

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske
Samlinger

1997

*Styrelsen for Selskabet for Danmarks
Kirkehistorie:*

Lektor, lic. theol. Carsten Bach-Nielsen
Professor, dr. theol. Jakob Balling
Lektor, dr. theol. Carsten Breengaard
Professor, dr. theol. K. E. Bugge
Professor, dr. theol. Troels Dahlerup
Pastor, lic. theol. Poul Juul Foss
Professor, dr. theol. Leif Grane
Pastor Steen Haarløv
Forskningslektor, lic. theol. Per Ingesman
Lektor, cand. theol. Hans Raun Iversen
Lektor, cand. theol. Jørgen I. Jensen
Pastor Marianne Jensen-Brobj
Professor, dr. theol. Martin Schwarz
 Lausten, *formand*
Pastor Christian de Fine Licht,
 næstformand
Cand. mag. Eva Louise Lillie
Lektor, dr. theol. Thorkild C. Lyby
Arkivar, dr. phil. Erik Nørr
Professor, dr. theol. Steffen Kjeldgaard
 Pedersen
Landsarkivar, dr. phil Anne Riising
Professor, dr. theol. Jens Holger Schjørring
Lektor, cand. theol. Jørgen Stenbæk
Biskop Erik Norman Svendsen
Pastor Lone Søderstrøm, *kasserer*
Professor, dr. theol. Anders Pontoppidan
 Thyssen
Provst Carl Trock

Kirke
historiske
samlinger
1997

Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Christian de Fine Licht,
Eva Louise Lillie og Thorkild C. Lyby

Kirke
historiske
samlinger
1997

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89203-11-9

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat
og fra Statens humanistiske Forskningsråd.

Indhold

Birgit Kaiser:	
»Offentlig examen« i Vonsild på Johannes Rüdes tid	7
Jens Rasmussen:	
Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848	43
Thorkild C. Lyby:	
Opposition	65
Carl Trock:	
Biskop Th. Skat Rørdam og Kirkefondet	77
Niels Kærgård:	
Tre økonomiske professorers teologi	129
Liselotte Malmgart:	
Kirkeminister Vilhelm Fibiger	199
Poul Juul Foss:	
1996 – en oversigt	231
Forfatternes adresser	268
Register	269

»Offentlig examen« i Vonsild på Johannes Rüdes tid

af Birgit Kaiser

»... Ao. 69 14 dage effter paaske underviste ieg hannem oc hjalp ham, at hand kom til Guds bord, der hand var 20 aar gammel ...«, skrev Johannes Råde i nekrologen om Jens Terckelsen i Vonsild kirkebog den 10. december 1699. Jens Terckelsen, der var blevet fundet død på Sølund Mark, var født 1649 i Bræsten sogn af fattige, men ærlige forældre og var blevet »opdragen æfter forældris formue til Guds fryct«. Omtrent 18 år gammel var han i 1667 kommet til Vonsild hvor han »tiente gottfolck, hvorudi hand kunde med en vogn at kiøre oc voctede fæet iblant, oc fick omgangs kost oc natteleij«. To år senere aflagde han som nævnt eksamen i børnelærdommen i Vonsild kirke eller sagt med andre ord: han blev konfirmeret¹. Offentlig eksamen med efterfølgende konfirmation og altergang var blevet indført den 24. oktober 1646 i den kongerigske del af hertugdømmet Slesvig efter et forslag som var fremsat på Rendsborgsynoden, den første »kongelige« provstesynde i landsdelen.

I Landsarkivet i Aabenraa findes en enestående kultur- og lokalhistorisk kilde, nemlig de fem bind kirkebøger fra Vonsild sogn der er bevaret fra pastor Johannes Rüdes embedstid 1659-1708 samt Vonsild-Dalby tillysningsbog fra årene 1678-1683². Vonsild, der i dag er indlemmet i Kolding kommune, hørte dengang til den kongerigske del af hertugdømmet Slesvig og var i kirkelig henseende underlagt Haderslev provsti.

Disse bøger er gennemgået med det formål at dokumentere konfirmationen i praksis i Vonsild sogn, og for at finde oplysninger til belysning af befolkningens kundskaber og det lokale skolevæsen. Kirke og skole var tidligere tæt forbundet og to sider af samme sag.

Det er ikke et ubeskrevet tema der er taget op. Konfirmationen i Slesvig-Holsten blev skildret allerede i 1911 af Emil Hansen, pastor i Altona-Ottensen, i »Geschichte der Konfirmation in Schleswig-Holstein bis zum Ausgang der rationalistischen Periode«, og i 1968 forsvarede lektor G. Japsen sin disputats »Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814«. Ingen af dem benyttede kirke- eller andre lokale embedsbøger som kilde, men alene arkivalier fra embeder der rangerer højere oppe i systemet.

Emil Hansen kunne konkludere at konfirmationen havde fået sit endelige gennembrud i landsdelen i løbet af 1690'erne, og tilføjede at den måske først var blevet almindelig i Haderslev provsti i 1730'erne. Han tilskrev endvidere den daværende provst i Åbenrå Trogillo Arnkiel, eller rettere Arnkiels katekismusforklaring »Einfältige Catechismus Fragen ...« og hans udførlige ceremonielle vejledning »Christliche Konfirmation Derer Katechumenen ...«, hovedæren for gennembruddet.³ Hvad angik Vonsild kunne G. Japsen blot konstatere at der fandtes en våbenhusskole i sognet før 1753, men ikke hvornår⁴. Med hensyn til konfirmationen citerede han Emil Hansen og tilføjede: »Vor viden herom er overordentlig ringe«⁵.

Med så gode kort på hånden som Johannes Rüdes embedsbøger var det fristende at tage emnet op igen.

Resultatet viser ny og omfattende viden. På baggrund af de fuldstændige kirkebøger fra Vonsild, dvs. de fire bind der omfatter perioden 1685-1708, kan det dokumenteres at »offentlig examen« var en så almindelig foreteelse i Vonsild i 1685 at det endelige gennembrud må have fundet sted flere år tidligere⁶.

Desuden er G. Japsens afhandling suppleret. Johannes Rüdes notater i tillysningsbogen godtgør sammen med altergangslisterne og levnedsskildringerne i kirkebøgerne at der var skole i sognet allerede før han blev indsat i 1659, og de giver også et indblik i både hvor og efter hvilke pædagogiske idéer sognets børn blev undervist.

Konfirmationens historie

Konfirmationen var ikke nogen ny kirkelig handling. I den katolske tid var den blevet officielt anordnet i 1439, men havde da allerede været kendt længe. Den kaldtes firmelse og var et af kirkens syv saliggørende sakramenter, udviklet som en efterhandling og fuldendelse af dåben⁷.

I princippet kunne firmelsens sakramente uddeles i forbindelse med dåben, men kanonisk ret, den katolske kirkeret, havde foreskrevet nogle aldersgrænser for befolkningens rettigheder og pligter som fik indflydelse på hvornår den enkelte kunne firmes. Et barn under 7 år kunne ifølge loven hverken svare for sine handlinger eller begå lovovertrædelser. Efter det fyldte syvende år [annus discretionis] svarede det for sine forseelser i forhold til dets udvikling, mens det efter at have nået 14-årsalderen for drenges vedkommende og 12-årsalderen for pigers [ante nubiles annos conjugalem consensum non habent] blev betragtet som voksen, dvs. at det skulle svare retsligt for sine handlinger og kunne indgå ægteskab. Firmelsen fandt formentlig almindeligvis sted omkring puberteten, for i

1267-68 var det blevet påbudt at fra 12-årsalderen skulle alle gå til skrifte og efterfølgende kommunion mindst én gang om året⁸.

Ved reformationen forsvandt firmelsen; ifølge den evangelisk-lutherske lære behøver kirken ikke at bekræfte dåben, og nu blev alene dåb og altergang sakramenter. Men firmelsen blev erstattet med noget andet: katekismusundervisning.

Intentionen med katekismeundervisningen var at den skulle bidrage til både ungdommens og hele kirkens opbyggelse. Derfor behøvedes, som der står i kirkeordinansen fra 1539, lærere der »wille retteligen forclare Cathecismum (det er børnelærdom) oc de x Guds bud, troens articler, Pater Noster (Fadervor) oc Sakramenternes brug, for de wnge oc wforfarne oc wlerde Christne«. Mere præcist blev det foreskrevet at børnene skulle samles i latinskolerne til ottesang hver dag, og at katekismen skulle indøves i skolerne. Landsbybørnene skulle også søge latinskolerne, men først »naar de noget haffuer hiemme lerd og forbedret sig«, en opgave som pålagdes degnen, idet han én gang om ugen skulle undervise i katekismen i kirken.

Der blev også givet regler for ved hvilke gudstjenester der skulle katekiseres. Katekismen fik en plads ved både søndagsottesangen [fropredikenen] og højmessens. Tolvpredikenen blev dog den egentlige katekismusgudstjeneste. Alle skulle møde op, og efter at præsten havde gennemgået et stykke af katekismen skulle det hele reciteres »saa langsommelig, at wnge Folck med alle andre maa tidendis hoess sig sielff kunde følge med«. Når man var færdig skulle der begyndes forfra.

I landsbyerne hvor der kun holdtes én gudstjeneste skulle prædikenen deles ligeligt mellem evangeliets forkyndelse og børnelærdommen, en halv time til hver, og foregik på samme måde som i købstæderne. Hele katekismens tekst skulle reciteres, men kun en del af den forklares. Provsten skulle også udlægge den når han en gang om året visiterede. Når de unge havde nået et tilfredsstillende kundskabsniveau, skulle de aflægge prøve og deltage i altergangen. Kendskab til børnelærdommen var således en betingelse for at få adgang til alterets sakramente⁹.

For Hertugdømmernes vedkommende udstedte Chr. III allerede den 25. maj 1544 en forordning der påbød oprettelse af skoler på landet¹⁰. Undervisningen var fælles for piger og drenge. Den skulle først og fremmest omfatte børnelærdommen, men også læsning, skrivning og regning, og gives af kapellan, degn eller diakon. Pigerne skulle desuden undervises af skoleholderens kone eller en anden kvinde »unde namidags 2 stunden in andern junferlicke saken, näend, wörckend, knittend etc.«, dvs. i syning, vævning og knipling¹¹. Fattige børns skolepenge skulle udredes af sognets fattigpenge og hver skole have sin bibel og

salmebog af kirkekassen. Sognepræsten skulle føre tilsyn med undervisningen¹².

Takket være katekismusundervisningen var fremskridtet i befolkningens almindelige kundskaber betydeligt ved udgangen af 1500-årene, men forholdene ændrede sig i løbet af 1600-årene. Chr. IV's to sidste krige fik en ulykkelig udgang, blandt andet var Jylland, og i høj grad Hertugdømmerne, udsat for grusomme plyndringer. Sammen med pest og misvækst, der hærgede overalt, forringede dette befolkningens livsvilkår og medvirkede stærkt til almindelig forråelse og efterladenhed hos såvel præst som menighed.

I december 1623 blev der udsendt en fællesforordning for Hertugdømmerne som gjorde det til en pligt for præsterne at underkaste den samlede menighed en eksamen efter katekismusprædikenen. Bestemmelsen stødte imidlertid på så stærk modstand at den måtte opgives; menigheden følte det nedværdigende at skulle stå skoleret gang på gang og uafbrudt¹³.

Den 27. marts 1629, seks uger før Lübeckerfreden og i en af landets hårdeste modgangstider, blev en ny forordning udstedt som Hans Poulsen Resen, daværende biskop over Sjællands stift, stod bag. Den omfattede både Kongeriget og Hertugdømmerne, og i artikel 12 hedder det: »Skal oc ingen aff de Vnge stedis at komme til det høyærværdige Altars Sacramente, førend hand vel haffuer fattit forberørte Lærdom, at finde den rette Meening i Hiertet der aff, oc der hos huorledis hand skal bekiende sig for Præsten og vijde at suare til Luthers smaa Spørzmaal om slikt«¹⁴.

Ved samme lejlighed blev det indskærpet præsterne at de havde pligt til at undervise de unge i katekismen i henhold til ordinansen, og at de unge skulle lære det onsdag eftermiddag som de ikke havde lært om søndagen. Provst eller superintendent skulle visitere. Mødte de unge ikke op til undervisningen, skulle præsten straffe både dem og forældrene; de sidstnævnte fordi de ikke holdt deres børn til, men lod dem arbejde hjemme i stedet for. De unge skulle være »besser unterrichtet, und in Lutheri Erklärung weiter informiret werden. Es say dann das die Eltern, so oft darüber geklaget wird, der Feyer-Tag Brüche verwircken, oder zuleetzt mit der Kirchen-Disciplin, ihrer Muthwillens und gottlosen Wesens halber, belaget werden wollen«¹⁵.

Indskærpelsen hjalp ikke stort, og i 1646 besluttede kongemagten sig derfor for en stramning i den kongerigske del, inspireret af biskoppen i Slesvig den ortodoxe Stefan Klotz. Feddersen nævner i »Kirchengeschichte Schlesw.- Holst.« at der før 1646 kun kan dokumenteres offentlig overhøring i Husum i 1587, i Åbenrå siden 1640, og også enkel-

te gange i landsbykirkerne i provstiet samt i Nordby i 1639, dvs. i de hertugelige dele¹⁶. »Die Jugend, wenn sie zuerst zum Heil. Abendmahl sich bereiten will«, lyder det i den nye resolution, »wie sie dann nicht eher dazu zu verstaten, soll öffentlich in der Kirchen für der Gemeine aus dem Catechismo gefragt und also gleichsam darauf confirmiret und eingesegnet, welches die Eltern annoch wird excitiren, dass sie desto fleissiger den Catechismum mit ihren Kindern treiben lassen«. For at befolkningen skulle forstå situationens alvor hed det videre: »Wie denn keine Personen auf den Dörffern sollen copuliret werden, ehe denn, dass sie die Fundamenta Catecheseos verstehen und gelernet, zumahlen sie ihren Kindern hernach ein Exemplum Pietatis werden sollen«¹⁷.

I hvilken udstrækning resolutionens ord blev opfyldt vides ikke, men 45 år senere – i oktober 1691 – måtte den gentages hvilket som regel er tegn på manglende efterlevelse. Den var da også rettet mod de hertugelige dele af Hertugdømmerne hvor en tilsvarende konfirmationsbestemmelse var blevet indført i 1682¹⁸.

Potentielle konfirmander i Vonsild – og reelle

En gennemgang af Johannes Rüdes notater om katekumener i forbindelse med altergang viser at 176 aflagde »offentlig examen« i Vonsild i perioden 1685-1708.

Af de 176 konfirmander er det lykkedes at aldersbestemme 154, dvs. at en repræsentativ aldersfordeling har kunnet opstilles. Som vist i skema 1 var gennemsnitsalderen for en konfirmand 17 år.

For at kunne vurdere konfirmationsfrekvensen i Vonsild på baggrund af antallet af konfirmander er det nødvendigt med lidt lokal befolkningsstatistik, for mange døde før de blev 17 år.

Af kirkebøgerne fremgår det at der blev født 260 børn i sognet i perioden 1685-1708. Af disse overlevede 195 [75%] det første leveår, 170 [65%] det tiende, medens kun 163 [63%] overlevede den gennemsnitlige konfirmationsalder: 17 år. Til sammenligning kan det anføres at Gustav Bang i »Kirkebogsstudier. Bidrag til dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i det 17. Aarhundrede« kommer frem til at 21% af de levende fødte børn bukkede under i løbet af det første leveår, 35% i løbet af de første ti¹⁹.

Da sognets ældste kirkebog, der omfatter perioden før 1685, ikke indeholder de nødvendige oplysninger om dødeligheden, forudsættes det at den førnævnte dødelighed i procent også var gældende for de børn der blev født i perioden som ligger 17 år [det antal år der svarer til den gennemsnitlige konfirmationsalder] før 1685-1708.

Som vist i skema 2 blev 312 børn født i Vonsild i perioden 1668-1691. Det forudsættes at 234 [75%] af dem blev et år gamle, 203 [65%] 10 år, og at 197 [63%] overlevede den gennemsnitlige konfirmationsalder i sognet: 17 år. Sammenholdes dette med at 176 blev konfirmeret, svarer det til at ca. 90% af de unge i Vonsild bestod eksamen.

Tallet må betragtes med nogen tolerance. Det er uvist hvordan forholdet var mellem tilgang af unge fremmede tjenestefolk og afgang af unge fra Vonsild til andre sogne. Der foreligger ikke nogen opgørelse over sognets beboere inklusive tjenestefolk hverken som øjebliksbilleder eller over tid, men alene Johannes Rüdes fortegnelse over de om man så kan sige fastboende husstandsoverhoveder og deres afdøde og/eller levende forgængere og efterkommere anno 1697²⁰.

Noget taler også for at flere var for uvidende til at bestå eksamen. F. eks. blev Niss Jensen, født i Vonsild den 7. november 1681 og søn af Jens Sørensen og Johanne Nissdatter, ikke berettiget i sin sygeseng før han døde i marts 1699 »18 aar ringer 36 uger oc 1 dag gammel«. Det skyldtes ikke manglende vilje til at lære, for drengens »fromme forældre hafue med omhyggelse opdraget hannem til Gudz fryct, oc vilde gierne ved skolegang hafue fræmnet hannem til fuldkommen lærdom«, skrev Johannes Råde i nekrologen. »Men«, fortsatte han, »Gud haffde icke forleenet ham de dertil behøfvende naturlige gafuer, hverken i mæle eller hukommelse, saa at det fromme eenfoldige Gudz barn motte behielp oc fornøje sig med den eeniste Herrens bønn: Fader Vor«, og det var ikke tilstrækkeligt²¹. Samme skæbne overgik den 14-årige Maria Bonnicks hvilket dog ikke skyldtes manglende naturlige gaver, men at hun endnu ikke var katekumen²².

Johannes Råde mestrede til fulde kunsten at lukke det ene øje når pligten overfor menigheden var stærkere end pligten overfor øvrigheden, men i spørgsmålet om eksamen havde pligten overfor øvrigheden tilsyneladende overtaget. Ingen fremmede kom til alters eller fik deres børn døbt medmindre de kunne fremvise skudsmål fra præsten i det sogn de kom fra. Var seddelen borte måtte den pågældende lade sig underkaste forhør i børnelærdommen for at få del i sakramenterne²³.

Reelt set aflagde formodentlig enhver i Vonsild der kunne tilegne sig en smule kundskaber eksamen. I overensstemmelse med Hustavlens påbud havde husstandsoverhovedet pligt til at sørge for at såvel egne som tjenende unge i huset kom til offentlig eksamen når tiden syntes at være inde, en pligt som man levede op til i Vonsild. Udover de statslige præmisser havde provsten i Haderslev Henrik Mikkelsen i et cirkulære af 13. juli 1637 foreskrevet at ingen måtte stå fadder i provstiets kirker »som ikke veed de fem Hovedstykker i Catechismo og ikke veed Grund

i Salighedens Kundskab«, og i kirkebøgerne er der ikke indførsler der vidner om at vorde faddere og brudefolk måtte haste-eksamineres²⁴.

Kundskabskrav og undervisning

Som nævnt i bestemmelsen skulle katekumenen aflægge eksamen i børnelærdommen for at måtte deltage i nadveren første gang.

Børnelærdommen var Martin Luthers Lille Katekismus, den tids vigtigste skolebog. Den blev allerede i 1532 oversat til dansk af den senere lutherske biskop Jørgen Jensen Sadolin. Peder Palladius lod den over-

3 ORBIS SENSUALIUM PICTUS

Anledning. Invitatio. Einleitung.

Lære | Mæsteren.
Kom hid / Barn-
stille! Ier abt være
vies.
Lære-|Barned.
Hvad et bed / abt
være vies?
M. (Bed et) ret-
teligen abt forstaae /
retteligen abt brisve
paa / retteligen abt
udtale / abt bed sou
foruden ret.)
B. Hvo vil lære
mig bed?
M. (Bed vil) jeg/
med Guds Hjælp.
B. Hvortredes
[bed?]

Magister.
Veni, puer! Disce
læpere.
Discipulus,
Qvjd hoc est: fá-
pere.
M. Redd intel-
ligera, redd agere,
redd eloqui omnia,
qvæ necessaria,
D. Qvis me docet
hic hoc?
M. Ego, cum
DEO,
D. Qvmodo;

Der Lehr-Mæster.
Komm her / Knab
kernetug sein.
Der Lehr-Knab.
Wasist das i tug
sein.
L. M. Redd ver-
stehen / redd thun /
redd aufreben alles /
was nöthig ist.
L. K. Wer wird
mich das lehren?
L. M. Ich mit Göttes
höcher Hilfe.
L. K. Welcher Ge-
stalt?

DANO-LATINO-GERMANICUS.

M. Jeg vil lære dig igennem alle Ting: jeg vil vise dig alle Ting: jeg vil næv- ne dig alle Ting. B. Eet! jeg er til rede. For mig i Guds Navn. M. For alle Ting føre du abt lære de [færlige] og [saa]færlige sæde / af hvortede deud Mændestellige Tale er sammelsat: sou [en Deel] les- vendes ventur vedt abt gjøre / og din Tunge saa afstetlige / og din Haand saa af- male. Der efter vilde vi gaae ud i Verden / og veire alle Ting. Der safore du et leskende og lybeden- de a, b, c.	M. Ducam te per omnia: ostendam ti- bi omnia: nomenabo tibi omnia D. Eni adsum: duc me in nomine DEI. M. Ante omnia debes dicere inphi- ces nomos, ex quibus sermo humanus con- stat: qvos animalia sci- unt formare, & tua lingva fecit imitari, & tua manus potest pingere, Postea ibimus in mundum, & specta- bimus omnia, Hic habes vivum & vocale Alpha- betum.	L. M. Ich will dich säßren durch alle Din- ge: ich will dir zeigen alles: ich will dir be- nennen alles. L. K. Stillest du bin ich i säßre mich im Namen Gottes. L. M. Vor allen Dingen mußt du le- ren die [schönen] [Stimmen] / in welchen die menschliche Rede besteht: welche die Thiere wissen abzuweisen / in deine Zunge weiß nachzumachen / und deine Hand säh ma- chen. Darnach wollen wir gehen in die W[er]lt: und wollen beschauen alle Dinge. Hier hast du ein le- bendes & stimm- bares a, b, c. [Al- phabet.]
---	---	---

VOCABULARIUM INVITATIONIS.

1. Declinabilia. En [Lære-]Mæster / Magister, [tri, dic, der] Lehr- / Mæster, et Barn / Puer, i, hic, der Knab, et Lære- / [Schule-] Barn / [en Lære-]knab! Discipulus, i, hic, der Lehr-Knab. Hvo haad i qvæ, qvæ, qvjd, vel qvod? cuius: vor / vor / waf / ei: vor / et hvort / omnos, ne, einjomeder,	[alle] Jomne, nia, [pluraliter] all, alles, bend / bed sou er forneden / no- cellarius, a, um, nöthig, jeg / mig / ego, mei, ich / mich, en] Gud / Deus, ei, hic, der Gott. dennde / bette / hic, hæc, hoc, hujus, hieser / hieser, hieses, du / big / Tu, tui, &c, du,	A 2
--	--	-----

Invitatio. Efter Johan Amos Comenius' »Orbis Sensualium Pictus« i den danske udgave fra 1672.- Bogen er et meget fint eksempel på ramismens filosofi. Systemet med illustrationer gør det ikke blot muligt at give sand viden indenfor alle kundskabsfelter, men sikrer barnet en effektiv og lystfyldt indlæringsproces. »Orbis Sensualium Pictus« blev et foregangsværk i lærebogslitteraturen på grund af billedbrugen og den encyklopædiske opbygning, og også fordi Comenius lod teksten gå parallel på latin og modersmålet. Afskaffelse af latinen til fordel for modersmålet var et af punkterne i forbindelse med skiftet fra den katolske til den evangelisk-lutherske lære i 1536.

sætte igen i 1538 og kalder den i sin Visitatsbog for børnelærdommen som degnene skal undervise ungdommen i²⁵.

Katekismen bestod dengang af De ti bud, Trosbekendelsen, Fader-
vor, Om dåben og Om nadveren. Efter disse fem hovedstykker fulgte
anvisninger på »hvorledes en husfader skal lære sin husstand at holde
morgen- og aftenbøn« og »at bede før og efter måltid«. Endelig fulgte
Hustavlen, den samling bibelsprog som Luther føjede til sin Lille Kate-
kismus under titlen »Die Haustafel etlicher Sprache für allerlei heilige
Orden und Stände«. Skriftordene, der i overensstemmelse med tre-
standslæren er ordnet i tre kategorier, skulle minde enhver om sine plig-
ter, naturligvis under hensyn til stand og stilling, og slutter med rimet:
»Når hver sit skriftord lære vil, da står det godt i huset til«²⁶. Alt dette
krævedes bekendt før katekumenen kunne aflægge eksamen.

Den konfirmationsforberedende undervisning foregik ikke som nu.
Intet tyder i hvert fald på at den fandt sted hos præsten udenfor kirketid.
Der findes kun ét eksempel på at Johannes Råde trådte til med den form
for undervisning²⁷, og der er intet i tillysningsbogen som blot antyder
indkaldelse til konfirmationsforberedende undervisning, hvilket kunne
forventes i betragtning af de mange gange han fra prædikestolen måtte
bede menigheden om at holde deres børn i skole²⁸. Men han katekiserede
formodentlig med hele den tilstedeværende menighed, børnene in-
klusive, hver eneste søndag i kirken efter gudstjenesten. Om degnen,
hvis opgave det var at give katekismusundervisning to gange om ugen,
opfyldte sin pligt er mere usikkert; det afhang ikke af ham alene, men af
om børnene og de unge mødte op²⁹.

I skolen stod børnelærdommen også øverst på listen over det børne-
ne skulle lære.

Det er uvist om der var skole i Vonsild allerede i 1500- årene, således
som forordningen fra 1544 om skoler i landsbyerne bestemte, men der
var i første halvdel af 1600-tallet. Af nekrologerne i kirkebogen frem-
går det at den blev frekventeret af nogle, men ikke af alle. Det samme
gjaldt i øvrigt skolerne i de omliggende landsbyer som nogle af Vons-
ilds beboere var født og opvokset i. Skolen trængte sig heller ikke på.
Johannes Råde har i hvert fald skrevet i nekrologen om Paul Sørensen,
der var født 1615 i Seested, at »hand bleff opdragen i Guds fryct oc
mundeligen undervijst i catechismi lærdom, saa som dend tijd schole-
gangen icke saa hart bleff drefven paa, dissverre!«³⁰.

Johannes Rådes suk var ikke uberettiget. Af de 33 mænd der var født
før han tiltrådte embedet som sognepræst, og som døde i Vonsild i hans
embedstid, havde bare 14 gået i skole. Kun én af dem omtales som
værende af fattige forældre; han havde gået i skole et halvt år. For kvin-

dernes vedkommende stod det dårligere til. Blot otte af 38 havde gået i skole, og de kom alle sammen fra bedrestillede hjem. Yderligere fire kvinder var efter alt at dømme blevet undervist privat; blandt dem var et par præstedøtre³¹.

Tidens pædagogiske idéer tilsigtede at barnet skulle begynde at modtage undervisning tidligt i livet. Derfor kan det først og fremmest tilskrives to årsager at de fleste kunne opfylde eksamenskravene til trods for den sparsomme skolegang.

Den første årsag var at selv om det var vigtigt at kunne læse så var læsekyndighed ikke nogen betingelse for at tilegne sig børnelærdommen. Den der ikke kunne læse indenad kunne nemlig som regel læse udenad; udenadslære var dengang en anerkendt pædagogisk metode³². Ved degnens pligtundervisning i børnelærdommen sagde han for, og børnene sagde efter. Præsten anvendte samme metode når han katekiserede i kirken i forbindelse med prædikenen. Det vil sige at læreren stillede spørgsmål og gav indledningsvis også svaret, som eleven så lærte udenad³³.

Den anden og måske vigtigste årsag var at hjemmet spillede en afgørende rolle i børnenes undervisning.

Det var husfaderens pligt at lære sin husstand katekismen. Dens fem hovedstykker og tillægget var alle indledt med overskriften – f.eks. »De ti bud« – efterfulgt af ordene: »således som en husfader letteligt skal lære sin husstand dem«³⁴. Hustavlen skulle indøves på samme måde; i standssamfundet var det vigtigt at enhver kendte sin plads i samfundshierarkiet, ja så vigtigt at det hørte med til bispevisitationen at kontrollere om menigheden kunne den. At dette også skete fremgår f. eks. af biskop Hans Mikkelsens dagbøger. I 1636 skrev han den 14. juni: »Vindinge Kirke; den voksne ungdom var godt undervist bortset fra børnene og hustavlen. Dette befalede jeg, at de skulle lære samtidig. Præsten havde undervist dem ...«. Den 15. september: »Frørup Kirke, nogenlunde; præsten tilsagde sin flid. Dernæst Ørbæk, ikke dårligt; substitutten lovede, at han ville være omhyggelig med undervisning i, hvad der fattedes i børnene, hustavlen og spørgsmålene«. Og den 17. september: »Hellerup Kirke; de kendte ikke børnene og hustavlen. Dernæst Søllinge; her blev sognefolket i kirken, og derfor blev de dadelte; børnene viste deres forsømmelighed. Her var behov for forbedring«³⁵.

Den der ikke hørte ordentligt efter i hjem, kirke og skole når hustavlen blev indøvet kunne dog helt indtil begyndelsen af det 20. århundrede erfare sin høje eller ringe stand ved søndagskirkegangen; den forordnede udlejning af stolestaderne gav nemlig regler for hvem der havde

tilladelse til at eje hvilken stol i kirken. Den øverste stol nærmest alteret var naturligvis finest. Menigheden gik desuden til alters efter rang hvilket fremgår af indførslerne af altergæsternes navne i kirkebogen³⁶.

Den ramisme-inspirerede pædagogik

I tiden omkring 1600 var ramismen en af de vigtige videnskabelige og pædagogiske reformbevægelser. Den havde navn efter den franske filosof Pierre de La Ramée eller Petrus Ramus som han kaldte sig. Ramus troede på metode, alt måtte ske i en vis orden. Hans pædagogik repræsenterede træk fra humanismens syn på hukommelsen som fik konsekvenser for både datidens og eftertidens skoler i form af udenadslære eller hukommelseskunst. Han var desuden positivt indstillet til modersmålet som undervisningssprog.

Inspirationen fra Ramus kom til vort hjemlige lærdomsmiljø ad to veje. Dels via Ramus' personlige bekendtskab med Tyge Brahe og Arild Huitfeldt, dels via tyske højskoler og universiteter.

Sjællands biskop Hans Poulsen Resen tog omgående Ramus' synsmåde til sig og udgav i 1610 »Den liddle Logices Begyndelser«, den første lærebog for latinskolen som tog modersmålet i anvendelse som undervisningssprog. Af større interesse i nærværende sammenhæng er det imidlertid at Resen i 1627 udgav en katekismusforklaring: »Om Børnelærdoms Vizitation i almindelighed Oc om eenfoldige Skriftemaal med nogle nyttige Spørsmal der hos«. Den blev også udarbejdet ifølge ramismens metodelære og syn på hukommelsen³⁷.

I årene 1628-31 udkom så »Informatorium der Mutterschul«, skrevet af teologen Johan Amos Comenius³⁸. Comenius var en af tidens førende pædagoger og stærkt præget af ramismen. Bogen, der er en anvisning på hvordan børn burde opdrages, blev sandsynligvis årsag til at han må regnes blandt dem der fik betydning for at Ramus' pædagogiske idéer kom til at spille en rolle udenfor latinskolens sfære³⁹.

Comenius anbefalede at barnet skulle tilbringe de første seks år »i moderens skød«, dvs. i hjemmet. Når det havde nået 2-årsalderen skulle det begynde at lære at synge og bede bordbøn; derefter morgen- og aftenbøn, så Fader Vor, Trosbekendelsen, og til sidst – når det havde nået 6-årsalderen – De ti bud. Han plæderede tillige for at opdragelsen skulle være »den hele barndom og ungdommen med indtil mandsalder, dvs. 24 år«, og at de seks år i hjemmet efterfulgtes af seks år i fælles købstads- eller landsbyskole, seks år i latinsk skole og seks år i højere skole eller universitet⁴⁰.

Comenius i Vonsild

Nekrologerne i Vonsild kirkebog viser at Comenius' anvisninger må have været kendt og blev fulgt. F. eks. hedder det i nekrologen om den 4-årige Catharine Dorothe Hansdatter, begravet den 5. december 1694, at hun efter dåben »siden med flid [blev] opdragen, oc i opvexten, saa vilt som hendis alder kunne fatte, til bønnen oc Guds fryct anvijst«. Gud havde bl.a. givet hende så god en forstand at hun havde indsigt i alt og kunne tale fornuftigt »fast ofuer barneforstand ... Det sal. barn haffde altid lyst til at bede ... oc mod det sidste bad hun hendis fader, hand vilde læse for hende den h. bøn, Fader Vor, paa tydsk« hvilket han gjorde ifølge Johannes Råde⁴¹. Den 4-årige var således nået til Fader Vor, det korrekte midtvejsmål ifølge Comenius, og var tillige to-sproget.

Den 9-årige Caren Laurs Toniussens datter, som døde i Vonsild sommeren 1689, levede også op til Comenius' målsætning, ja sprængte vel alle rammer, for om hende hedder det: »Der hun fick de aar oc det alder, at hun kunde forstae sig paa skolegang og lærdom under Guds fryct, haffde hun strax mood til lærdom og fattede snart hendis læsning i alle slags bøgger, kunde hendis catechismum med udtydning og spørsmåler, saa oc schrifte-, morgen- oc aftens-bønner, til- og frabordtz, begynte at schrifve en good læslige haand oc schriff, oc for alting haffde hun en ugemeen lyst og stemme til sangen, øfvede sig i andæctige psalmer oc loffsange ...«⁴².

Den 64-årige Caren Jising, født 1622 i en halvgård i Vonsild, død og begravet i Vonsild den 28. juli 1686, havde sikkert lært at læse udenad i hjemmet og ved katekisationen i kirken. Hun boede hos forældrene indtil hun blev 17 år, »blev vel opdraget sammen med to brødre og undervist i besvarelse af spørgsmål, således at hun værdigt kunne gives adgang til nadveren«. Senere lærte hun vævning som hun ernærede sig ved indtil sit giftermål med Peder Thomsen fra Vonsild. Om hendes brødre havde gået i skole er uvist. Gården var brudt ned da Johannes Råde skrev fortegnelsen over sognets indbyggere i 1697, og derfor anførte han ikke navnene på dem der tidligere havde beboet stedet. Da faderen, Niels Nissen, døde i 1639 var enken og børnene blevet »trøcket fra stædet«, og kun Caren vendte såvidt vides tilbage til Vonsild⁴³.

Jesper Clausen, sognefoged i Vonsild 1682 og første gang gift med den lavadelige Maren Matts Hacks fra Ødis, havde fået en hel anden undervisning. Han var født i Hejls 1642 og var af god familie; »da hand var noget voksen« blev han sendt til moderens forældre i Stubbæk ved Aabenraa hvor han gik i tysk skole i nogle år, formentlig i Den lærde Skole⁴⁴.

Det var således i vid udstrækning ved dag efter dag at høre faderen

eller moderen synge en salme, fremsige morgen-, aften- og bordbøn og læse indenad eller udenad af katekismen at børnene lærte børnelærdommen, og de voksne i husholdet holdt deres kundskaber i samme vedlige.

Når Comenius' anvisninger om barnets opdragelse blev omsat i praksis i løbet af kort tid, må forklaringen være at noget af det som Comenius anså for at være målet med opdragelsen: tro, gudsfrygt, høviske sæder og kendskab til sprog og de frie kunster, var kendte størrelser. Sjællands første biskop efter reformationen Peder Palladius pålagde allerede dengang forældre at de skulle tage deres børn med i kirke »at di kunne betiden vænnes til Gudsfrygt«, også de børn der var så små at de måtte sidde på moderens skød. Senere skulle børnene sendes til sognets degn et par gange om ugen for at lære den rette tro og hvad der var sømmeligt. De drenge som »lære vel ... hvad Degnen lærer dem, og de vil have Bog og vil til Skole, naar I spør dem ad« skulle sendes i den nærmeste købstadsskole; dette overgik dog kun et fåtal. Piger »kunne siden læmpe og gøre anden Helligdags=Gerning« og selv læse »de ti Budord, Troen og Fadervor« hver eneste morgen og aften⁴⁵.

Skolevæsenet i Haderslev provsti

Tre år efter at konfirmationen var blevet indført foretog Stefan Klotz sin første visitats i Haderslev provsti. Han havde først og fremmest sin opmærksomhed rettet mod skolevæsenet. I sin visitatsberetning af 16. juli 1649 skrev han at oprettelsen og opretholdelsen af gode skoler på landet var en hovedopgave i forlængelse af konfirmationens indførelse fordi »die Schulen gleich alls grundtseulen aller Gottsehligkeit sein, undt die Prediger an dem Einfeltigen Bawer Volck auff dem Lande mit Predigen Undt Examiniren Vergeblich Arbeiten wo sie ihren Catechismus zuvor nicht in der Kinder Schulen gefasset«. Præsterne burde derfor tilskynde til stadig skolegang enten med det gode eller ved at nægte unge der ikke kunne børnelærdommen deltagelse i nadveren eller ægtevielse.

Han anbefalede at der skulle ansættes en sogneskoleholder i hvert sogn, og at lejede skoleholdere kun burde tillades i landsbyer der lå mindst en halv mil fra kirken. Sogneskoleholderne skulle have »noget vist«, nemlig 1 skæppe korn pr. bolsmand og 3-4 skilling pr. kådner, som alle sognets beboere skulle bidrage til under trussel om udpantning, uanset om de havde børn eller ej. Endvidere mente han at det vil blive nødvendigt at bygge skolehuse, og at præsten hvert kvartal holdt eksamen med skoledrengene; bestemmelsen gjaldt ikke for piger. Fattige drenges skolepenge skulle med provstens samtykke betales af kirken. Endelig burde skolebørn i sogne hvor der slet ikke blev talt tysk

lære den danske katekismus og ikke den tyske. Den sidstnævnte bemærkning var egentlig overflødig, for kirke- og skolesproget var dansk i de kongerigske sogne i provstiet i modsætning til embedsmandssproget der var tysk, og den for gudstjenesten nødvendige litteratur – bibel, agende, salmebog – var den samme som den der blev anvendt i Kongeriget⁴⁶.

I forlængelse af Klotz' indberetning nedsatte kongen den 30. august 1649 en kommission bestående af Klotz og amtmand Cai von Rehefeldt der skulle tage stilling til Klotz' forslag. Kommissionens betænkning, som bl.a. indeholdt Klotz' skoleforslag, blev godkendt og offentliggjort den 29. august 1650.

Allerede året efter klagede provsten i Haderslev Bonaventura Rehefeldt imidlertid over at det var umuligt at få oprettet særlige embeder som sogneskoleholdere. I de små sogne kunne en sådan ikke leve af de bidrag der var fastsat i forordningen, og i de store sogne nægtede de bønder der boede langt fra kirken at svare afgift til både en degn, en sogneskoleholder som de ikke havde gavn af, og en skoleholder i deres egen landsby. I Haderslev var det dog ikke uden videre muligt at kombinere degne- og skoleholderembederne fordi latinskolen i Haderslev, ligesom latinskolerne i Kongeriget, havde ret til at besætte degnestillinger i sogne der lå inden for en radius af 2 mil fra byen med løbedegne; i praksis gik man endnu længere ud. Provst Rehefeldt gjorde gældende at løbedegne-institutionen både skadede disciplenes studier og i høj grad var medvirkende til skolevæsenets forfald på landet fordi de forhindrede oprettelsen af kirkeligt kontrollerede skoler. Han bad om dens afskaffelse så at degne- og sogneskoleholderembederne kunne forenes.

Den 20. august 1651 blev det besluttet at der i hvert sogn skulle beskikkes en sædedegn der tillige skulle holde skole⁴⁷.

Forsøg på et billede af skolevæsenet i Vonsild

Der var skole i Vonsild så tidligt som i første halvdel af 1600-årene, og på baggrund af nekrologerne, altergangslisterne og notaterne i tillysningsbogen lader det sig gøre at få et indblik – beskedent ganske vist – i sognets skolevæsen⁴⁸. Trods Johannes Rüdes tidligere omtalte suk over skolen før hans tid så viser det følgende dog at skolegangen heller ikke blev »drefven saa hart paa« i de første 20-30 år af hans embedstid uagtet de statslige stramninger.

Før Johannes Råde blev sognets præst, holdt »den gamle degn Laurs Mathsen« skole i Vonsild⁴⁹. Han var degn i Vonsild-Dalby i 36 år og blev efterfulgt af sin søn Tonius Laursen Degn der holdt skole i Hans

Huggers gård⁵⁰. Noget kunne tyde på at der var tradition for degneskole i Vonsild, og at denne tradition fortsatte i Johannes Rüdes embedstid, men som sogneskole med skoleholder.

I perioden 1680-1698 holdt Henrich Schrøling, g. m. Johannes Rüdes søster, skole. Efter alt at dømme en privat skole i »sit eget hus«, dvs. i det hus han boede i, men som hørte under Jess Andersens »liiden gaard«. I indbyggerfortegnelsen betegnes svogeren som »en gammel afdanket corporal, som holder skole, og er læm læsst«, en anderledes omtale end den der blev ham til del da han døde⁵¹.

Der blev holdt degneskole i sognet både før, samtidig med og efter Henrich Schrølings skole. Af skolemestre før og eventuelt samtidig med Henrich Schrøling kendes fem: Morten Matths Hack, Anders Persen, Paul Læck, Matths Matthisen og Jens Bendictsen eller Bennitzen.

De tre førstnævnte omtales i 1689 i nekrologen om Jeb Nissen, født 1664 i Styding sogn vest for Haderslev. I 1669 flyttede Jeb Nissens forældre til Vonsild, hvor de »i opvæksten holdet ham til schole under sal. Morten Hack, Anders Persen og Paul Læck, der han hos dennem lærte saa meget ...«⁵².

Det er uvist hvornår disse tre mere præcist holdt skole i Vonsild, men de var formentlig skolemestre i den anførte rækkefølge. Morten Matths Hack var uden tvivl broder til Jesper Clausen Bruns kone Maren Matthsdatter Hack, f. i Hjerndrup, dvs han var af god familie. 3. søndag i advent 1676 [den 17. december] var han blandt fadderne ved Knud Nissen og Lene Pedersens søn Niels' dåb, men var på det tidspunkt forhenværende skolemester i Vonsild. Det har ikke været muligt at identificere barnets forældre; de var formentlig udensogns og må have været af stand. Barnet blev båret af Valborg Råde, holdt over dåben af sognepræsten i Tyrstrup Lago Ivarsen, fadderne var fine og deres antal stort: »Hans Jacobsen av Straarup, Ebbe Pedersen af Bogskow, Hans Nijssen av Faustrup, Morten Matths Hack af Hierndrup ... Maria Raffinn samt Elsebe Erichs vaare faddersker«⁵³.

Anders Persens skoleholdertid i sognet kendes heller ikke. Han optræder ikke i kirkebøgerne hverken med egne børn over dåben eller som fadder.

Hvornår Paul Læck blev skolemester i Vonsild er også uvist. Han havde ikke selv børn i kirke, men omtales i kirkebøgerne tre gange da han stod fadder ved barnedåb, nemlig den 10. oktober 1675, den 16. april 1676 og den 1. april 1677⁵⁴. Han forlod formodentlig embedet senere på året [1677] i forbindelse med skiftedag – Mikkelsdag – for at overlade det til Matths Matthisen. Sidstnævnte er nemlig indskrevet som fadder ved en barnedåb den 10. februar 1678⁵⁵.

Matths Matthisen holdt ud længe selv om vilkårene ikke synes at have været tillokkende. Ifølge tillysningsbogen meddelte Johannes Råde den 30. juni 1678 fra prædikestolen at provsten fra Haderslev ville være til stede »oc ofverhøre ungdommen deres catechismum« førstkommen- de lørdag kl. 8. Forældre og skolemester blev indprentet at sørge for at børn og tyende kunne lektien, og at de kom »til rette tid i kircken oc lade vort geistlige ofvrighed see deres opliusing oc troens kundskab, hvordann vi heri meenigheden læres oc lefve christelige«⁵⁶. Før lørdagen oprandt måtte han dog formane de forældre »som hafve smaa gaunløse skolebørn oc saa uflitig lade dem gae i skole, at de udi 8 dags hiemblifvelse forglemmer, hvad de udi forrige 8 dage lært hafve« at de skulle lade børnene komme i skole, ikke blot om helligdagen, men fem dage om ugen, for ikke at svække skolemesterens løn og ophold. »Værer icke saa vedholden ved den skilling, thi den fae I udi børnenes lærdom med Eder aff verden i himmelen oc er Eders beste skatt«, lokkede han⁵⁷.

Om provstevisitatsen forløb tilfredsstillende fortæller tillysningsbogen ikke noget om, og provstens egne notater findes ikke bevarede fra perioden, men både den 18. august og den 17. november samme år måtte Johannes Råde gentage sin formaning om at børnene skulle i skole og skolemesteren have sin løn. I november forsøgte han endog at friste med at skolemesteren på egen bekostning havde sat skolestuen i stand; »Eders anden næring oc skatt, I skulle udreede forgaer«, sluttede han, »men den lærdom I vender paa Eders børn er uforgængelig oc blifver i evighed«⁵⁸.

Det nyttede dog alt sammen ikke noget. Den 15. januar 1679 meddelte han fra prædikestolen, at »de bymænd, der hafve haft børn I aars tid udi Peder Jahns bohls i skole, ville en dag gaa sammen oc legge ofrer, hvad hvert barns lodd til husleye kand være paa det Peder Juler kand fae hans husleye«. Det vil sige at der på det tidspunkt blev holdt skole i et lejet lokale i den »boelse i gaarden« som hørte under Lawe Andersens »liden gaard« og var beboet af Peder Eriksen Juhler⁵⁹.

Trods vilkårene holdt skolemester Matthisen stand; den 13. juli 1679 blev der nemlig lyst 1. gang til ægteskab for »ærlig, act oc velforstandig karl Matths Matthisen aff Hadersleben velbestillet læse-, skriff- oc regnemester for voris ungdom i Wohnsziel som brudgom sampt erlig, dydig oc Gud fr. pige Maren Nijss d. aff Synderballe i Hoptrup sogn som brud«⁶⁰. I november måned måtte han dog anmode Johannes Råde om at bede menigheden – »saa mange som hafve skolenæm børn« – om at møde op for at forhandle hans løn »æffterdi de ikkun saa faa oc tynde komme til skolen«⁶¹. Dette tyder på at skolemesteren ikke fik den løn han havde krav på ifølge skoleloven, og at han nu måtte være mere påholdende; han var jo også blevet familieforsørger.

Året efter må Matths Matthisen have opgivet skolen i Vonsild, for i oktober 1680 forkyndte Johannes Råde fra prædikestolen at den nye skolemester var ankommet, men nævner ikke hans navn. Det kan have været svogeren selv om Henrich Schrølings skole tilsyneladende var en privat skole, men set på baggrund af tillysningsbogens oplysninger og sognets traditioner var det sandsynligvis en anden.

Den nye skolemester fik ikke en bedre skæbne end den afgåede. Fra prædikestolen måtte der fortsat gang på gang formaneshes til skolegang og betaling af skolemesterens løn. I maj 1681 truede Johannes Råde med øvrigheden fordi forældrene holdt børnene hjemme om sommeren. I november blev de holdt hjemme på grund af kulden, og de der kom havde ingen brænde »men mae sidde oc fryse, saa oc skolemesteren«; fik skolemesteren ikke flere elever kunne skolen end ikke give ham til brødet⁶². En uge senere lød det fra prædikestolen at der »her i meenigheden befindes 33 børn, der er voxne til skolegang, nemlig ...«, og så nævnte Johannes Råde navnene på de 33 børn. Skolemesteren skulle »hafve hans ugspenge, enten de sende dem i schole eller icke, oc mae de forældre der icke ville deris børn lade gae i skole, være tiltænckt at jeg dem fortegnet vil hans højgræfvelige naade tilsende, at de skulle derfor til brøde vorde satt som uchristelige forældre«. Endvidere skulle hver husstand, »saavel landebohl som gaardemænd«, levere et læs brænde til skolen så børnene kunne holde varmen, ligesom der skulle erlægges 1 skilling for hvert barn »til vindveer i kammerset«⁶³.

Dermed var det ikke slut med formaninger og trusler. Men de nyttede intet, og i september 1682 gav også denne skolemester op, tilsyneladende uden at have fået sin løn⁶⁴.

Månedet efter forkyndte Johannes Råde at »Jürgen Skolemester tilbiuder skolen at anrettet igien oc skal sin flijdt med tilsuun bevijse, at det icke ved ham skal fattis«⁶⁵.

Jørgen Hansen Skolemester flyttede til Vonsild med kone og i hvert fald et barn og gik strenge tider i møde. Nogle uger senere måtte Johannes Råde nemlig oplæse følgende før søndagens gudstjeneste: »Effterat for mig stoert klagemaal andragis, hvorleedis at kirckens rente, som oc Hadersleff skoel- oc armpenger aff mange saa urictig betalis, der dog same æffter udgiffne haandschrieffter ufeilbaar om s. Michals dag forfalde: saa paamindis hermed alle de, som hafve kirckens skoel- oc armpenger paa deris gaarde staende, vel meenendis, at de afflegge renten i det seeniste mod Mortens dag. Kirckens rente til kirckevergen, Haderschleff kirck- oc skoelpenger enten til h. prousten self i Hadersleff eller til hospitals forstander, oc skoelpersoner, dem same penger ere anvijdsde. Hvo som æffter Mortens dag icke har betalt, den skal med ryters exce-

cution vorde belagt, oc dersom en ryter icke kand hielpe saa skulle 2 eller 3 komme, hvoræffter alle de som ere skyldige hafve sig at acte oc for skade at tage vare, æffterdi man icke vil længre see giennem fingre med de onde betalere, men mae bruge strengheden æffter kongelige befalning. Datum Hadersleff den 10. octobr. 1682«⁶⁶. Det vil sige at sognets beboere blev afkrævet bl.a. skolepenge som ikke kom deres egne børn tilgode.

Jørgen Hansen kom til at kæmpe lige så hårdt for sit brød som hans forgængere havde måttet. Det kneb fortsat både med at få forældrene til at sende deres børn i skole og med betalingen. I november 1683 »bleff anfordring giord, om den forrige skolemesters Jørgen Hansens fortiente lønn oc skolekorn effter contracten med hannem til ao. 83 om paske«. De der skyldte ham korn »udi 3. aar« var Jørgen Rasmussen, Laurs Pedersen, Hans Pedersen, Jess Rasmussen og Jess Lauritzen, mens de »som effter contracten icke haffve sendt deris børn i skole« var: Jørgen Rasmussen, Laurs Pedersen, Matz Pedersen, Jens Sørensen, Jens Hansen, Jess Rasmussen, Jess Laurantzen og Anders Ifversen – ét barn hver⁶⁷.

I løbet af 1686 forlod Jørgen Hansen Vonsild, knap fire år efter at han var kommet. Tirsdag den 2. februar, Kyndelmisse dag – eller »In Ferijs Purificationis Mariæ« [Mariæ Renselsesdag] som Johannes Røde skrev i kirkebogen – var han til alters med sin kone i Vonsild kirke for sidste gang⁶⁸. Da der var pligt til at gå til alters mindst to gange om året, må han have forladt sognet og skolemesterembedet ved sommertide. Forklaringen var uden tvivl den sædvanlige; han kunde, som Johannes Røde skrev en af de mange gange den manglende interesse for skolegangen måtte påtales fra prædikestolen, »icke lefve af lufften, ej holde sig deraff at læse for 2 eller 3 børn«⁶⁹. De børn der passede deres skole efter loven gik der i tre vintre⁷⁰.

Meget tyder på at Jens Benditsen eller Bennitzen blev Jørgen Hansen Skolemesters efterfølger. Han beklædte i hvert fald skolemesterembedet i nogle år samtidig med at Henrich Schrøling holdt skole, formentlig lidt før og lidt efter 1690⁷¹.

Omkring år 1700 havde sognet en skolemester der hed Christian Pedersen⁷².

Den der var skolemester i Vonsilds degneskole beklædte ikke samtidig embedet som kirkedegn hvilket Johannes Rødes nekrolog om degnen Matths Jensen vidner om. Matths Jensen, der for øvrigt var gift med Johannes Rødes søster Ingeborg Hansdatter Rüdin, fik »bestillings breff« på degneembedet i Vonsild den 11. november 1664 og beklædte embedet til sin død den 26. april 1685⁷³.

Det billede kilderne har givet mulighed for at tegne af skolevæsenet i

Vonsild er langtfra fyldestgørende og sikkert heller ikke helt sandfærdigt. Det står i hvert fald i skærende kontrast til Johannes Rüdes rosende omtale af sognebørnenes kundskaber i nekrologerne, medmindre altså de var blevet særdeles godt undervist i hjemmene. Det kan måske i den forbindelse være nyttigt at erindre sig det gamle ord: »Man taler ikke ondt om de døde«!

Dies viridium – tilbagevendende konfirmationsdag

1646-bestemmelsen fastsatte ikke særlige konfirmationsdage. Eksaminationen og den efterfølgende konfirmation og første altergang kunne finde sted en hvilken som helst dag i løbet af året. I Vonsild blev der da også afholdt konfirmation både flere gange om året og på alle tider af året i perioden 1685-1708, jf. skema 3. Men altid på søn-, hellig- eller helgendage, for den skulle foregå under menighedens overværelse.

En dag var dog fast tilbagevendende konfirmationsdag: skærtorsdag. I perioden 1688-1706 blev der hvert eneste år – undtagen i 1690, da ingen aflagde eksamen i kirken men én i sygesengen, i 1695 og i 1704 – holdt overhøring, konfirmation og efterfølgende første deltagelse i nadveren netop dén dag. Dette er interessant fordi valget af Skærtorsdag må betragtes som en sidste reminiscens af den katolske firmelse og viser hvor tæt de evangelisk-lutherske ritualer stadig fulgte de katolske.

Skærtorsdag – renselses(tors)dag – havde i middelalderen tilknytning til altergangen⁷⁴. Dagen betegnes på latin både *dies viridium* og *dies competentium*. Grækerne kaldte den den hellige og store torsdag, tyskerne Gründonnerstag, jf. betegnelsen *dies viridium* [dagen da nye grønne spirer kommer frem], mens betegnelsen *dies competentium* henviser til at katekumenerne den dag aflagde trosbekendelsen. At farven grøn i den kristne kunst er symbol på håb og vækst, de udvalgte farve, peger på dagens sammenhæng med den første deltagelse i nadveren, den dag de unge begyndte et nyt liv ved at træde »ind i de udvalgte rækker« gennem at have aflagt prøve i kundskaberne i børnelærdommen⁷⁵.

Skærtorsdag var endvidere en af *dimmeligens triduum sacrum*, dvs. en af de tre dage i ugen før påsken der var viet til Jesu lidelse og død, samt dén dag da penitentes, dem som kirken havde pålagt bod og bestrøede med aske uddrevet af kirken Askeonsdag, igen kunne indtræde i kirken hvis de fandtes værdige⁷⁶. Endelig var Skærtorsdag også den dag da olien, som anvendtes til dåbs- og indvielseshandlinger som f.eks. firmelsen, blev indviet⁷⁷.

216 var tie skind-Boord. Løst sit orfan skind
 paa sig. Døndag: dolly kirke, at Læ-
 sig sendt Catechismen for mig. Læst
 i skindliger Brøndege neds 21/2 gang
 det af Altar Jarumant, 8. de Dag
 var, som sin paa følgende Døndag
 Løst Boord for sig i begge Kirker, at
 skind vill gætte. Læst var or Læst
 skindliger sendt forfattet var ad vill,
 Læst sig mig til sig or var skind
 for ender Torsdag-morgen, or midt
 Paul Christensen var paa sin til mig
 sig, or Læst der Kaldet or skind, da
 midt sin son sin midt sin f. ting
 en var sin skind. i Torsdag morgen
 Mark mellem 6 or 7. skind.
 Læst alder or skind. 68. Ar.
 Tø. 18. 5. skind. 2. 18. 1.

In Die Viridulum communicatæ.

1. Catechumeni pæleri 44
 Jæb Peder Jepsens søn. Peder Jepsen datter.
 3. Annæ agens 17. annæ agens 17.
 Christen Jens Christensen Murmand søn - 16 annæ
 44

217
 P. ler skind. den 21/2 skind. den 21/2 217.
 16. annæ 21/2 skind. den 21/2 i skind. den 21/2
 Kiersten Lauri Toniussens datter agens 17.
 Jørgen Thomsen Pottemager, 17. 17.
 Catechumeni privati et simplicitatem.
 Morten Bennick, Wommand Peder Jepsen
 118. ar. in skind. den 21/2, Læst ad skind. den 21/2
 11. 10. 10. Jens Christensen Murmand datter.
 agens 17.

Jens Jepsen, skind. Filia. Servus Peder Jepsen.
 Jæb Jepsen, skind. Filia. Læst Jæb Jepsen.
 Christen Jepsen, skind. Kiersten Lauri d. 17.
 Jæb Jepsen, skind. Læst Jæb Jepsen. 17. 3. 17.
 Christen Jepsen, skind. Filia. Servus Jepsen. 17. 3. 17.
 - Jørgen Thomsen. Filia. Gæst. 17. 3. 17.
 Jørgen Rasmussen, skind. Filia. Jørgen.
 Mathias Jepsen, skind. Peder Markus Jepsen, Debet
 Læst Jepsen. Læst, or skind. den 21/2.
 Jørgen Jepsen, skind. Maren Knud d. 17. 3. 17.
 Peder Jepsen, skind. Min Maren Jens d.
 Jæb Murmand, skind. Annæ Larsen Lauri Pottemager.
 - Anne Murmands. Filia. Kiersten Jepsen.
 Annæ Wommand, skind. Filia. Mathias Jepsen.
 - Johanne Nielsens datter. Filia. Maren Niels d.

Efter Vonsild Kirkebog Aa2, s. 216-217.- Skærtorsdag den 28. marts 1689 var syv unge første gang »til Herrens bord«. Af disse var fem blevet forhørt i menighedens overværelse, nemlig Peder Jepsens søn Jæb, Jesper Slagters søn Peder, Jens Christian Murmands søn Christer, Peder Sørensen, »en Hussquindes Søn« fra Herslev sogn, som tjente hos Jess Andersen i Vonsild, Laurs Toniussens datter Kiersten samt Jørgen Thomsen Pottemager. To havde aflagt eksamen hos præsten »under fire øjne«. Den ene var en forældrelys ryttersøn, Morten Bennick, tjenestedreng eller -karl hos Peter Jepsen; den anden var Maren, datter af Jens Christensen Murmand, der således fik to børn konfirmeret på samme dag. At Johannes Røde ved de to sidstnævnte konfirmanter tilføjede ordet »simplicitatum« kan antyde manglende læsekundighed. Tre af de unge blev tilsyneladende overhørt på tysk. Af altergangslisten ses det at Jæb, Peder Jespers, Christer og Maren havde forældrene med til nadverbordet. Peder Sørensen havde sin moder Ann Pedersdatter med [fremgår af kirkebogen s. 218], og Røde lagde som vanligt sin viden om menigheden for dagen ved ud for hendes navn at skrive »Jess And. inquina [skændige], hendes Søn, Peder Sørensen er den Catechumeng«; hun ofrede 3 skl. på alteret. Hendes navn står nedst på altergangslisten.

Med hensyn til helgendage som konfirmationsdage var der i 1685 konfirmation og efterfølgende altergang den 6. maj, som er viet til evangelisten Johannes og det år en onsdag⁷⁸, og den 24. juni – også en

onsdag – den dag Johannes Døberens [Herrens forløber] fødsel blev fejret⁷⁹. I 1696 blev der holdt konfirmation på helgenen Skt. Michaels Dag [Mikkelsdag] den 29. september der det år faldt på en tirsdag.

»*Catechumene privatim*« eller »*catechumene publico*«

Ifølge Johannes Rüdes notater i kirkebogen blev eksamen afholdt enten privat eller offentlig.

Den private eksamination foregik i præstegården og formodentlig på en hverdag, for der var næppe tid til den slags umiddelbart før søndagens gudstjeneste når Johannes Råde skulle betjene to menigheder⁸⁰. Den unge modtog så velsignelsen den følgende søndag og deltog for første gang i nadveren. Den offentlige eksamination fandt naturligvis sted i kirken i den samlede menigheds påhør. Katekumenen blev straks derefter konfirmeret og deltog i nadveren for første gang.

I perioden 1685-1702 har Johannes Råde skrevet »privatim« efter navnene på 37 katekumener, ved de øvrige »publico«. Fra og med 1703 er disse anmærkninger udeladt⁸¹.

Oprindelig var det egentlig ikke tilladt at eksaminere de unge under mere private forhold; 1646-bestemmelsen foreskriver at overhøringen skal være offentlig. Indtil Rendsborg-synoden i 1691 skulle den offentlige eksamination, konfirmationen og den første altergang foregå på en og samme dag. Men på en synode, der blev afholdt i Rendsborg i dagene fra den 28. oktober til den 4. november, blev det med hensyn til de børn der for første gang skulle deltage i den hellige nadver besluttet at »so soll das Examen solcher Kinder in der Gemeine, nicht indem sie nun confirmiret und eingeseget werden sollen, sondern in der Wochen nächst vorher angestellet werden, und das theils der Gemeine wegen, dass sie am Sonntage darauf nicht so lange aufgehalten, wie denn geschehen würde, wem beydes Examen und Confirmation zugleich verrichtet werden solte; theils auch der Kinder halben, dass sie ohne Furcht und mit besserer Andacht zum heil. Abendmahl hinzutreten können«⁸². Det vil kort sagt sige at Johannes Råde handlede i modstrid med loven indtil oktober 1691.

Der er dog en nogenlunde entydig forklaring på »den pligtopfyldende« Johannes Rüdes handlemåde. Ved de fleste af de privat eksaminerede katekumener har han anmærket at præstationerne ikke ligefrem var noget at prale af; f. eks. ses bemærkningerne »vide tragione«, »rudes«, »simplex«, »elingvis-ratico«, »mediocriter informatio in catecheticis«. Meget taler derfor for at han overtrådte bestemmelsen for at forskåne de knap så kundskabsrige for at skulle stille deres mangelfulde viden – og

han selv sin afmagt – til offentlig skue. Ved privat overhøring var det nemmere at lukke øjnene for realiteterne uden at menigheden blev direkte delagtiggjort i det.

Det ulovlige private forhør var således en pendant til den måde han mestrede kunsten at være diskret på når en ifølge ægteskabsloven ikke helt ærbar kone holdt kirkegang efter en barnefødsel.

Han tog sig sandsynligvis også betalt for at se bort fra de mindre gode kundskaber efter de samme retningslinier som for den manglende ærbarhed⁸³. Kun ved en eneste privat overhøring, nemlig sognefoged Jesper Clausens datter Elsabes, ses den positive bemærkning »bene docta Catechumene« [godt oplært katekumen]⁸⁴.

Der ses også en klar sammenhæng mellem kundskabsniveau og social baggrund. Bortset fra at velstående mænd som Jesper Clausen lod to af sine børn eksaminere privat, Peder Hack og Ebbe Mogensen hver ét – og det var som nævnt kun det ene af Jesper Clausens børn, der fik den rosende anmærkning »bene docta« – så kom de øvrige privat eksaminerede katekumener ikke fra hverken hel- og halvgårde, men fra sognets mere ydmyge boliger, eller de var tjenestefolk eller uægteskabelige børn⁸⁵.

Efter oktober 1691 slap Johannes Rüde for at overtræde eksamensreglerne, for nu skulle ingen katekumener jo mere overhøres i kirken på selve konfirmationsdagen, men en dag i løbet af ugen før.

Kirkebogsføringen tyder også på at han straks rettede sig efter Rendsborg-synodens beslutning, for efter det tidspunkt blev katekumenerne ikke mere som hidtil indskrevet i en slags rubrik for sig foran de øvrige altergæster, men ud for forældrenes navne hvis de havde dem med i kirken – det havde så godt som alle indensogns katekumener, også før 1691 – ellers for sig selv og under alle omstændigheder i henhold til den lokale rangfølge.

Men han skrev fortsat »privatim« eller »publico« ud for katekumenernes navne, og hele 23 af de tidligere nævnte 37 privat eksaminerede katekumer blev overhørt og konfirmeret efter oktober 1691⁸⁶.

Øvrigheden var ganske enkelt kommet Johannes Rüdes praksis i møde. Der stod nemlig ikke noget i bestemmelsen om hvor eller hvilken dag i løbet af ugen forud for konfirmationsdagen overhøringen skulle finde sted. De mindre dygtige katekumener blev derfor fortsat eksamineret i ubemærkethed og de dygtige uden tvivl i overværelse af menigheden ved onsdagsgudstjenesten. Alt var næsten som før.

Ved de offentlige eksaminationer ser det ud som om der har været tale om et bevidst valg af konfirmationsdag, forstået således at gårdmandsbørn ikke nødvendigvis blev konfirmeret sammen med håndvær-

ker-, indsidder- og uægteskabelige børn eller tjenestedrenge og tjenestepiger. Materialet er dog for spinkelt til at der kan drages nogen endelig slutning. Om det i så fald var Johannes Rüde eller katekumenernes forældre der skelede til medkatekumenernes sociale status er et interessant men uløseligt spørgsmål⁸⁷.

Endelig viser altergæsternes navne at næsten alle indensogns katekumener havde forældrene med i kirke, det vil her sige med til alters. I enkelte tilfælde var dog kun moderen med. Der er også eksempler på at tjenestepiger og tjenestedrenge fra andre sogne havde deres arbejdsgiver med til alters⁸⁸.

Ritual og forklaring

Den offentlige eksamination og konfirmation skulle foregå efter anvisningen i den slesvig-holstenske kirkeordning fra 1542. Præsten skulle indlede handlingen med en konfirmationsbøn; derefter fulgte eksaminationen. Når den var overstået skulle præsten sige en forbøn, begyndende med ordene »Vi takker Gud af hjertet«, hvorefter katekumenerne skulle opfordres til enkeltvis at sige Ja til forsagelsen og troen og bekræfte dette Ja ved at give præsten hånden. Præsten skulle derefter lægge hånden på hvert enkelt barns hoved og sige: »Den treenige Gud som tilforn i den hellige dåb har antaget dig til sit barn og gjort dig til arving til det evige liv, han vil opholde dig i din dåbspagt indtil din sidste, men salige ende. Han styrke dig i din tro, din sjæl til salighed«. Endelig skulle menigheden synge enten »Kom Helligånd« eller »Nu beder vi den Helligånd«. Konfirmationshandlingen var slut, og katekumenerne skulle gå til alters⁸⁹.

Det var præsten der afgjorde hvilken katekismusforklaring der skulle benyttes. Kirke- og skolesproget var som tidligere nævnt dansk i Vonsild, og den for gudstjenesten nødvendige litteratur var den samme som den der blev anvendt i Kongeriget.

Også i det spørgsmål er Johannes Rüdes notater en vigtig kilde. I nekrologen om Jesper Jørgensens enke Caren Pedersdatter, der var født i Vonsild den 2. juli 1619, skrev han nemlig ikke blot i anledning af hendes begravelse den 12. februar 1689 at hun var blevet godt opdraget og i skolen undervist ved katekismus og læsning af bøger, således at hun kunne udøve sin fromhed efter ritualet i sammenhæng efter den hellige skrift, men også at »naar hun kom i skrifftestolen, da læsde hun alletijd rictig den lange, doct. Resens skriffte bøn aff hans catechisme ...«⁹⁰.

Der er uden tvivl tale om biskop Hans Poulsen Resens ramisme-inspirerede katekismusforklaring fra 1627: »Om Børnelærdoms Vízitati-

on i almindelighed Oc om eenfoldig Skriftemaal med nogle nyttige Spørsmal der hos«. Resen udarbejdede den i forbindelse med den stramning i katekismusundervisningen der foregik i 1629, og som han stod bag; forklaringen blev benyttet af præst og degn ved katekiseringen⁹¹.

Resens katekismusforklaring blev formentlig efterfulgt af Haderslevprovsten Bonaventura Rehefeldts »Theologica catechetica, oder Vnterweisung zur Gottseligkeit, in Fragen und Antwort also verfasst, dass die Antwort aus Lutheri Kinder Catechismo fället; in Deutscher und Dänischer Sprache«, trykt første gang i 1657 og en af Bonaventura Rehefeldts første embedsopgaver. Dette kan dog ikke dokumenteres ved hjælp af hverken kirkebøgerne eller tillysningsbogen, men burde være en logisk følge af at Vonsild i kirkelig administrativ henseende hørte under Haderslev provsti, og at Rehefeldts katekismusforklaring blev forfattet på såvel dansk som tysk netop med henblik på at fremme konfirmationen i det to-sprogede provsti⁹².

I en fortegnelse over 50 af de bøger som Johannes Rüdes svigersøn og eftermand, pastor Johannes Nissen, efterlod sig ses Trogillus Arnkiels tidligere omtalte ceremonielle vejledning »Christliche Confirmation derer Catechumenen« iblandt disse bøger, men ikke hans katekismusforklaring hvilket ingenlunde behøver at betyde at den ikke blev benyttet i Vonsild. Bogsamlingen omfattede i alt 693 numre hvoraf altså kun 50 titler kendes i dag, og Arnkiels katekismusforklaring blev uden tvivl dengang betragtet som nærmest uundværlig⁹³.

Flidspræmie og overgangsritual

Der er intet der peger på at konfirmationen, således som det senere er blevet tilfældet, blev betragtet som en særlig handling der skulle fejres fordi man havde udmærket sig i kirken i den samlede menigheds overværelse⁹⁴. Det var almindeligt at enhver måtte underkaste sig den i ordnansen foreskrevne prøve i børnelærdommen og skriftebønnen hver gang han eller hun gik til alters eller bestilte dåb hvis præsten ikke havde tilstrækkeligt kendskab til hans eller hendes forudsætninger. Der skulle også aflægges prøve før præsten udstedte skrifteseddel til dem der forlod sognet, ligesom der var krav om forevisning af skrifteseddel fra dem som kom til sognet⁹⁵.

Da konfirmation første gang blev nævnt i lovgivningen i forbindelse med katekisation som adgang til nadveren, dvs. i 1629 for såvel Kongerigets som Hertugdømmernes vedkommende, var der ingen regler om konfirmandernes alder. Heller ingen faste konfirmationsdage og slet in-

gen krav om skolegang, men alene krav om kundskaber. Præsten skulle eksaminere katekumenerne, dvs. »ungdommen«, i forbindelse med den almindelige ugentlige katekisation – eller provst eller biskop i forbindelse med visitationer – og give den der havde tilstrækkelige kundskaber en skriveseddel som bevis på at han eller hun måtte modtage det andet sakramente: nadveren.

Ifølge Resens »de executione visitationis catecheticæ« fra 1627 fandt denne eksamen sted præcis som den ordinære katekisation, idet han skrev at katekumenerne – dvs. hele ungdommen – skulle eksamineres »efter Sædvane midt i Kirken« i prædikenens indhold og Luthers Katekismus. »Dersom da Nogle findes at have lært det godt, med Forklaring og Fromheds Følelse«, fortsatte han, »da skal de ikke blot roses derfor, men ogsaa confirmeres med Haandspaalæggelse enten af Superintendenten eller af Præsten, naar Saadanne skulle stedes til Herrens Nadvere«.

Det virker som om det var noget af en tilfældighed hvornår en katekumen blev konfirmeret; var han eller hun ikke tilstrækkelig dygtig eller højtråbende den ene søndag, var han det måske den næste. Konfirmationen synes derfor nærmest at være en flidspræmie til dem der efter præstens individuelle skøn hang i med lektierne, et bevis der skulle opmuntre de øvrige børn til at gå hen og gøre lige så.

At handlingen i Hertugdømmerne efter 1646 blev udvidet med en indvielse – »gleichsam confirmiret und eingesegnet werden« – og foregik efter den slesvig-holstenske ordinans eller agenda af 1542, der i modsætning til den danske ordinans af 1539 indeholdt det ritual som er gengivet i nærværende artikel, ændrer ikke denne opfattelse. De mange årlige konfirmationsdage i Vonsild må snarere siges at bekræfte den, ligesom den kendsgerning at Johannes Råde heller ikke en eneste gang adviserede menigheden om at der den følgende søndag f. eks. skulle være overhøring og efterfølgende konfirmation og altergang⁹⁶.

Beslutningen på Rendsborg-synoden i 1691 gjorde vel dagen endnu mindre festlig. Selv om de godt begavede fortsat havde mulighed for at brillere på kirkegulvet så var onsdag ikke det samme som søndag.

I øvrigt gik onsdags-eksaminationen også af brug; ifølge Ussings Kirkeforfatning blev konfirmationen mange steder adskilt fra den almindelige gudstjeneste i 1700-årene og blev i stedet holdt i præstens hus, i skolen eller i den tomme kirke⁹⁷. Dette var eventuelt tilfældet i Vonsild og årsagen til at Johannes Råde fra og med 1703 ikke mere anmærkede eksamensformen i kirkebogen.

Trods det tilfældighedernes præg der var over konfirmationsdagen så var den en særlig dag. Bestået eksamen gav ikke kun adgang til nadve-

ren, men betød også ret til at indgå ægteskab, ret til at stå fadder ved dåb, og formodentlig også, ligesom den første altergang ifølge kanonisk ret, de øvrige borgerlige rettigheder: pligt til at vidne og for mænds vedkommende ret til at underskrive bindende dokumenter og eje jord og fast ejendom. Kort sagt markerede konfirmationshandlingen at barnet nu trådte ind i de voksnes rækker i juridisk forstand, dvs. at den var et overgangsritual.

Det var næppe udsigten til snarlig trolovelse og ægteskab, der var drivkraften bag indlæringen af børnelærdommen. Fr. II's ægteskabsordinans af 1582, der var gældende indtil 1683, fastsatte ikke nogen lavalder for indgåelse af ægteskab, men fordrede blot i II, stk. 6. at »sammenledis skal icke heller holdis troloufvelse, som sker ... udi nogens umyndige aar ...«, hvilket betyder at lavalder for indgåelse af trolovelse, som dengang var tvungen og lige så juridisk bindende som vielse, var den i kanonisk ret anførte alder: 12 år for pigers vedkommende, 14 for drenges⁹⁸. Disse let opfyldelige krav har såvidt vides aldrig medført at de 12-14-årige trængtes foran alteret, heller ikke før der blev stillet krav om at den offentlige eksamen i børnelærdommen også skulle være aflagt.

Retten til at indgå ægteskab var ikke meget bevendt for den der manglede de økonomiske midler der fordredes for at kunne sætte foden under eget bord, og dem manglede de fleste i den alder. Kun en eneste af Vonsilds indbyggere i Johannes Rüdes embedstid havde indgået ægteskab straks efter at have nået den fordrede lavalder, nemlig Maren Hansdatter, født den 22. april 1641. Den 14. juni 1655 giftede hun sig med den syv år ældre Anders Paulsen, sognets senere navnkundige sognefoged, kirkeværge og sandemand. De var begge to af såkaldt god familie der sikrede sig at børnene indgik fordelagtige ægteskaber⁹⁹.

Den opnåede ret til at stå fadder var uden tvivl meget vigtig; for det var en ære at blive bedt om at stå fadder til et barn ved dåben, og en uskreven pligt som de mere velstående skulle påtage sig over for de fattige uden at blive bedt. Derfor var fadderskab et tegn på anseelse.

Især var de konfirmerede unge piger fra sognets prominente familier ivrige faddersker. Johannes Rüdes datter Christina, født 4. april 1662, var den 8. april 1676 »for første gang æffter hendis communion fadderske«, dvs. fire dage efter at hun var fyldt 14 år. Dermed indledte hun sin lange æra som fadderske og – fra 1681 – som den der bar en stor del af sognets børn til dåben¹⁰⁰. Kirsten, datter af sognets navnkundige sognefoged m.m. Anders Paulsen, stod ikke tilbage for hende. »Der hun var 14 aar ao. 76, da var hun for første Gang til Guds bord, oc stood sig aabenbar i meenigheden meget vel i hendis catechismi ofverhørelse, den

4. søndag trinitatis ... Fra den stund har hun med de fornæmste i sognet betient mange børns christendom med vidnisbyrd ved daaben og været fadderske«, skrev Johannes Råde i nekrologen om hende¹⁰¹.

Dette var formentlig en spore for de andre unge i sognet; ritualer der er ens for alle, og det var overhøring og konfirmation teoretisk set, bevirker som regel at ydre tegn kommer til at spille en rolle som symbol på den enkeltes og/eller familiens status¹⁰².

Provst Mikkelsen i Haderslev vidste uden tvivl hvad han gjorde da han den 13. juli 1637 erklærede at ingen måtte stå fadder i Haderslev provstis kirker »som ikke veed de fem Hovedstykker i Catechismo og ikke veed Grund i Salighedens Kundskab«.

Noter:

1. Hans H. Worsøe: Vonsild kirkebog 1659-1708. 1982, s. 339.
2. Kirkebøgerne betegnes som følger:
 - Aa1. Indbyggermatrikel og dåbsfortegnelse 1659-1706.
 - Aa2. Kirkebog 1685-1694 indeholder samtl. kirkelige handlinger incl. de dødes levnedsløb.
 - Aa3. Kirkebog 1695-1698 med indhold som Aa2.
 - Aa4. Kirkebog 1698-1703 med indhold som Aa2.
 - Aa5. Kirkebog 1703-1708 med indhold som Aa2.
3. E. Hansen: Geschichte der Konfirmation in Schleswig- Holstein bis zum Ausgang der rationalistischen Periode. Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte. 1:6. Kiel 1911, kap. II [især s. 147ff.] s. 183. [Trogillo Arnkiel] Einfältige Catechismus Fragen aus dem Text des Catechismus beantwortet. Zum Gebrauch derer Apenrad. Kirchen. 1693. Christliche Konfirmation Derer Katechumenen Von der Apostel Zeit an biszher Aus der Heil. Schrifft und Antiquität der Kirchen Beleuchtiget Von M. Trogillo Arnkiel Probsten und Pastoren zu Apenrad. 1693. – Kr. Iversen er i »Sognepræst i Daler Andreas Wedels strid med sin menighed om konfirmation, og gebyrer 1707-09« enig i Emil Hansens konklusion, og skriver endvidere at Arkiels to fornævnte bøger skulle være blevet anvendt overalt i landsdelen, både i de hertugelige og i de kongelige dele. jf. Sønderj. Årbøger 1984, s. 15, 18.
4. G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. Disp. Tønder 1968, s. 66.
5. Ibid. s. 45.
6. Gennembruddet skete formodentlig lige så tidligt i annexsognet Dalby hvor Johannes Råde også gjorde tjeneste.
7. Den romersk-katolske kirkes syv saliggørende sakramenter: dåben, firmelsen, nadveren, absolutionen [boden], ægteskabet, den sidste olie og præstevielsen [ordinationen].
8. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder [KLNLM]. 1981-82/1956-78, stikordene: konfirmation, kanonisk alder, lavalder.
9. Den kongerigske Kirkeordinans [KO] 1539/1537 og Kirkeordningen for Hertugdømmerne 1542, jf. E. Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig=Holsteins. II. Kiel 1938, s. 482f, 492f.; E. Hansen. 1911, s. 13-15.

10. En lignende bestemmelse blev først udstedt for Kongerigets vedkommende den 23.1.1739, jf. Birgit Kaiser: »... ind i de voksnes rækker«. En bog om konfirmationen. 1992, s. 21f.
11. Otto Buurman: Hochdeutsch-plattdesches Wörterbuch. Bd. 6. Neumünster 1967.
12. Frd. om Kristendomsundervisning 1544. i: Kirkehist. Saml. 3.V, s. 153ff, jf. M. H. Nielsen: Fattig-, Skole- og Kirkevæsen i Graasten 1699-1769. i: Sønderj. Årbøger 1933, s. 113.
13. Frd. 14.12.1623, jf. E. Feddersen. 1938, s. 494ff, E. Hansen. 1911, s. 13ff.
14. H. Fr. Rørdam: Danske Kirkelove 1535-1683. I-III, 1883- 1886, III, s. 163. Frd. indgik uforandret i Chr. IV's store reces af 1643 og blev en forløber for både res. i Rendsborg 1646 og for indførelsen af den tvungne konfirmation i Kongeriget i 1736. Hans Poulsen Resen, 1561-1638, teolog og biskop.
15. E. Pontoppidan: Annales ecclesiae danicae. I-IV. 1741-1747. III, s. 787f.
16. Ibid. IV, s. 382, jf. P. G. Lindhardt: Konfirmationens Historie i Danmark. 1936, s. 23; E. Feddersen. 1938, s. 501; jf. Birgit Kaiser. 1992, s. 14ff.
17. Corpus Constitutionum Regio-Holsaticorum, 1749ff., I, s. 247ff., her citeret efter E. Pontoppidan. 1741-1747, IV, s. 382.
18. 2.6.1691, jf. E. Feddersen. 1938, s. 503, E. Hansen. 1911, s. 170ff, 337ff.
19. Gustav Bang. 1976/1906, s. 116. Bangs tal er udtryk for landsgennemsnittet.
20. Hans H. Worsøe. 1982, s. 1-64. Det skal bemærkes at af de 176 konfirmander var 21 udensogets tjenestekarle og -piger. Der kan have været tale om flere; det har f. eks. ikke været muligt at identificere 22 katekumener [Aa2: s. 104 (3), 205 (1), 224 (1), 216-17 (2), 542 (1), Aa3: s. 76 (1), 131 (1), 144 (1), Aa4: s. 75 (1), 206 (1), 210 (1), 304 (1), Aa5: 228 (1), 232 (2), 240- 41 (4)]. Der var også unge fra Vonsild som kom ud at tjene før de havde aflagt examen, jf. Worsøe. 1982, s. 165, 183, 185, 368); andre kom hjem for at aflægge eksamen i Vonsild, jf. Aa2: s. 380 (2), 391 (1).
21. Hans H. Worsøe. 1982, s. 332. En gennemgang af Aa4 viser at Niss Jensen ikke blev berettiget før han døde.
22. Ibid. s. 375 [6.9.1702].
23. Ibid. f.eks. s. 266, 379, 397; Birgit Kaiser: Humflitas & Luxúria. Normer og social kontrol i 1600-årenes Vonsild. i: Personalhist. Tidsskr. 1997:1.
24. Hans H. Worsøe. 1982, passim [eks. på barn af huset f.eks. s. 268, på tjenestepige s. 101]. P. Rhode: Samlinger til Haderslev=Amts Beskrivelse. 1775/1942, s. 164f., jf. forfatterens hhv. publ. («Historien om barnedåben». 1995) og upubl. arbejder.
25. P. Palladius' Visitatsbog [PPV], 1911, s. 83f., 89ff.
26. Johs. Feveile og Max W. Olsen: Den danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter samt Dr. Martin Luthers store Katekismus. 1955, s. 40, 88ff.
27. Hans H. Worsøe. 1982, s. 339.
28. Hans H. Worsøe: Vonsild-Dalby Tillysningsbog 1678-1983. 1987, s. 12, 15, 22, 45, 49, 77, 86, 94, 107, 124, 136, 150, 160.
29. Jf. afsnittet: Forsøg på et billede af skolevæsenet i Vonsild.
30. Hans H. Worsøe. 1982, s. 160.
31. Ibid. mænd/skolegang: s. 105, 122, 153, 162, 205, 212, 233, 235, 240, 295, 311, 326, 352, 403. Kvinder/skolegang: s. 120, 150, 225, 249, 297, 358, 380, 430. Undervist privat: s. 380, 385, 390, 399.
32. Torill Steinfeldt: På skriftens vilkår. Oslo 1986. s. 55.
33. Udenadslære som læsemetode er blevet anvendt langt op imod vor tid, jf. Birgit Kaiser. 1992, s. 18, 21ff., 82f.
34. Johs. Feveile og Max W. Olsen. 1955, s. 88, 90, 91, 93, 96, 97, 98.

35. Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1621-41 udg. ved Anne Riising og Mogens Seidelin. Odense 1991 [uden siden.].
36. Reglerne for udlejning af kirkernes stole blev fastsat i KO-1607, jf. E. Feddersen. 1938, II, s. 321, Birgit Kaiser. 1992, s. 71ff., 132. Eks. i Vonsild: Aa2, s. 517f., 19. s. e. Trin. 1693. Det ser ikke ud som om børn skulle kende Hustavlen, men det skulle ungdommen, dvs. dem der var fyldt 6 år, og de voksne.
37. Ramus [1515-1572] var kendt for sin omformning af logikken og retorikken, for sine læremetoder og for sin antiortodokse calvinisme. Hans videnskabelige projekt gik ud på at omforme logikken og beskrive grundsætningerne for en naturlig logik. Han benægtede at indsigt var et mål i sig selv; kundskaber skulle være nyttige og anvendes. Teologi blev f.eks. bestemt som kunsten at leve rigtigt [ars bene vivendi] til Guds ære men alligevel med indlæringsmomentet i sig. Ramismens første spæde spor kan anes i dansk-norsk skolepolitik da matematik blev latinskolefag og det blev tilladt at oversætte latinsk tekst til dansk ved skolereformen i 1604, jf. Torill Steinfeld. 1986, s. 30-59.
38. Die Grosse Brockhaus. 12. Bd. Weisbaden 1953, s. 708.
39. Johan Amos Comenius [1592-1670]. »Informatorium ...« blev først oversat til dansk i 1874 under titlen »Moderskolen eller Vejledning til Børns Opdragelse og Øvelse i Hjemmet i de første sex Aar.« Comenius' liv er udførligt beskrevet i forordet.
40. Johan Amos Comenius. 1874, s. 36ff.
41. Hans H. Worsøe. 1982, s. 254.
42. Ibid. s. 166.
43. Ibid. s. 128.
44. Ibid. s. 311f. Den lærde Skole stiftet af hertug Hans den Ældre i 1567. Undervisningssproget var oprindelig tysk, men det blev ændret til dansk ved frd. 28.1.1848, jf. J. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig I, 1975/1864, s. 15.
45. PPV. 1911, s. 35, 83, 92, 88.- Comenius' opdragelseslære er dokumenteret i Sverige på baggrund af den såkaldte »husförhörlängd« eller sognets forsamlingsbog, en kilde til kundskabshistorien som helt savnes i Danmark [Egil Johansson: »Kan själva orden«. i: Ragnhild Söderberg (ed.): Läsning och skrivning före skolåldern. Lund 1994, s. 7-17.]. Præsten skulle notere kundskabsniveauet hos hvert eneste søgnebarn i bogen, når han en gang om året aflagde pligtbesøg i hjemmene for at »forhøre« alle medlemmer af husstanden. Kendskabet til Vonsild menigheds kundskaber er mere sporadisk, men formodentlig noget ganske enestående. »Informatorium der Mutterschul« blev oversat til svensk i 1642. På det tidspunkt opholdt Comenius sig i Sverige hvortil han var indkaldt for at forbedre skolevæsenet.
46. Det samme gjaldt for Nordslesvig hvor der ikke blev anskaffet ny litteratur før i løbet af 1700- og 1800- årene. Dvs. at der trods den politiske grænse var et stærkt bånd som forbandt Nordslesvig med Kongeriget, en kendsgerning som uden tvivl havde nogen betydning i forbindelse med den nationale adskillelse i 19. årh. Omvendt var det tyske kirkesprog heller ikke det ringeste middel til at fastholde og forstærke den tyske bevidsthed i Holsten og Sydslesvig, jf. E. Feddersen. 1938, s. 451. At embedsmandssproget var dansk selv i Vonsild fremgår ikke alene af forordninger m.v. blev udstedt på både dansk og tysk, men også af f.eks. LÅ: Protokol for det kgl. Konsistorium i Haderslev 1688-1708; heri er sager de kongerigske sogne vedrørende refereret på dansk, de øvrige på tysk.
47. G. Japsen. 1968, s. 34ff.
48. Provstevistatserne fra den her omhandlede periode findes ikke. Provstearkivets ældste bevarede dele er fra slutningen af 1700-årene.

49. Hans H. Worsøe. 1982, s. 404, 385 (nekr. 223: Laurs Matthsens datter Maren, f. i Vonsild 1614).
50. Ibid. s. 396, 404.
51. Ibid. s. 6, 28, 38, 310, 400.
52. Ibid. s. 152.
53. Ibid. s. 81f.; Morten Hack figurerer kun i kirkebøgerne denne ene gang.
54. Ibid. s. 80, 80, 82; Paul Læck nævnes også i en nekr. s. 272.
55. Ibid. s. 84.
56. Ibid. s. 11f.
57. Hans H. Worsøe. 1987, s. 12.
58. Ibid. s. 15, 22.
59. Ibid. s. 26; Peder Juler var ikke skolemester. I nekrologen om ham skrev Johannes Råde ganske vist at han både kunne læse og skrive men nævner ikke ordet skolemester, kun at han »nectede ingen sin tieniste«, jf. Hans H. Worsøe. 1982, s. 205ff.; Hans H. Worsøe. 1982, s. 18, 5.
60. Hans H. Worsøe. 1982, s. 41.
61. Ibid. s. 49.
62. Hans H. Worsøe. 1987, s. 77, 86, 94, 96, 104.
63. Ibid. s. 107ff.
64. Ibid. s. 113, 124, 135.
65. Ibid. s. 136.
66. Ibid. s. 137f.
67. Ibid. s. 139, 150, 155, 160, 164; vær opmærksom på at tillysningsbogen kun omhandler perioden 1678-1683.
68. Aa2, s. 65, Hans H. Worsøe. 1982, s. 129; KLNLM: Maria.
69. Hans H. Worsøe. 1987, s. 160.
70. Hans H. Worsøe. 1982, s. 150.
71. Ibid. s. 367, 288.
72. Ibid. s. 288 (nekr. 142), 401.
73. Ibid. s. 18, 105ff.
74. Eks. på afløsning en skærtorsdag i Hans H. Worsøe. 1982, s. 330f: »... oc lood sig med afløsningen aff hendis synder oc med Guds bord betiene forleden aar paa skærtorsdag afften«. Skærtorsdag var den store altergangs dag; kirkebøgerne viser at den dag gik mindst 50, ofte mellem 80 og 90, til afløsning. På søndage varierede antallet af altergæster fra o. 10 til 30.
75. Frithiof Dahlby: Symboler og tegn i den kristne kunst. 1979, s. 126; Birgit Kaiser: Historien om barnedåben. 1995, s. 183ff.
76. triduum sacrum: 3 dage med hellige skikke eller ofre.
77. KLNLM: Skærtorsdag, Askeonsdag; Birgit Kaiser. 1992, s. 10ff.
78. Sigfrid Svensson: Bondens år. Kalender, märkesdagar, hushållsregler, väderleksmärken. 1967/1945, s. 32 fig. 1.
79. KLNLM: Johannes Baptista.
80. E. Feddersen. 1938, s. 506.
81. Aa2: s. 7, 32, 45, 94 (2), 104, 120, 135, 205, 216f. (2), 224, 371 (2), 428f., 502 (2), 513, 562 (4), Aa3: s. 47, 76, 111, 125, 131, 144, 210f., Aa4: s. 86, 93, 109, 202, 204, 234f., 264, 289.
82. E. Pontoppidan. IV, s. 655f.
83. Birgit Kaiser: Døbt i Vonsild. Om skik og brug ved dåben i 1600-tallets Vonsild. i: Personalhist. Tidsskr. 1995:1, s. 22ff.; Birgit Kaiser. 1997:1.

84. Aa2: s. 428f.
85. Aa2: s. 371 (2), 428f., Aa4: s. 109; f.eks. Aa2, s. 104, Aa4: s. 234f.
86. Aa2: 428f., 502 (2), 513, 562 (4), Aa3: s. 47, 76, 111, 125, 131, 144, 210f., Aa4: s. 86, 93, 109, 202, 204, 234f., 264, 289, jf. note 79.
87. I Aa2 eksempelvis s. 43, 45, 93 (i alt 5 fra lave sociallag), 134 (i alt 2 fra højt sociallag).
88. Aa2: s. 104, 216-17, 542, Aa3: s. 76.
89. *Christliche Konfirmation Derer Katechumenen*. 1693, 23. kap. (u. siden.).
90. Hans H. Worsøe. 1982, s. 122f.
91. Findes i Det kgl. Bibliotek i København, katalogsign. 3,-377-8°.
92. Af danske udgaver findes i Det kgl. Bibliotek i København tre: *Theologica catechetica*, eller *Undervjszning udi voris Christendom etc. Udsæt udi det Danske Tungemaal*. 5te Gang udi Trykken forferdiget. Odense [1693].- 6te Gang udi Trykken forferdiget. Kbh. 1698. – Oldenb. 1702.
93. T. O. Achelis: *Das Bücherverzeichnis des Pastors Johannes Nissen in Wonsild (1728)*. i: *Schriften der Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, 2. rk., 7. Bd. Kiel 1925, s. 490ff. På side 496 er bøgerne in quarto opført i følgende rækkefølge: No. 1, 10, 12, 15, 17, 28, 81, 83, 117, 120, 123, 133, 155 osv. efterfulgt af titel og evt. forfatter. No. 123 er »Arnkjels vom guldnen Horn«, no. 133. »Confir-mat. d. Catechum.«, no. 155 »Nafckaus religions articler«. Der er således begrundet formodning om at Arnkjels bøger – og han var forfatter til flere – i den fuldstændige bogfortegnelse var opført samlet et eller andet sted mellem no. 120/123 og no. 155.).
94. Jf. Birgit Kaiser. 1992, s. 71ff.
95. I Aa2 f. eks. s. 241, 511; i Hans H. Worsøe. 1982, f. eks. s. 266, 379, 397.
96. Et helt analogt ritual blev indført i Kongeriget med den tvungne konfirmation i 1736; se endv. C. T. Engelstoft: *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkerituals Historie i Danmark*. 1840, s. 241ff.; Christine Burckhardt-Seebas: *Konfirmation in Stadt und Landschaft Basel*. *Volkskundliche Studie zur Geschichte eines kirchlichen Festes*. Basel 1975, s. 36. Overhøring er omtalt i nekrologerne i Hans H. Worsøe. 1982, s. 137f., 151f., 155, 158f., 217, 219, 272, 285, 288, 305, 319, 331, 339, 362f., 397, 407f., 416f.
97. Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer. Beskrevet af Henrich Ussing, residerende Kapellan for Ringsted og Beenløse Menigheder i Siælland. I-VI. 1786-89, IV,2, s. 159.
98. Selv om kanonisk ret mistede sin gyldighed i Danmark ved reformationen medførte dette ikke ændringer i den hidtil gældende retstilstand vedrørende ægteskabsindgåelse. Først med Danske Lov 1683 blev ægteskabsalderen fastsat til mindst 20 år for brudgommens vedkommende, 16 år for brudens (DL 3-16-5).
99. Birgit Kaiser. 1995:1, s. 12ff., jf. Hans H. Worsøe. 1982, s. 10, 403ff.
100. Hans H. Worsøe. 1982, s. 80, Birgit Kaiser. 1995:1, s. 8f.
101. Hans H. Worsøe. 1982, s. 219.
102. Birgit Kaiser. 1992, s. 33ff., 65ff., 90ff., 71ff., 111ff.; se endv. Birgit Kaiser. 1995, s. 42ff., 73ff., 90ff., 107f., 128ff., 156, 161ff.

Zusammenfassung

Im Landesarchiv in Apenrade gibt es eine einmalige kultur- und ortshistorische Quelle, nämlich die fünf Bände umfassende Kirchenbuch von Vonsild. Es stammt aus den Dienstjahren des Pastors Johannes Rüdes (1659-1708) und wird zusammen mit dem Vonsilder-Dalby-Ankündigungsbuch über die Jahre 1678-1683 aufbewahrt. Vonsild gehörte zu jener Zeit zum königlichen Gebiet von Schleswig-Holstein. In kirchlicher Hinsicht gehörte es zur Probstei Hadersleben.

Diese Quellen belegen vollständig die Entwicklung der Konfirmation in Vonsild sowie des lokalen Schulwesens und des Bildungsstandes der Bevölkerung. Die lückenlosen Kirchenbücher (1685-1708) beantworten eine lange Reihe von Fragen, die bis heute ungeklärt waren.

So belegen die Aufzeichnungen über die Gäste des Abendmahls, dass 176 Katechumenen im Zeitraum von 1685 bis 1708 die öffentlichen Examen ablegten. Von diesen 176 konnte bei 154 das Alter festgestellt und somit ein repräsentativer Altersdurchschnitt ermittelt werden. Das Durchschnittsalter der Teilnehmer am Konfirmationsunterricht lag bei 17 Jahren (Schema 1). Ferner wurde festgestellt, dass zwischen 1685 und 1708 in der Gemeinde 260 Kinder geboren wurden, von denen 163 (63%) das durchschnittliche Konfirmationsalter von 17 Jahren überlebten. Von den in den Jahren 1668 bis 1691 in Vonsild geborenen 312 Kindern überlebten 197 das durchschnittliche Konfirmationsalter, das sind 90% der Jugendlichen, die in Vonsild die Prüfung ablegten (Schema 2).

Die Prüfung fand oft mehrmals im Jahr und zu verschiedenen Kalendertagen statt, obwohl während der katholischen Zeit der Gründonnerstag der Einsegnungstag war (Schema 3). Viele der Catechumenen wurde »privatim« geprüft, obwohl dies bis zum Jahre 1691 nicht erlaubt war. Von diesem Jahr an sollte dann die Prüfung an einem Wochentag stattfinden. Grund dafür ist vermutlich, dass die schwachen Teilnehmer am Konfirmationsunterricht vorrangig die Prüfung nichtöffentlich ablegten, um Ihre Mängel – und die Machtlosigkeit des Pastors – nicht in der Öffentlichkeit zur Schau stellen zu müssen.

Schliesslich findet man auch Dokumentationen, die nachweisen, dass in Vonsild schon vor 1650 eine Schule existierte. Es gibt viele Hinweise, dass die Kinder grösstenteils zu Hause die Grundkenntnisse erwarben und im Anschluss daran in der Kirche den katechetischen Pflichtteil absolvierten. Desweiteren wird nachgewiesen, dass die Kinder im Sinne der Lehre eines der für diese Zeit massgebenden Pädagogen, des Theologen Johan Amos Comenius, im »Informatorium der Mutterschul« (1628-31) unterrichtet wurden.

Die vielen zufälligen Konfirmationstage zeugen davon, dass die Konfirmierung einerseits als eine Belohnung für den Fleiss derjenigen Katechumenen betrachtet wurde, die sich in der »børnelærdommen« um die Erlangung von Wissen bemüht hatten, und andererseits, um die anderen zu eben solchem Fleiss anzuspornen.

Da mit dieser Handlung auch die bürgerlichen Rechte erworben wurde, kann sie auch mit »rite de passage« bezeichnet werden. In der Regel spielen bei Ritualen, die für alle einheitlich sind, auch äussere Zeichen eine Rolle. Wahrscheinlich war die Vaterschaft bei der Taufe damals das begehrte Sinnbild dafür, dass ein junger Mensch in die Reihen der Erwachsenen getreten war.

Skema 1:

Konfirmandernes alder og antal i Vonsild i perioden 1685-1708.

Alder	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Ukendt alder	Antal pr. år
År												
1685	3	1	1		1	1						7
1686	2	3	1	1	1				1		3	12
1687	1	1	1		2					1		6
1688		2	1	3							2	8
1689	1	4	2	3	4						1	15
1690	1											1
1691	1	1	2		1				1			6
1692	2	4	1		1						2	10
1693	2	2	2	2	2						1	11
1694			1	2	1	2					2	8
1695					1							1
1696	2	3	4	3	1							13
1697		1			2						1	4
1698	1		3	1	2				1		1	9
1699	1		2	2		1					1	7
1700				1	1						1	3
1701			2	3	5						1	11
1702		3	2	1					1		1	8
1703		2		1	1						1	5
1704		1	1	2	1	1				1		7
1705		1	1		1	1						4
1706		1	3	4	1	1					1	11
1707		2									2	4
1708				3	1						1	5
I alt	17	30	32	32	30	7	0	0	4	2	22	176

Konfirmandernes alder er, når den ikke fremgår af Johannes Rüdes notater i kirkebogen, søgt verificeret ved hjælp af indbyggerfortegnelsen fra 1697.

Skema 2:

Fødte i Vonsild i perioden 1668-1691.

År	Antal	År	Antal
1668 1669	4 7	1680	15
		1681	18
		1682	17
		1683	15
		1684	12
1670 1671 1672 1673 1674	12 17 13 12 16	1685 1686 1687 1688 1689	12 14 12 14 9
1675 1676 1677 1678 1679	14 11 15 14 13	1690 1691	14 12
Fødte i alt			312
I live efter 1 år ca.			234
I live efter 10 år ca.			203
I live efter 17 år ca.			197

Skema 3:

Oversigt over hvilke datoer katekumenenerne i Vonsild aflagde eksamen og/eller deltog i nadveren for første gang.

År	Jan	Feb	Mar	Apr	Maj	Jun	Jul	Aug	Sep	Okt	Nov	Dec
1685	25		22		⁵ 6	² 24		² 29	27		³ 1	
1686				25		20	4	1				
1687		13,27					19	7				
1688		19		¹ 12								
1689		24	¹ 28									
1690			⁵ 7									
1691			29	¹ 9		14						
1692			¹ 24			12				2		
1693	15		19	¹ 13					10			
1694				¹ 5	6					21		
1695				¹ 9		⁵ 20,21		4				6
1696				¹ 1					⁴ 29			5
1697		14		¹ 21		10			5			5
1698				¹ 6					11	30	20	
1699			12							8	26	
1700				¹ 15								
1701		27	¹ 24	17	8	12				2	13	
1702	8			¹ 13		11		20				
1703				¹ 5						14		
1704					25	22		17			11	
1705				¹ 9			⁵ 30			31		
1706		14		¹ 1, 18					19			
1707				3								4
1708			18									

- 1 Skærtorsdag.
- 2 Johannes Døberens dage: Bebudelsen 24. juni, halshugningen 29. august.
- 3 Allehelgensdag.
- 4 Mikkelsdag.
- 5 Eksamineret og berettet i sygeseng på en hverdag.

Biskop Nicolai Faber, Fyens Stift. Faber blev født i 1789. Han voksede op i Odense, som søn af en brygger – og var af borgerlæggt. Efter teologisk kandidateksamen i 1811 blev han først adjunkt, siden p.g.a. penge nød grosserer, og efter en familietragedie valgte han i 1820 at blive præst, og fik embedet i Allested-Vejle sogne på Fyn. I 1817 var han blevet dr. phil. og i 1826 tilsvarende dr. theol. Faber døde i 1848 efter 28 års embedsvirke i Fyens Stift, de sidste 14 år i bispestolen. Sct. Knuds kirke, Odense. Maleren er ikke kendt. (jf. Fyens Stiftsbog 1994, s.36)

Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848.

Kirkelige synspunkter – især om lægfolkets rolle i kirken¹

af Jens Rasmussen

N. Faber – »En overgangsskikkelse«

Flere præster og teologer er blevet kaldt »overgangsskikkelser« i kirkelivet ved slutningen af enevælden. De blev ikke stående ved forkyndelsen om »Jesu blide Lære« – d.v.s. Kristi eksempel som vejledning i dydens gode gerning. Kirkehistorikeren, prof. J. Oskar Andersen mente, at mange anselige teologer og præster før 1825 nåede frem til at prædike Kristus som frelseren og forløseren, selvom Skriften – som det hed i biskoppernes hyrdebrev ved reformationsjubilæet i 1817 – skulle udlægges »fornuftigt«, d.v.s. med brug af filologi og historie som hjælpemidler. Denne udvikling havde sin baggrund i Kant, Fichte eller romantikken eller særlige personlige oplevelser, men oftest i følelsen af hidtil manglende fordybelse i bibelordet, understregede Oskar Andersen.² Til denne gruppe blev biskop Nicolai Faber regnet. Her skal Fabers kirkelige synspunkter beskrives.³

Prof. Hal Koch har netop karakteriseret N. Faber med ordene: »den typiske overgangsskikkelse, uden større personlig originalitet«.⁴ Rigtigt er det, at Faber hørte til den gruppe præster og teologer i 1820'erne, som blev betegnet »overgangsmænd«, fordi de ikke længere repræsenterede rationalismens markante moralforståelse, der var på vej ud, og heller ikke hørte til kendte foregangsmænd, i særdeleshed N.F.S. Grundtvig, der indvarslede en ny tid, som ville komme. De levede i den såkaldte »overgangstid«, men for Fabers vedkommende må det siges, at han slet ikke var så »typisk«, som Hal Koch mente.

Faber var Fyns biskop i årene 1834-48. I denne periode var udfaldet af de kirkelige modsætninger på Fyn endnu meget uafklaret. Enevældens sidste tid var politisk og kulturelt en brydningstid – og det gjaldt også m.h.t. de kirkelige forhold.

De vakte var hovedsagelig pietistisk-luthersk præget. De brød med statskirkens forståelse af gejstligheden som kirkens subjekt, hvor lægfolket først og fremmest blev forstået som tilhørere. De vakte samledes i private andagtsmøder uafhængig af kirkeinstitutionen.

Samtidig – parallelt med disse gudelige forsamlinger – kom de første diskussioner omkring lægfolkets aktive rolle i statskirkens liv

og styrelse f.eks. i lokale »Kirke-Commissioner« – formentlig den første egentlige benævnelse for menighedsråd. Denne åbning – især over for det dannede lægfolk – skete hos enkelte bl.a. hos biskop N. Faber.

N.F.S. Grundtvig arbejdede ud fra en helt anden synsvinkel. Han lagde vægten på lægfolkets sognefrihed, og dermed på lægfolkets frie rolle i statskirken. Først i løbet af 1850'erne kunne der på Fyn skelnes mellem grundtvigianere og pietistisk vakte. Ingen kunne vide i 1830'erne og 1840'erne, at de grundtvigske efterhånden ville få mest medvind. I historieskrivningen kender vi på forhånd slutresultatet, men hverken Faber eller de mange fynske præster kunne have kendskab til dette i tiden før enevældens afslutning.⁵

Flere af statskirkens præster havde på dette tidspunkt gået imod Grundtvigs kirkelige tanker med vægtlægnings på trosbekendelsens vidnesbyrd, og holdt klart fast i »Skriften alene«, og så vejen frem ved lægfolkets øgede bibellæsning under præstens vejledning. N. Faber indtog meget markant denne holdning.

Således møder vi i enevældens sidste tid »overgangsmænd« såsom N. Faber, biskop J.P. Mynster, prof. H.N. Clausen m.fl. De har andre holdninger end Grundtvig – og vi er måske ved at glemme dem.

N. Fabers kirkelige synspunkter

I marts 1834 blev Faber udnævnt til biskop efter 14 års præstegerning i Fyens Stift, de sidste fire år som stiftsprovst i Odense. Han var da både doktor i filosofi og i teologi – hvilket ikke var helt almindeligt. Gennem sit offentlige virke foreslog Faber synodale ordninger og bibellæsning for at vække præsterne og få sognemenighederne i tale. Faber ønskede derved at bekæmpe den åndelige ligegyldighed og at værne statskirken mod – som han sagde – »Sværmeri og Sectarisme«. Det drejede sig om alternative åndelige midler – ikke mindst som modvægt til de gudelige forsamlinger og til de vakes kritik af statskirken.

Biskop Faber offentliggjorde således i 1834 et forslag om synodale ordninger indenfor statskirkens ramme i skriftet om »Udvikling af Bibellæsningens Væsen, Vigtighed, Nødvendighed«; dette skrift havde en subscriptionsliste på over 400 præster og skolelærere, og kom med nye tanker. I skriftet foreslog Faber, at gejstligheden måtte organiseres ved hjælp af landemode og præstekonventer⁶ med Det danske Bibelselskab som et koordinerende led mellem de enkelte stifters biskopper og landemoder. Som ledemotiv for sit forslag brugte han vendingen: »en Samvirken«. Endvidere skulle der være lærerkonventer, som stod i for-

bindelse med præstekonventer, og lægfolket skulle organiseres i lokale kirkekommissioner, hvilket senere vil blive berørt særskilt i denne artikel.

Disse synodale ordninger søgte Faber ganske frimodigt hurtigt at realisere, da han genoplivede de fynske præstekonventer i forbindelse med regeringens ønske i april 1834 om en betænkning vedrørende en eventuel revidering af Kirkeritual og Alterbog (1685). Der blev dannet ti arbejdende konventer i Fyens Stift – hver med sin formand, der på Fabers anvisning ikke var valgt blandt de fortravlede provster.

Fabers position som »overgangsskikkelse« viste sig i konventernes ritualdrøftelser i 1830'erne. Disse drøftelser afspejlede fælles kirkelige midtersynspunkter hos Faber og fynske præster. Dette kom frem ved konventernes diskussion om dåbsformularens indhold, som omfattede forsagelse og trosbekendelse – samt døbeordene i den treenige Guds navn fra Matt.28,19.

Debatten kom hurtigt til at dreje sig om Djævleforsagelsen. Her mente Faber og flertallet af de fynske præster, der principielt gik ind for en moderat ritualrevision, at forsagelsen skulle bevares med mere passende udtryk og følge efter trosbekendelsens ord som fjerde led. Ordet Djævel blev opfattet jævnsides med ord som »Synd« og »Ugudelighed«, og kunne omskrives til »det Onde«.

Pastor Hans Agerbek fra Espe mente, at dåbsformularen skulle forblive uændret. Djævel, synd og død måtte forsages, før sandheden om troen på Gud, syndernes forladelse og evigt liv – ærligt ment – kunne bekræftes. Agerbek havde tilknytning til de vakte og til magister Jacob Chr. Lindberg. Agerbek skrev til Faber (19. og 29. maj 1835), at han fortsat ville have lov til at bruge den gamle dåbsformular.⁷

En mindre gruppe af præster med tilknytning til den teologiske prof. Clausen ville helt udelade Djævleforsagelsen. De antog ikke dogmet om Djævelen, som de betragtede som en akkomodation, d.v.s. Herrens og apostlenes tilpasning til oldtidens naive tænkemåde. Derimod mente Clausen, at læren om det onde hørte til de kristelige hovedlærdomme, ligesom der i Bibelen oftere tales om forsagelse af synd end om forsagelse af Djævelen.⁸

På landsplan havde Djævledebatten allerede raset i nogle år. P.gr.a. uenigheden havde både Grundtvig og Clausen foreslået præsters valgfrihed mellem formularer, men det store flertal af fynske præster var imod valgfrihed. Det ville forvirre statskirkens menigheder.

Mindst aktive i ritualdebatten var Fabers bispekollegaer. Faber havde sendt hele dåbsforhandlingen i Fyens Stift til flere bispekollegaer. De var forbeholdne overfor fremgangsmåden med de arbejdende konven-

ter, endda viste J.P. Mynster (Roskilde) og Tage Müller (Ribe) sig at være afvisende.⁹

Faber havde nedtonet en egentlig bredere diskussion af dåbens teologi formentlig af taktiske grunde, af frygt for stor uenighed i konventerne. Det ville gøre dem uarbejdsdygtige. Fabers sammenskrivning af konventernes forhandlinger fyldte hele tre bind – 780 håndskrevne sider med talrige noter vedrørende konventernes mindretalsindstillinger. Det var et færdigt ritualforslag, og det blev sendt som betænkning til kancelliet. Det særlige ved Fabers fremgangsmåde var, at stiftet skulle tale med én stemme, og konventerne skulle kunne genkende deres votum. Fremgangsmåden var usædvanlig, når det tages i betragtning, at konge og kancelli kun havde bedt om en embedsbetænkning. Reaktionerne hos de fynske præster over den færdige betænkning var ikke opmuntrende. De havde svært ved at indordne sig Fabers såkaldte »Samvirken«, selvom man loyalt havde bøjet sig under biskoppens autoritet. I vor tid ville man bruge betegnelsen: et kirkeligt »demokrati«.¹⁰

Der blev ikke i det videre forløb taget hensyn til dette ritualarbejde – til stor skuffelse for Faber. Mynster fik af kancelliet overdraget biskoppernes betænkninger og skrev et sammenfattende ritualforslag i 1839. Det blev forelagt en regeringskommission, hvis flertal godkendte Mynsters forslag. Faber søgte i breve at påvirke Christian VIII imod Mynsters forslag – ikke mindst ville Faber i modsætning til Mynster have dobbelte dåbsformularer forsøgsvis i 10 år, hvor præsters valg skulle begrænses af forældres ønske. Dette forslag udtrykte en ny tankegang, og blev af Faber over for kongen bl.a. begrundet med en frygt for et skisma i kirken. Christian VIII og Faber havde korresponderet sammen siden kongens guvernørtid på Fyn i 1830'erne.¹¹

Kongen tog ingen beslutning i ritualsagen i 1840'erne. Det kan ikke alene skyldes den Grundtvig-Lindbergske modstand, men internt blandt embedsmændene har bl.a. Faber hørt til modstanderne af Mynsters færdige ritualforslag. Dermed var en ritualrevidering strandet i mange år.

Professor H.N. Clausen havde set meget positivt på Fabers mange initiativer som biskop, hvilket især ses af deres indbyrdes korrespondance omkring konventsdannelse og ritualrevidering. Clausens forslag om en gejstlig overbestyrelse for kirke- og skolevæsen fik opbakning fra Faber og andre fynske præster. I forslaget skulle juristerne have mindre indflydelse på centraladministrationens kirkeforvaltning, og bag forslaget fornemmes præsters ønske om indre kirkelig selvstændighed.¹²

Forholdet mellem stat og kirke blev præciseret i forbindelse med vækelsen. Fabers kirkelige forvaltning som embedsmand viste hen til hans

forståelse af den kirkelige lovgivning f.eks. i forholdet til de vakte. Faber fastholdt, at kirkens anliggende var alene at bruge åndelige våben, og statens anliggende var en beskyttelse af kirken gennem en negativ lovgivning, der bl.a. bremsede, det af Faber omtalte »Sectvæsen«.

Det gik i 1830'erne hårdest til på Langeland. Kancelliet afslog ofte Fabers anmodninger om retsforfølgelser af de vakte. Retsgrundlaget for disse retsforfølgelser var konventikelplakaten af 1741. Denne plakat begrænsede forsamlingsfriheden, idet de gudelige forsamlinger efter bestemte anvisninger var underlagt sognepræsternes kontrol. De skulle bl.a. anmelde, hvis tilrejsende lægprædikanter talte ved møder i sognet. Det var imod plakattens bestemmelser.

Enevældens statskirkelige princip gik ud på at opretholde den lutherske trosenhed og den lutherske gudsdyrkelse, og var grundfæstet i Danske Lov (1683)¹³. Dette princip begyndte at gå i opløsning p.gr.a. den vaklende regeringskurs over for de vakte. Det samme gjaldt præsters egenhændige revideringer af de gamle formuleringer i Kirkeritualet fra 1685. Disse egenhændige ændringer mødte forståelse hos kancelliets førende lovkyndige jurist A.S. Ørsted. Han mente ikke, at præsteeden forpligtede bogstaveligt på hvert ord i det gamle ritual, men forpligtede i hovedsagen og hensigten.¹⁴

I Fyens Stift foreslog Faber åndelige våben – bl.a. i skriftet om bibellæsningen. Således bibellæsninger under præstens vejledning. Faber var meget ihærdig lige fra sin præstetid, og ikke mindst senere som biskop og leder af Fyens Stifts Bibelselskab, og havde god støtte fra Fyens guvernør, kronprinsen, den senere Christian VIII.

Med baptismens øgede tilslutning på Langeland omkring 1840 blev situationen tilspidset, hvilket mærkedes på Faber, der for alvor råbte vagt i gevær over for konge og kancelli. Faber ville værne menighederne, ikke mindst den opvoksende generation. Det lykkedes Faber i de fleste fynske skoler at få indført bibellæsning i faget læsning, der ellers drejede sig om verdslig læsning.¹⁵

I 1842 udsendte Faber et skrift »Anabaptistiske Bevægelser i Danmark« til vejledning og åndelig modvægt især for præsterne i stiftet. Han fandt det betænkeligt, at konventernes ritualdrøftelser om dåbsformularen havde afsløret et dåbssyn hos fynske præster, som stod baptisterne nær, idet pagten med Gud kun var påbegyndt i barnedåben, og først fuldt ud blev betragtet som gyldig ved konfirmationen og den efterfølgende altergang, når konfirmanden selv kunne svare for sig. Faber mente, at det anvendte pagtsbegreb forvirrede, for det fordrede en gensidig forpligtelse og handling. Det var ifølge Faber alene Gud, som handlede i barnedåben, og skænkede nåden i livssamfundet med Kri-

stus. Samtidig understregede Faber, at barnedåben betød barnets optagelse i menighedens fællesskab og delagtighed i menighedens dåbstro, som var en garant for dåbsoplæringen.¹⁶

De vakte lægfolk

De vakte lægfolk var konservative forstået på den måde, at de ikke ville have ritualændringer, og de ønskede Erik Pontoppidans gamle lærebog i skolens og ungdommens religionsundervisning tilbage. Den var blevet erstattet af den udskældte N.E. Balles lærebog, der af prof. Oskar Andersen er blevet karakteriseret som »et fyldigt Kirkevidnesbyrd« omkring 1825. Her kunne man læse bl.a. om »Naademidlerne«, om betydningen af dåb og nadver, omend det blev skildret vagt, og om menighedsfællesskabet – hvor lægfolket blev forstået som tilhørere. Her taltes oven i købet ikke specielt om statskirken, men mere om »Kristi Kirke«, mente Oskar Andersen.¹⁷

De vakte understregede friheden istedet for sognefællesskabet i statskirken. Her var tale om en individualisme – sagt med Oskar Andersen: de vakte »var gennemgående præget af 18. Aarhundredes Individualisme og viste i Praksis deres paafaldende svage Menighedsforstaaelse«. ¹⁸ De vakte brød aldrig officielt med enevælden og dens sognekirke.¹⁹ De havde et frivilligt valgt fællesskab uden om kirkeinstitutionen. De vakte ville med deres kirkesyn hævde – sagt med prof. Hal Koch – at »kristne er kun dé, der har oplevet noget og viser det i deres liv. De udgør den egentlige kirke. Den officielle kirke derimod repræsenteret ved præsterne er i virkeligheden ved at være en borgerlig indretning. Den har ikke i sig selv nogen religiøs, kristelig myndighed«. Prof. Hal Koch synes at vurdere de vakte lægfolks kirkesyn derhen, at kirken er synlig og alene omfatter omvendte syndere som den egentlige kirke, og han finder heri baggrunden for den moderne religiøsitet, løsrevet som den er fra den officielle kirke.²⁰

Grundlaget for de vaktes sammenhold var oplevelsen af personlig omvendelse. Den var forudsætningen og nøglen til læsning i Bibelen. Man holdt private forsamlinger, hvor man læste i Bibel og gudelige bøger. Der blev sunget af Brorsons salmer og forkyndt pietistisk ud fra den personlige erfaring i bodskampen, omvendelsen, og efterfølgende helliggørelse, ligesom Luthers retfærdiggørelseslære i troen på Guds nåde uafhængig af gerninger blev understreget. Dog mistede de herrnhutiske emissærers forkyndelse – med den glade tro på forsoningen ved Kristi blod – indflydelse på Fyn efter 1828. Lægmandsaktiviteten blev herefter mere selvstændig.²¹

Man læste lutherske og pietistiske andagtsbøger løsrevet fra præsternes forkyndelse i kirken. En af de ledende lægprædikanter på Sydfyn og Langeland Johan Nielsen, Skårupøre skrev til magister Lindberg i oktober 1837, at sådan som præsternes forkyndelse i kirken desværre var, måtte »vore Forsamlinger...være vore Kirker«. Det er vanskeligt at vurdere de vakes kirkegang, som de dog ved lovgivningen formelt frem til 1845 var tvungen til.²²

I historikeren Hanne Sanders disputats om bondevækkelse og sekularisering fra 1995²³ karakteriseres vækkelsen på Langeland som præstefjendtlig. Der blev registreret 124 religiøse husforsamlinger på Langeland i årene 1837-39, og Hanne Sanders gennemgår bl.a. retsprotokollerne og dermed forhørene i sagerne mod de vakte på Langeland. Formentlig kunne ikke alle vakte læse, men sammen læste man udvalgte bibeltekster til udenadslære.²⁴ De vakte fremhævede netop forfølgelsen med brug af bibelcitater – ofte revet ud af deres sammenhæng, og havde i forhørene ikke noget besvær med at identificere sig med apostlene, for det var mennesker, som levede i en verden, hvor Guds ord og lov virkede. De vakte provokerede præsterne ved deres selvstændige bibeludlægning, og de var præget af en dualistisk forståelse, hvor Guds Ord i Bibelen i de vakes bogstavelige (fundamentalistiske) læsning var sandheden, og de som mente noget andet var Djævelens redskaber.²⁵

De kirkelige embedsmænds holdninger

I oktober 1835 (7/10) havde Faber lidt for optimistisk indberettet til Det danske Kancelli, at vækkelsen på Fyn var aftagende – for klagerne til ham var forstummet. Men tonen skulle blive anderledes. I sin betænkning til kancelliet fra august 1839 (10/8) beskrev Faber, hvad han mente var afgørende for, at vækkelsen ville ende som »et Sectvæsen«. For det første fremhævede han de vakes ringeagt overfor statskirken og dens præster, og dernæst for det andet dannelsen af såkaldte »kirkelige Forsamlinger«, især lægprædikanternes fremhævelse af disse forsamlings værdi som kirke ved at efterligne gudstjenestens oplæsning, bøn og prædiken, hvilket også svarede til Johan Nielsens udtalelser. Fabers forståelse harmonerede med den voldsomme vækkelse på Langeland, som netop gav grobund for den pludselig opståede baptisme.

De vakte havde imidlertid i provst U.A. Plesner fra Langeland en tolerant fortaler. I sin betænkning fra 24. oktober 1839, som biskop Faber havde bedt ham om, fremførte han den langelandske vækkelses positive sider, at de vakte var med til at fremme sognenes hensygnede liv, og at de vakte holdt sig til kirkens hovedlærdomme og den hellige Skrift,

samt var kongens tro undersåtter – dog »statuerer de en højere Lov, end Kongens«, noterede Plesner.

Faber protesterede i ledsageskrivelsen til kancelliet: »Hele Landet var [ikke] hensunken i en Indifferentisme«. Han afviste, at de vakte holdt sig til Skriften alene, for de stillede betingelser til dén som læste eller hørte Bibelens Gudsord i form af bod og omvendelse, som de lærte måtte »gaae forud og blive Nøglen til Skriften, som ellers var en lukket Bog«. Men Faber hævdede kritisk, at hvis Bibelen ikke var fuldt tilstrækkelig, så var – som han formulerede det – »den sande evangeliske, ægte lutherske Basis forrykket, og Læren om Bibelen som et Guds Ord, selv fuld af Liv, Aand og Sandhed, i Realiteten forkastet«. Faber var ikke tilfreds med sin provsts beretning om det vakte lægfolk.

Kronprinsen, der var guvernør på Fyn, havde været involveret i provstens og biskoppens diskussion. I et privat brev til Plesner i november 1839 indrømmede kronprinsen over for Plesner, at »aandelige Vaaben« var bedre end forfølgelse, men han fastholdt den begrænsede forsamlingsfrihed i konventikelplakaten fra 1741, som de vakte stødte an imod, og fremhævede, at han var modstander af de vaktens – som han skrev – »fremmed Indflydelse og Proselytmageri«, d.v.s. deres forsøg på at hverve sig tilhængere til deres tro på tværs af sognegrænserne, som hørte til statens grundlag, hvilket kronprinsen i sit brev fra januar 1836 til Faber allerede havde understreget. Begge fandt, at sognegrænserne udgjorde hele kirkeorganisationens basis (jf. Danske Lov – 2-11-3 og 6-3-1). Som konge valgte han dog i oktober 1840 at udstede et cirkulære om at standse forfølgelsen af de vakte. Der skulle kun ved præsternes indsats anvendes »Aandelige midler«. ²⁶

Samtidens embedsmænd havde svært ved at acceptere det vakte lægfolks frie rolle som indrekkelig bevægelse på tværs af den eksisterende sognestruktur. ²⁷ Dette hang bl.a. sammen med de vaktens pietistiske kirkesyn. F.eks. skrev Peter Larsen, Skræppenborg i sin bog om dåbspagten (1839), at ubodfærdige syndere og folk, der levede ugudeligt, havde brudt dåbspagten og måtte omvende sig og dermed forny sin dåbspagt. Man læste Luther med pietistiske briller, men fra omkring 1840 her tilsvarende Grundtvig med pietistiske briller. Vakte kunne mene, at præster nødvendigvis måtte udelukke alle uomvendte syndere fra sognets, ja, kirkens samfund. ²⁸

Dette harmonerede dårligt med det kirkesyn, som regeringens kirkelige hovedrådgiver biskop J.P. Mynster klart udtrykte i sin andagtsbog om de christelige tros lærdomme (1833), og som regeringens juridiske generalprokurør, d.v.s. dens lovforfatter, A.S. Ørsted tidligere havde udtrykt. Deres forståelse af lægfolkets rolle i kirken er udpræget individu-

alistisk med Ordets forkyndelse til den enkelte, d.v.s. en »enkeltmandskristendom«, præget af romantikken med en svag forståelse af menighedsfællesskabet – enhver måtte følge »Hjertets trang«. Mynster frygtede de vakte og tidens liberale alt for egoistiske fremfærd, hvor de åndeligt svage lægfolk og de ikke særligt kristeligt aktive lægfolk blev tilsidesat fremfor de mere kristeligt veludrustede og aktive. Således kunne mange komme til at føle sig udenfor statskirken – usikre uden egentlig ståsted. Det drejede sig om at bevare statskirkens rummelighed, så enheden mellem stat og kirke ikke blev sprængt – og alene staten, mente Mynster, kunne tage hensyn til alle sider af det kirkelige liv.²⁹

Faber og andre i hans præstegeneration mente, at de vakte ville kunne skabe et skisma i statskirken og bryde ud. Denne opfattelse kan hænge sammen med magister Jacob Lindbergs aktiviteter. Til kancelliet udtalte Faber i juli (14/7) og oktober (7/10) 1835 sin frygt for, at Lindberg ville oppuste vækkelsen på Fyn.

Lindberg var præget af vækkelseskristendommen. Han havde et pietistisk kirkesyn og truede med udskillelse af statskirken. Han organiserede i 1835 underskriftsindsamlinger blandt de vakte – bl.a. på Fyn – om indførelse af Pontoppidans lærebog og om sognebåndsløsning, og de vakte læste endvidere hans artikler i »Nordiske Kirketidende« f.eks. i årene 1835-39 om de lutherske menigheder i Schlesien. Disse lutherske menigheder ville ikke acceptere den preussiske konges ritualforandringer i 1830, og det endte i 1835 med dannelsen af en luthersk frikirke. For Lindberg og hans meningsfæller gjaldt det om at kæmpe for lægfolkets kirkelige frihed, og man truede med at kunne komme i samme situation som de schlessiske lutherske brødre og bryde ud af statskirken. Faber var blevet gjort bekendt med disse artikler.³⁰

N. Fabers syn på lægfolkets religiøse dannelse og oplysning

I 1825, mens Faber var præst ved Allested og Vejle kirker på Fyn, udgav han en prædikensamling: »Tolv Prædikener. Et Forsøg til sand Christendoms Bestyrkelse mod Tvivl og Vildfarelse«. Han gav udtryk for ønsket om lægfolkets kristelige oplysning og dannelse p.g.r.a. tidens uvidenhed og overtro. Faber fastslog, at bønder og håndværkere var oplært til deres arbejde, og de kunne ikke fra deres »lave Trin af Kundskabens Stige« pludselig »i eet Spring« nå til det øverste trin og således træde frem som ordentlige forkyndere. Det kunne ikke lade sig gøre, mente Faber. Han opfordrede menigheden til at have tillid til de beskikkede præster (s.129-31). Den gejstliges opgave var at lede menighedens

religiøse udvikling. Det drejede sig om at udvikle lægfolket trin for trin til højere indsigt.

Fabers tankegang har bl.a. sine forudsætninger i den akademiske forståelse, som er præget af filosofen J.G. Fichte. Hvad en lærd tilegner sig af kundskaber i sin uddannelse, skal han bringe videre. Det er hans pligt. Evnen til ved forstanden at modtage kundskab og derefter at meddele sig er afgørende. Kundskaben skal tjene menneskeheden, siger Fichte. Den lærde er »Menneskehedens Lærer«. Han skal hos lægfolket vække dét til live og udvikle dét som bor i alle mennesker, – nemlig som Fichte udtrykker det: »Følelsen af det Sande«. Denne tyske filosofis ideer sætter sine tydelige spor i Danmark omkring 1830 hos tidens akademikere og embedsmænd, mener historikeren prof. Poul Bagge.³¹

I Fabers prædikensamling fra 1825 tales der netop om forstanden som en evne, dels til at skaffe sig kundskab om det sanselige, »hvad vi ser«, »hvad vi hører« og dels kundskab om det oversanselige, som ifølge Faber drejer sig om »Gud, Evighed, Salighed, Pligt, Dyd, Ret, Samvittighed«. Det sanselige og det oversanselige er en guddommelig gave – d.v.s. et lys som kaldes fornuften. Den ligger dybt i hvert menneskes indre, og skal vækkes ved forstanden. Det er således ikke – mener Faber – »det enfoldige Hjerte«, der bedst fatter lyset, men mennesket modtager lyset ved forstandens evne til at tilegne sig kundskaber f.eks. om Bibelen (s.33f.). Troen er således ikke blind, men retter sig mod Skriften og »Christendommens historiske Sandheder«, som lægfolket må lære at tilegne sig – mener Faber. Hans udtalelser fører til den formodning, at mange i almuen endnu i 1820'erne ikke kunne læse og tilegne sig Skriften.

For Faber er der harmoni mellem fornuft og Åbenbaring. Fornuftens lys og Åbenbaringen lys er i Kristus ikke to adskilte lys, men ét sammenhæng – det »er eet og det samme Lys« givet af Gud, siger Faber (s.17f.). Direkte opfordrer han sine tilhørere til: at de »øver og anvender« deres forstand til at kende »Verdens Lys, Jesus Christus«. Lægfolket skal oplæres til at indse og forstå Gudsordets sande mening (s.104).

Ligesom andre i samme generation satte Faber »den hellige Skrift øverst«. I skriftet »Et Overblik paa Almueskolevæsenet i Danmark« (1832) tog Faber til orde mod den formelle bundethed, som gjaldt m.h.t. præsteeden og bekendelsesskrifterne. Faber fremhævede, at ved en præsteretssag skulle præsten dømmes efter Skriften og ikke alene efter bekendelsesskrifterne, for det var »ligefrem at bryde Staven over Luther selv«. ³² Det blev et stærkt ønske for Faber, at lægfolk skulle have indsigt i Skriften for ved forstandens evne at højne den religiøse dannelse, og det allerede fra skolealderen, og derved kunne kirkens lægfolk

blive en modvægt til de gudelige forsamlinger. I årene 1832-33 udarbejdede han som nævnt skriftet: »Udvikling af Bibellæsningens Væsen, Vigtighed, Nødvendighed«. Faber mente ikke, at bibellæsningen skulle dreje sig om »theologiske Forelæsninger«, men om »Menighedens Opbyggelse«.

De første diskussioner om lokale kirkeråd

I dette skrift om bibellæsningen kom Fabers synodale visioner til udfoldelse. Han forsøgte at aktivere sognemenigheden for derved at værne dem imod de gudelige forsamlinger. Som nederste led foreslog han lokale råd som en hjælp og støtte for præsten i det enkelte sogn. Faber foreslog Kirkekommissioner, og forestillede sig samme ordninger, som allerede var givet med sognets skole -og fattigkommissioner, hvor præsten var formand og ligesom godsejeren født medlem, og hvortil der blev udpeget et antal såkaldte dueelige bønder.³³

Begejstret mente Faber, at disse råd ville skabe samling om bibellæsning, om gudstjenesten, dens orden, herunder bedring af lægfolkets salmesang; endvidere kirkegårdens vedligeholdelse, som rådet skulle påtage sig. Rådets ansvar gjaldt både åndelige og praktiske opgaver. Faber fandt disse kirkekommissioner nødvendige, for at præsten ikke skulle stå isoleret i sognemenigheden (s.239f.). I sit skrift mod bap-tis-men fra 1842 gentog han forslaget om kirkekommissioner (s.172f.).

Karakteristisk var det, at Faber i sit syn på forandringer i statskirke-institutionen optog nye tanker, som først for alvor blev drøftet efter systemskiftet i 1848. Af mangel på politisk enighed om en af staten uafhængig kirkeforfatning for folkekirken i 1850'erne knyttede man netop til de eksisterende landemoder, og i særdeleshed til oprettelse af menighedsråd.³⁴ Det samme havde Faber tidligere gjort. Men cirkulæret om frivillige menighedsråd fra 1856 fik bl.a. på Fyn kun ringe succes. Præsternes indberetninger fremhævede lægfolkets manglende interesse. De henlagte opgaver til rådene var alene åndelige og præget af ordens opretholdelse – jf. medhjælperinstitutionen i Danske Lovs kirketugtsbestemmelser (2-9-1ff.). De oprettede menighedsråd havde ikke medansvar for gudstjenesten og manglede egentlige praktiske opgaver. Derfor slog cirkulæret muligvis ikke an. Først mange år efter kom en egentlig menighedsrådslov (1903).³⁵

I sit værk om katolicismens og protestantismens kirkeforfatning fra 1825 arbejdede prof. H.N. Clausen med et teoretisk forslag: »Den repræsentative Presbyterial-Synodal-Forfatning«. Der var tale om en selvstændig kirkeforfatning uafhængig af staten, hvor den kirkelige be-

kendelse ligeledes var uafhængig af statsforfatningsdokumentet (Grundloven). Clausens forslag var inspireret af den tyske teolog Fr. Schleiermachers organismetanke om stat og kirke, som to uafhængige organismer – to såkaldte »særprægede Individider«. Det var alene i dette teoretiske udgangspunkt, at Clausen inddrog lægmandsrepræsentation i lokalråd og omtalte kirkeforsamlinger i hver provins, der skulle sende delegerede til et nationalt kirkeråd.³⁶ Det lokale råd skulle vælges ved såkaldt »Stemmefleerhed«, og rådet ved hver kirke skulle bestyre følgende opgaver under præstens ledelse: den offentlige undervisning, gudsdyrkelsen, den kirkelige disciplin og økonomi, samt valg af præst (s.251). Her blev vægten lagt på både åndelige og praktiske opgaver.

A.S. Ørsted havde i Juridisk Tidsskrift fra 1826 svært ved at forestille sig Clausens forslag bl.a. lokale kirkeråd, og han fandt præstevalg betænkeligt, fordi det ville blive styret af en minoritet i sognet, ligesom man ikke lokalt kendte ansøgerne og kunne vurdere dem. Ørsted tænkte slet ikke på biskoppelig vejledning. Præstevalg kom ikke mere ind i debatten.³⁷

Clausen følte siden selv, at hans forfatningsforslag i 1825 havde givet ham »mangfoldig høj Misgunst«, som han udtrykte det i sine levnedsoptegnelser fra 1877.³⁸ Efter 1830 blev han mere og mere inddraget i politik på liberal side med ønsket om en fri forfatning, og hans kirkelige forfatningstanker gled i baggrunden.³⁹ Men efter systemskiftet i marts 1848 er Clausen blevet husket som den, der med den første Grundlovs §80 (1849), ønskede folkekirkens forfatning ordnet med egne organer og selvstyre. Faber gav ikke på samme vis som Clausen udtryk for særlige teoretiske overvejelser mellem stat og kirke, selvom han i sine praktiske overvejelser omkring synodale ordninger knyttede til ønsket om indre kirkelig selvstændighed.

Han havde under enevælden vovet langt mere end Clausen, da han allerede i 1838 havde indsendt et forslag til Roskilde Stænder, som ville betyde bedre repræsentation for gejstligheden. Det skulle ske enten i de eksisterende stænderforsamlinger⁴⁰ eller sekundært ved oprettelse af en fælles gejstlig stænderforsamling i kongeriget – nærmest et rådgivende kirkeråd, hvor også læge medlemmer skulle have sæde, nemlig såkaldte dannede lægfolk, såsom lærere fra universitet, seminarier, skoler o.s.v. Kongen gav Faber en alvorlig påtale, så han måtte trække sit forslag.⁴¹

N.F.S. Grundtvig forståelse af lægfolkets frie rolle i statskirken

Faber mente, at lægfolket trin for trin skulle nå til højere indsigt ved bibellæsning og i kraft af lokale kirkeråd. N.F.S. Grundtvig derimod lagde vægten på lægfolkets frie rolle i statskirken. Han måtte i sin anmeldelse af Fabers »Tolv Prædikener« i »Theologisk Maanedsskrift« (bd.2, 1825) afvise Fabers kritik af de gudelige forsamlinger på Fyn. Grundtvig mente, at lægfolket selv måtte bestemme ud fra Gudstro og samvittighed. Således drejede det sig for Grundtvig om lægfolkets samvittighedsfrihed. Men han var ikke tiltrukket af konventikelkristendommen. Som Grundtvig skrev i anmeldelsen, ville han alene føre en åndelig krig – og han overlod da også nærmest de vakte fynboer til magister Lindberg og hans »Nordiske Kirketidende«, som blev læst af de vakte.

I sin anmeldelse af Fabers prædikener førte Grundtvig den åndelige krig, og han måtte konstatere, at der dog »var alt meget vundet, naar der intetsteds blev prædiket mere ubibelsk«. Faber knyttede netop til apostolens beretninger om Jesu fødsel, liv og død, og lagde vægt på forsoningen i Kristus. Forsoningen gælder alle – »men kun det Menneske, der selv udrækker Haanden efter Forsoningen, erholder den; for ham alene bliver den til Syndsforladelse« (s.273f.) – »I allene kunde fatte det trøstende i Frelserens Ord: det er mit Blod, som udgydes til Syndernes Forladelse« (s.264). Således forkyndte Faber i Allested og Vejle kirker. Det drejede sig om »Hjerternes Trang« til syndernes forladelse.⁴² Grundtvig måtte indrømme, at med Faber havde det historiske om den sande kristendom i Ny Testamente fået langt mere vægt, end det var tilfældet hos andre indenfor den retning, han meget generaliserende betegnede som »Rationalister«.⁴³

Grundtvigs forståelse af »den historiske Tro« blev uddybet i »Kirkens Gienmæle« fra 1825, og tog endelig form i de følgende år, hvor udgangspunktet for den sande kristendom ikke længere var Skriften, som i anmeldelsen af Fabers prædikener, men derimod lægfolkets kirkevidnesbyrd og trosregel givet forud for ethvert skriftligt vidnesbyrd. Det drejede sig om lægfolkets rettesnor udtrykt med dåb og trosbekendelse, og endvidere om en afvisning af prof. Clausens og præsternes exegetiske pavedømme ud fra Skriften.⁴⁴ Lægfolket var således ikke først og fremmest afhængig af præstens skriftfortolkning og af dannelse ved bibellæsning, men afhængig af et trosvidnesbyrd.

De efterfølgende år viste Grundtvigs usikkerhed m.h.t. det historiske kirkevidnesbyrd bagom Skriften, der unddrog sig almindelig historisk bevisførelse. Grundtvig nåede frem til en erkendelse af, at lægfolkets bekendelse af troen ved dåben var »det ægte christelige«. Det afgøren-

de for Grundtvig blev dåbspagten uforanderlighed. Det fik netop betydning for hans klare holdning i ritualdebatten omkring Djævelforsælgelse og dåbsformular i 1830'erne.

Det fik formentlig også betydning for vækkelsens senere udvikling på Fyn og Langeland. For under indtryk af baptisternes mission understregedes dåbssakramentets betydning ved siden af Skriften. Et eksempel var lægprædikanten Johan Nielsen, der i sine erindringer især fremstod som luthersk-pietistisk forkynder. Senere blev han rejseprædikant på Fyn og i Jylland i Indre Missions tjeneste.

Johan Nielsens og de sydfynske gudelige forsamlings pietistiske levevis med vægten på helliggørelse, vendt mod denne verdens jammerdal, såsom søndagsarbejde, dans og musik, førte til et brud i 1849 med den fra 1841 vakte bonde Christen Hansen. Han var søn af Hans Christensen Vejstrup, og han blev landstingsmand og var senere initiativtager til dannelsen af Vejstrup valgmenighed. Efter bruddet med Johan Nielsens vakte kredse på Sydfyn og Langeland søgte Christen Hansen først til pastor F.E. Boisen i Skørpinge, som tidligere havde gæstet de gudelige forsamlinger på Sydfyn og Langeland, men fandt ingen klar tale om dåben i hans forkyndelse. Dernæst efter 1850 søgte han til pastor Vilh. Birkedal i Ryslinge. Både Christen Hansens erindringer og Birkedals prædikener i 1850'erne synes at vise hen til, at først på dette tidspunkt i 1850'erne tilegnes for alvor Grundtvigs dåbssyn med dåbspagten betydning. Samme udvikling kan iagttages hos pastor J.S. Brandt i Ollerup.⁴⁵

Grundtvigs deltagelse i 1830'ernes ritualdebat var bestemt ud fra gudstjenestens »livstegn« i dåbens bekendelse, i forkyndelse og lovsang, og i denne sammenhæng også bestemt ud fra hans ønske om kirkelige frihed for både præster og lægfolk – d.v.s. hele spørgsmålet om samvittighedsfriheden. Det drejede sig om præstefrihed, bl.a. i forbindelse med forslaget om valgfrihed mellem forskellige dåbsformularer, mod til gengæld at lægfolket fik frihed i form af mulighed for sognebåndsløsning, så de ikke skulle tvinges ind under en præst af en anden anskuelse end deres egen – en præst som de mente misligholdt »Naademidlerne«. Grundtvig forlod tanken om statskirken som en bekendelseskirke. Statskirken skulle i stedet være en borgerlig indretning, d.v.s. en statslig ramme, hvor der var fuld liturgisk og bekendelsesmæssig frihed for præster⁴⁶, og hvori »alle Folkets religiøse Anskuelser« var repræsenterede, således også baptisterne – selv kvækerne nævnes som eksempel – jf. Grundtvigs skrifter om dåbspagten fra 1832 og om den danske statskirke fra 1834. Trods forskellig tro skulle man blive sammen inden for statskirken for det borgerlige fællesskabs skyld.⁴⁷

Kun m.h.t. sognefrihed slog Grundvigs tanker an. Først ved lov i 1855 blev sognebåndsløsningen indført, senere kom valgmenighedsloven i 1868, hvorimod præstefrihed ikke blev indført. Stadig var præsten forpligtet på folkekirkens bekendelsesskrifter, den autoriserede liturgi og salmebog.

Afslutning

I spørgsmålet om lægfolkets rolle i kirken kan det konkluderes, at præstestanden i midten af forrige århundrede stadig var kirkens ledende faktor – endda efterhånden støttet af mange vakte, som i løbet af 1850'erne søgte pietistiske eller grundtvigske præster. Men diskussionen om lægfolkets mere selvstændige og aktive rolle var påbegyndt. Det skete ikke alene ved Grundtvig, men også med Faber, omend de anskuede lægfolkets rolle fra forskellige synsvinkler. Grundtvig ud fra tanken om samvittighedsfriheden i en »fri Stats-Kirke«. Faber ud fra tanken om lægfolkets nødvendige religiøse dannelse og deltagelse i lokale kirkeråd (menighedsråd), som led i synodale ordninger, hvilket er knapt så kendt.

Noter

1. Artiklen er baseret på Ph.D-forelæsningen den 4. oktober 1996 ved Odense Universitet.
2. Kirkehistorikeren, prof. J. Oskar Andersen omtaler disse »Overgangsmænd« i en artikel: »Om »Kirkens Gienmæle« 1825«, Dansk Kirkeliv, 1925, s.131-39.
3. Materialet til denne afhandling omfatter Fabers mange udgivne trykte skrifter og fire håndskrevne bind om ritualforhandlingerne i Fyens Stift, som er hentet i Fyens Stiftsbibliotek under Odense Universitetsbibliotek, og som ikke har været anvendt tidligere. Endvidere kan nævnes hans efterladte private papirer i Det kgl. Biblioteks Samlinger, ligesom der findes et velordnet bisparkiv i Fyens Landsarkiv, tillige med de mange sager i Rigsarkivet, d.v.s. i centraladministrationens arkiver og kongehusets arkiv. Vedr. præcise noter om arkivalier m.m. henvises til min bog: Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber. Fyens biskop 1834-1848, 1996.
4. Se Den danske Kirkes Historie, 1954, bd. 6, s.206.
5. Det første slægtled af grundtvigske præster var i begyndelsen stadig præget stærkt af pietismen. Pastor Vilh. Birkedal, Ryslinge er et godt eksempel på grundtvigske præsters forkyndelse af lov og evangelium ud fra en »orthodoks« og pietistisk forståelse. For de grundtvigske – bl.a. Birkedal – blev det efterhånden dåben, der var tegnet på genfødselen, men for de pietistiske vakte var det omvendelsesoplevelsen. Se Vilh. Birkedal, Naadens Sorg og Sorgens Naade, Prædikener, 1856f., bd.I, s.492f., 499. Jf. P.G. Lindhardt, Vækkelser og kirkelige retninger, 1978, s.60-84.
6. Konventerne omtales i Danske Lov 1683 (2-16-11 og 12). Provsten skulle samle herredets præster. Om landemoderne, se Danske Lov (1-2-15, 16, jf. 2-16-5 og 2-17-8).

- Landemodet formidlede kgl. befalinger og anvisninger samt biskoppens formaninger. Endvidere kirkelige og gejstlige sager, ligesom landemodet var gejstlighedens værneting. Jf. H.J.H. Glædemark, Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark indtil 1874, 1948, s.6, 349f.
7. Vedr. Agerbeks breve: Fyns Bispearkiv. La.F. Konventsforhandlinger om Ritual og Kirkelove m.m. 1835-38. Jf. no.17.
 8. Se Johs. Pedersen, »Om djævfeforsagelsen ved dåben. Jac.Chr.Lindberg mod H.G. Clausen«, Dansk teologisk Tidsskrift, 1956, s.106ff.
 9. Fyns Bispearkiv. La.F. Konventsforhandlinger om Ritual og Kirkelove m.m. 1835-38; biskoppernes breve til Faber: Tage Müller – 24/10-1836; J.Paludan-Müller – 2/4-1836; Rs. Møller – udateret. Om Fabers store betænkning skrev biskop Mynster senere: »Det var et ganske mislykket Arbejde, hvoraf jeg Intet kunde benytte«; J.P. Mynster, Meddelelser om mit Levned, 1854, s.257.
 10. Vedr. Fabers betænkning: Det kgl. danske Kancelli, Rigsarkivet. Indberetninger og svar på cirk. af 26/4-1834 vedr. forandring af kirkeritualet og alterbogen (Ra.G.95. pk.c.d.e. Fyns Stift). Endv. Odense Universitetsbibl., Fyens Stiftsbibliotek, håndskrifter, N. Faber, Ritualforandringer i Fyens Stift 1836. 2 bd. Jf. H.B. Hansen, Fynske Præstekonventer, 1965, s.112ff.
 11. Til kongen skrev Faber om sine forslag vedr. Mynsters ritualudkast (1839) både i november 1840 (29/11) og i februar 1841 (24/2). Hele denne påvirkning af Chr.VIII kan aflæses af Fabers breve i kongehusets arkiv, som ikke har været anvendt tidligere, og af Fabers privatarkiv (Det kgl. Bibliotek – add.269,2). K. Baagø skriver (Magister Jacob Chr. Lindberg, 1958, s.324f.), at kronprinsen »i kirkelige spørgsmål stod under stor indflydelse af biskop Faber i Odense«. Skal denne antagelse holde, må brevene i Kongehusets arkiv medtages. Fines i Rigsarkivet.
 12. Se H.J.H. Glædemark, s.49ff., 74f., 111f. og H.N. Clausen, Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus, 1825, s.245. Faber opfattede i sit synodalforslag alene kirken som et selskab (d.v.s. et samfund) i staten, der skulle have indre selvstændighed. Her lå han på linie med Clausen (jf. no.36).
 13. Alle væsentlige beslutninger vedrørende kirken blev foretaget af enevoldskonge og kancelli. Juridisk blev enevældens kirke ikke betragtet som en uafhængig enhed eller som en selvstændig statsinstitution, men slet og ret som en gren af statsforvaltningen. Historikeren H.J.H. Glædemark (s.13, 38, 42, 57, 76, og s.508f.) taler om det statskirkelige princip. Kongeloven, Danske Lovs 2. Bog. Kirkeritualet af 1685 og Alterbogen af 1688 dannede retsgrundlaget for den kirkelige ordening her i Danmark indtil 1849.
 14. A.S. Ørsted hævdede, at så godt som i alle landets kirker fraveg man fra Kirkeritualet (1685), og at præsterne ikke aflagde ed på bogstaveligt at ville følge ritualet, og at de ikke var embedsmænd i samme forstand som de verdslige embedsmænd, idet de i deres gerning måtte lade sig lede af samvittigheden. (Se H.J.H. Glædemark. s.60ff.) Biskop Faber har sandsynligvis ikke set med strenghed på præsternes for selvstændige ritualforandringer, fordi han erkendte det utidssvarende i 1685-ritualet (jf. H.N. Clausens og P.C. Stenersen Gads tilsvarende opfattelser – Johs. Pedersen, Dansk teologisk Tidsskrift, 1956, s.93ff.). Faber modtog de vaktets klage over pastor Schmidt i Mesinge, der havde strøget »nedfaret til Helvede« i dåbsbekendelsen. Faber gjorde ikke noget ved denne klage, idet han formentlig har villet afvente en ritualrevidering.
 15. Skolehistorikeren Ingrid Markussen (I visdommens Lænker, 1988) understreger læsefagets verdslige læsning (naturhistorie, fædrelandshistorie o.s.v.) i skolen med skoleloven af 1814: indlæring af alle skolens fag, altså både skrivning og regning og

- læsning af verdslig litteratur er en forudsætning for at blive antaget til konfirmationsforberedelse (293f). Denne tætte forbindelse mellem skolens kundskabsmål og kirkenes konfirmation blev den mest effektive garanti for indlæringen.
16. Pastor U.A. Plesners (Humble) afhandling: »Om det Mysteriøse ved Daaben« er et typisk eksempel på holdningen i tidens fynske præstestand med rod i oplysningstidens fornuftskristendom. Se Det kgl. danske Kancelli. Indberetninger og svar på cirk. af 26/4-1834 vedr. forandring af kirkeritual og alterbogen (Ra.G.95.pk.c.d.e. Fyns Stift). Endv. N. Faber, *De anabaptistiske Bevægelser i Danmark, 1842*, s.29f., 31, 35f., 58, 62, 64, 128f.
 17. Dansk Kirkeliv, 1925, s. 207ff. N.E. Balle har været udskældt, men alligevel benyttet – bl.a. de af Balle foretagne ændringer ved udeladelsen af eksorcismen i døbeformularen (1783), optaget i Kirkeritualen (1685). Herfra lod Grundtvig sig inspirere af Balle's nyformulering af korstegningen – f.eks. i salmen »Sov sødt, barnlille!«. Se Chr. Thodberg, *En glemt dimension i Grundtvigs salmer, 1969*, s.16ff., 20ff., især 21.
 18. Dansk Kirkeliv, 1925, s. 207.
 19. Et brud med statskirken harmonerede meget dårligt med enevoldsstatens lovgivning. For de vakte var med barnedåben lutherske kristne og dermed borgere i den danske evangelisk-lutherske enevoldsstat (Danske Lov 2-1 og 2-5-6 samt forordning af 30. maj 1828).
 20. Hal Koch m.fl., *Et Kirkeskifte, 1960*, s.25; jf. s.16-25.
 21. De vakte på Fyn var præget af flere forskellige former for pietisme, som dog nemt gled over i hinanden. Jf. O. Nørskov Nielsen, *Andagstlitteraturen og de gudelige vækkelser 1820-40, 1973*, s.78ff., 83ff., 90f., 154ff.
 22. Helligdagsforordningen (1845) indskærpede kirkebesøg, men ophævede tvangsplicht (§19). O. Nørskov Nielsen, s.142f. og A. Pontoppidan Thyssen, *De fynske Vækkelser*, bd. III,2, s.394ff. Formentlig vil en sammenligning af eksisterende altergangsprotokoller fra fynske sogne med de fynske vaktens adresser til Roskilde Stænder og kongen kunne oplyse om de vaktens kirkegang.
 23. Hanne Sanders beskæftiger sig meget lidt med holdningen til vækkelsen hos statskirkenes præster, herunder Faber (s.100ff.), som her er det egentlige emne. Det interessante er imidlertid, at forfatteren anser vækkelsen 1820-40 (eksemplet Langeland) for både i Danmark og Sverige at være en protestantisk folkelig kultur med et bestemt protestantisk verdensbillede, som hun beskriver (s.15ff., 308ff., jf.s.245ff.), og som f.eks. ses at være uden særlig påvirkning af det grundtvigske.
 24. H. Sanders, *Bondevækkelse og sekularisering, 1995*, s.99, 363ff. (religiøse husforsamlinger), s.104 (vækkelsen præstefjendtlig), 266 (brug af bibelcitater), 278f. (læsefærdighed), 276 (provokation), 268 (identifikation med apostlene), 286, 296, 302f. (dualismen).
 25. Til uddybning af de vaktens dualistiske verdensbillede nævner H. Sanders en sag fra Simmerbølle på Langeland, hvor skolelæreren Fich ifølge den vakte smed Anders Madsen Hansen havde lært børnene, at der ingen Djævel og intet helvede fandtes. Fich vandt den efterfølgende retssag, fordi beskyldningerne ikke kunne stå for en juridisk prøve. Se H. Sanders, s.283ff., 308f., 312-13.
 26. Om betænkningerne i efteråret 1839: Jf. 1.dept, Rigsarkivet: Brevsager til kancelli-ekspeditioner 1800-1848: sag nr.3185/ 1839 (hertil slutter sig nr.1663, 2016, 2499/ 1839) vedr. Fabers betænkning af 10/8-1839 og Plesners beretning af 24/10-1839 vedlagt Fabers skrivelse af 15/11-1839. Endv. Kongehusets arkiv, Rigsarkivet. Breve m.v. til kongen, 1839-1842, vedr. Plesners beretning og ledsageskrivelse af 24/10-1839 til kronprinsen, samt Fabers indberetninger m.v., især afhandling af 26/11-1839

- (nr.149, 239, 241). N. Fabers privatarkiv, Det kgl. Bibliotek, additamenta nr.269,2 vedr. kronprinsens brev af 26/1-1836 og 23/11-1839.
27. Man kan i høj grad diskutere om de vakte var en sekt, som ville et kirkeligt skisma og bryde med statskirken. Sektlignende træk kan dog fremhæves hos de vakte på Fyn. Historikeren O. Nørskov Nielsen omtaler disse træk (s.144ff.): Nørskov Nielsen konkluderer, at de gudelige vækkelser højst kunne »regnes for en indrekirkelig sekt, der opererede inden for den bestående kirkes rammer«.
 28. De vakes kirkesyn kom aggressivt til udtryk hos lægprædikanten Niels Johansen (Johan Niensens søn), der skrev, at en sand præst skulle kun prædike for Guds menighed »og udelukke alle ubodfærdige og uomvendte Syndere fra de christne Samfund og aldrig kaste Christi Legems og Blods kostelige Perle for slige Hunde og urene Svin«. Se O. Nørskov Nielsen, s.139ff.
 29. J.P. Mynsters. Betragtninger over de christelige Troeslærdomme, 1833, bd.2, s.262-64. Jf. Et Kirkeskifte, 1960, s.155ff. Endv. A.S. Ørsted, »Behøver den danske Kirkeforfatning en omgribende Forandring?«, Juridisk Tidsskrift, bd.XII, 1.hefte, s.213ff. og 2. hefte, s.250ff., 270-80, 1826.
 30. Se Kaj Baagø, s.362f. Faber var blevet gjort opmærksom på Lindbergs artikler i breve både fra Hans Agerbek i Espe (jf. 19. og 29. maj 1835, Bispearkivet, La.F., konventsforhandlinger om ritual og kirkelove m.m.) og fra provst U.A. Plesner, Langeland (jf. 7. marts 1839, Bispearkivet, La.F., Langelands sdr. herredsbr., 1835-49).
 31. »Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede«, Historisk Tidsskrift, 12.rk., 4.bd., 1970, s.423-40, især 433f., 362-65. Johan Gottlieb Fichtes skrift Den lærdes Bestemmelse, s.19-22, 51, 53, 56, 58, 60-64. Dette skrift var tidligere blevet oversat af finansdeputeret Jonas Collin i 1796. Han var en af tidens markante embedsmænd.
 32. N. Faber, Et Overblik paa Almueskolevæsenet i Danmark, 1832, s.189-204, 213, 216-17, 242.
 33. Senere kom i 1841 kommunalreformen, det såkaldte sogneforstanderskab. Præsten skulle fortsat føre sagerne vedrørende fattig- og skoleforhold. Se Harald Jørgensen, Lokaladministrationen i Danmark, 1985, s. 254f., 258f.
 34. Se H.J.H. Glædemark, s.174ff., 319-26, 331f., 346-48, 351f., 357, 360-63, 368, 379f., 395ff., 421f., 511ff.
 35. »Om de frivillige menighedsråd i Fyns Stift«, se F. Elle Jensen, Kirkehist. Saml. 7. rk., 4. bd., 1960-62, s. 114f., 125, 126f. Allerede i november 1857 indberettede biskop C.T. Engelstoft, Fyens Stift, til Kultusministeriet, at der var oprettet menighedsråd i 39 af dets 134 pastorater. I 43 pastorater havde sagen mødt modstand, i 19 var den udsat uden dog at være opgivet, og i 20-30 sogne var der intet foretaget. Om rådernes virksomhed kunne Engelstoft ikke sige meget, men han gjorde sig dog umage for at nævne de få praktiske opgaver, som var blevet tillagt rådene, såsom uddeling af legater og administration af den kirkelige fattigkasse, men det svarede slet ikke til indflydelsen i de folkelige sognekommunale råd. Allerede i 1860'erne sygnede mange af de oprettede menighedsråd hen. Det viser stikprøver i biskoppens visitatsoptegnelser.
 36. Selvom dette teoretiske udgangspunkt var inspireret af Fr. Schleiermacher, talte H.N. Clausen i sit værk fra 1825 (s.231-43, 251-53) først og fremmest om kirkens selvstændighed i en kristen stat, hvor kirkens ydre og indre anliggender blev overdraget staten (enevoldskongen), uden at kirken mistede ejendomsretten. Den kristne stat hvilede på en accept. Bl.a. Clausen formulerede kollegialsystemet på dansk grund. I virkeligheden holdt Clausen sig til naturrettens sondring mellem ydre og indre anliggender, mellem jus circa sacra og jus in sacris. Med enevælden som den fastlåste for-

- udsætning talte Clausen ikke først og fremmest om kirken som en af staten uafhængig organisme, men han talte om kirken som et selskab i staten (hvor den kirkelige bekendelse blev udtrykt i statsforfatningsdokumentet). Således knyttede han til institutionsbegrebet. Akkurat det samme havde retsteologen H. Ussing ment nogle år tidligere i sit værk: Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, Anden Deel, 1786ff. (s.22f., 124, 130f., 133, 199). Der var tale om et selskab (d.v.s. et samfund/ en institution) med indre kirkelig selvstændighed (lære og liturgi) i forhold til staten, der styrede kirkens ydre forhold (økonomi, bygninger m.v.). I samtiden: Den danske Kirkeret, af prof. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (udg. 1838 og 1851, §22, s.58f.) blev kollegialsystemet beskrevet. Kollerup-Rosenvinge henviste bl.a. til Clausens værk fra 1825. Vedr. forskellige syn på H.N. Clausen, se H.J.H. Glædemark, s.7ff., 13ff., 79ff., 83f., 95f., 106f. 509f.; endv. H. Bernt Hansen, s.55, 143, 153, 164, 170-87, 193, 198, 202-03, 213. (Jf. no.12)
37. Se Juridisk Tidsskrift, 1826, bd.XII, 2. hefte, s.265-70.
 38. Jørgen Larsen, H.N. Clausen. Hans liv og gerning, 1. Del, Aarene 1793-1848, 1945, s.224f, 231ff., 422f.; jf. H.N. Clausen, Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie, 1877, s. 252.
 39. H.J.H. Glædemark (s.35ff., 510) taler om den Clausenske retning. I et brev fra pastor Agerbek, Espe, til Faber blev denne retning på Fyn nævnt som et faktum. Forstås det ud fra praktiske forudsætninger med ønsket om større kirkelig selvstændighed i indre anliggender (ritus, liturgi og disciplin), har der i tiden frem til 1848 været stor forståelse hos Faber og fynske præster (jf. dog H. Bernt Hansen, s.176, 193).
 40. Ifølge andragendet til Roskilde Stænder i 1838 var det først og fremmest nødvendigt med en bedre kirkelig repræsentation, idet der kun var to kongevalgte gejstlige i hver stænderforsamling. Se C.G.V. Faber, »Et lille stykke Kirkehistorie fra Stænderinstitutionens Tid«, Kirkehist. Saml., 3.rk., bd.IV, 1883, s.704ff. Når konge og kancelli reagerede så alvorligt på Fabers andragende til Roskilde Stænder kunne det hænge sammen med, at man opfattede Fabers andragende som et forsøg på at spille med i hele kritikken af Stænderanordningen. Den liberale Tage Algreen-Ussings andragende om én samlet stænderforsamling for kongeriget var netop blevet vedtaget i både Roskilde og Viborg Stænder i sommeren 1838. I december 1838 kom afslaget fra kongen, hvilket gjorde den liberale opposition meget mere kritisk.
 41. Se C.G.V. Faber, Kirkehist. Saml., 3.rk., bd.IV, 1883, s.720ff. Vedr. Clausens kirkeforfatningsbestræbelser: se H.J.H. Glædemark, s. 310-26.
 42. Hal Koch har karakteriseret disse »Overgangsmænds« kristendomssyn: »Loven er...det første Trin på den Stige, der fører frem mod Evangeliet og det evige Liv. Loven tjener ikke til at nedbryde og sønderknuse, den er med til at bygge op, udtrykt i Skriftens Ord og i Hjerternes Trang« (jf. Den danske Kirkes Historie, 1954, bd.6, s.196). Således harmoni mellem fornuft og Åbenbaring. Forsoningstanken var et centralt tema hos tidens »Overgangsmænd«, bl.a. hos Faber i Tolv Prædikener (s.253, 264, 273f., 275f., 281) Hos Grundtvig derimod skete en udvikling hen imod den oldkristelige forløsningstro (jf. Kaj Thaning, For Menneskelivets skyld, 1971, s.220). Disse »Overgangsskikkelser« var endv. præget af Immanuel Kants morallære – bl.a. Faber i Tolv Prædikener (s.199, 238).
 43. J. Oskar Andersen, Dansk Kirkeliv, 1925, s.139.
 44. Denne modsætning blev ifølge prof. Oskar Andersen i kampens hede stillet så ensidig op af Grundtvig i Kirkens Gienmæle, at det efterhånden »afspærrede ham for at værdsætte den nytestamentlige forståelse af kirken som en synlig virkelighed og en aktiv »husholdning«, for hvis opgaves løsning alle medlemmer (også selvfølgelig

- lægfolket) har ansvar« (jf. Dansk Kirkeliv, 1925, s.181). I Kirkens Gienmæle (1825) klagede Grundtvig over, at H.N. Clausen i sin bog ikke ville tåle nogen anden trosregel i den kristelige kirke end Skriften, samtidig med at han ligeså bestemt erklærede Skriften for selvmodsigende og usikker. Grundtvig håned Clausens såkaldte grove »Kulsviertro« på Skriften (N.F.S. Grundtvigs udvalgte Skrifter, ved H. Begtrup, 1906, bd.IV, Kirkens Gienmæle, s.397ff., især s.410ff.). I virkeligheden omtalte Clausen blot den historisk-kritiske forståelse af Skriften, og var her i realiteten forud for sin samtid (Hal Koch, Den danske Kirkes Historie, 1954, bd.IV, s.200ff.).
45. Se Johan Nielsen, *Min Kamp med Baptister og Mormoner*, 1894, s.7f, omhandlende en samtale med forstanderen for Langelands baptistmenighed, en samtale som også blev omtalt af Jens Dyrholm (i bogen, *En Røst i vor bevægende Tid*, 1852). Endv. Christen Hansen Vejstrup, *Rosagergaard-slægten*, ved H.K. Rosager, 1950: heri er trykt Christen Hansens erindringer, s.12ff, især si. 38-51. Vedr. Birkedals prædikener, se no.6. Vedr. Pastor Brandt, se A. Pontoppidan Thyssen, bd. III,2, s.299).
46. Flere af Grundtvigs nærmeste præstevener tog afstand fra Grundtvigs forslag om præstefrihed, liturgisk såvel som dogmatisk. Det gjaldt f.eks. P.A. Fenger, J.F. Fenger og i mange år ligeledes Vilh. Birkedal. Se H.J.H. Glædemark, s.45, 331f.
47. Se N.F.S. Grundtvigs udvalgte Skrifter (ved H. Begtrup), 1907f., bd.V, *Om Daabs-Pagten* (1832), s.373-75, bd.VIII, *Den danske Stats-Kirke upartisk betragtet* (1834), s.61f., 62-64, 73f., 75f., 82f., 85f., 89-95, 96f. og bd.VIII, *Om Religions-Forfølgelse* (1842), s.460ff., s.473. Jf. Th. C. Lyby, »Grundtvigs tanker om præstefrihed – og grundtvigianernes«, i *festskrift til Jakob Balling*, 1993, s.216ff.

Summary

Towards the end of absolute monarchy in Denmark (1660-1848) awakening attentiveness focused on democratic principles and democratic movements in general. Arguments were put forward in favour of more self-determination suggesting a synodal organisation of the Church within the limits of absolutism. Nicolai Faber, bishop of Funen (1834-48), was one of the first to propose such wishes for self-determination. This essay decribes his points of view.

At this period of transition several priests and theologians held typically provisional opinions. These expressed neither characteristically rationalistic ethics nor the new ideas invigorated by N.F.S. Grundtvig. In addition to bishop N. Faber also J.P. Mynster, bishop of Zealand, and H.N. Clausen, professor at the University of Copenhagen, held such provisional views.

It was a time which favoured individualistic principles. People looked for new explanations to spiritual values, which differed from those offered by the Established Church. In Funen people assembled at revivalist meetings in growing numbers. In his capacity of bishop N. Faber tried to protect the congregation against what he felt to be fanatical and sectarian assemblies. Faber wanted to enlighten the laity. In or-

der to counterbalance the influence of revivalist meetings he emphasized the importance of religious knowledge; so he introduced educational work such as Bible reading under the guidance of the rector of the parish.

The contemporary question under debate concerned the laity's growing independence and the decisive part that their energetic movement came to play in society. Nicolai Faber was one of those who first introduced the idea of meetings in order to discuss parochial matters; from 1903 these were termed vestry meetings.

Whereas Nicolai Faber was the representative of the Confessional Church, N.F.S. Grundtvig, on the contrary, did not put much emphasis upon the idea of synodal organisation of the church. Grundtvig maintained the laymen's liberty of conscience within the limits of an undenominational, but national State Church.

Opposition

mod Elith Olesen: De frigjorte og trællefolket – Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900 (Frederiksberg 1996, 928 s.).

(Let udvidet i forhold til disputatshandlingen 25.10.96).

af Thorkild C. Lyby

Højtærede prodekan! Højtærede præses! Ærede forsamling!

Den bog, vi har liggende foran os i dag, er en stor bog – i hvert fald rent kvantitativt. Jeg har under arbejdet med den måttet sende adskillige tanker til min egen disputats-sag, hvor jeg af bedømmelsesudvalget fik at vide, at min bog var alt, alt for lang. Den fyldte, alt iberegnet, 497 sider. Den foreliggende bog fylder 928 sider. Hvad mit bedømmelsesudvalg ville have sagt til den, tør man kun gisne om.

Måske vil nogen mene, at det er urimeligt at anlægge kvantitative synspunkter på et videnskabeligt arbejde, og at der derfor ingen grund er til at opholde sig ved bogens omfang. Men det gælder nu engang også for videnskabeligt arbejde, hvad Goethe sagde, at »in der Beschränkung zeigt sich erst der Meister«. Det siger trods alt noget om forfatterens beherskelse af stoffet, om man er i stand til at sortere det mindre væsentlige fra det mere væsentlige og således at fremlægge sit emne på nogenlunde begrænset plads. Den foreliggende fremstilling kunne være strammet betydeligt. Bedømmelsesudvalget har i sit votum nævnt forskellige måder, det kunne være sket på, og herunder også den mulighed, at det lidenskabelige og på mange måder interessante defensorat for ægteparret Smith (s. 126-140) kunne have været offentliggjort som en artikel for sig selv, om muligt i et engelsk eller amerikansk tidsskrift. Man kunne også være gået endnu mere radikalt til værks. S. 13 læser man, at bogen skal handle om vækkelses- og helliggørelsesbevægelsen, »hvordan den opstod, hvordan den artede sig dér, hvor den vandt indflydelse, hvordan den omsider nåede også til Danmark, og hvilken betydning det fik for dansk kirke- og kristenliv«. Her er der i hvert fald skitseret to (og måske endda flere) forskningsopgaver, som der ville være god grund til at løse hver for sig, nemlig dels den internationale vækkelses- og helliggørelsesbevægelse og dels dens komme til og virkninger i Danmark. Det ville ikke have været urimeligt, om den foreliggende bog var blevet delt op i to bøger om disse to emner. Derved ville hver af de to fremstillinger kunne komme ned på en mere acceptabel

størrelse, og herved ville der netop være større chancer for, at de blev læst.

Det skal imidlertid indrømmes, at der ligger et kolossalt arbejde bag bogen. Præses hævder selv (s. 5), at han har arbejdet på den i 35 år – dog ikke uafbrudt. Der røbes da også et meget bredt kendskab til både den internationale og den nationale vækkelses- og helliggørelsesbevægelse; og at listen over trykte kilder fylder 42 sider, taler sit tydelige sprog om forfatterens flid. Især må afsnittet med dagblade og andre periodica (s. 870-873) aftvinge respekt. Her er der gjort et meget stort arbejde med at gennemgå det brogede udbud af opbyggelige blade, der ind imellem har været ret obskure og vanskelige at opdrive. Afsnittet med utrykte kilder (s. 866-869) afspejler også et af de mere betydningsfulde led i arbejdet, idet der her ofte er tale om helt ukendt stof, som præses som den første har fremdraget og udnyttet. Der er her tale om en heuristisk indsats, der er megen anerkendelse værd.

Vender vi os til det metodiske, kan vi konstatere, at præses nærer en ikke ubetydelig interesse for dette spørgsmål. Der er en hel del metodiske bemærkninger i indledningen – hvilket naturligvis i sig selv er udmærket. Jeg kan dog ikke nægte, at de undertiden virker lidt forvirrende på mig. Der spores af og til en både åbenlys og underforstået polemik, hvis adresse ikke altid er helt tydelig, og hvis baggrund ikke er helt let at forklare. Som udgangspunkt kan jeg nævne karakteristikken af vækkelsesbevægelsens prædikanter nederst s. 15: »De kunne, når de lod sig tirre, hvilket jævnligt skete, udtale sig overordentlig polemisk mod 'teologien', dvs. universitetsteologien (fremover kaldt fagteologien), som forlods regnedes for åndløst menneskeligt tankespind.« Jeg kan ikke frigøre mig for det indtryk, at præses i nogen grad har ladet sig smitte af sit emne, således at han dels har antaget forestillingen om universitetsteologien eller »fagteologien« som en enhed – hvilket i sig selv er problematisk – og dels har overtaget en hel del af prædikanternes modvilje mod denne formodede enhed.

Som eksempel kan nævnes omtalen s. 16 af den såkaldte fagteologi i det 19. århundrede. Det indrømmes ganske vist, at den både kunne tage form af ortodoksi og af liberal teologi. Den var altså ikke en enhed. Alligevel omtales den som en enhed; og alligevel får de omtalte to grene af den samme behandling, idet de begge anses for uinteressante i forhold til bogens hovedemne. Men egentlig behøvede forholdet mellem de forskellige dele af universitetsteologien og vækkelsen jo ikke at være uinteressant, fordi vækkelsesfolkene selv mente, at det var det.

Det meddeles endvidere, at »fagteologien« kun vil blive omtalt i referater af polemiske udsagn. Det lader sig da høre, når det nu engang er

vækkelses- og helliggørelsesbevægelsen, der skal behandles; men det begrundes med, at denne bevægelses teologi søges fremlagt på dens egne præmisser og uden brug af »overordnede fagteologiske principper«. De sidste tre ord står i anførselstegn, uden at det dog oplyses, hvorfra de stammer; og jeg er alvorligt i tvivl om, hvilke overordnede principper der egentlig er tale om. At vækkelses- og helliggørelsesbevægelses teologi skal fremlægges på dens egne præmisser, turde være en selvfølge. Det må da netop være et grundprincip for al redelig historisk forskning, at man søger at se både mennesker og bevægelser ud fra deres egne forudsætninger. Men hvad er det da for overordnede fagteologiske principper, der ikke må anvendes, og hvad er det for en teologisk størrelse, der skal tages afstand fra? Jeg er helt i vildrede med dette.

At vækkelsesbevægelsens egne folk nærrede modvilje mod en mere systematisk orienteret teologi, er naturligvis klart. S. 15 meddeles det, at dens folk i stedet for at filosofere ønskede at prædike, forkynde og tro, og at Robert Pearsall Smith var lykkelig over, at hans religion ikke var et system af dogmer. Præses kan ikke uden videre godkende denne selvforståelse, idet han med Gustav Brøndsted erkender, at hvor der lyder en forkyndelse, må der også opstå en teologi. Han omtaler da også på overgangen mellem s. 140 og s. 141 hele to gange Robert Pearsall Smiths »lære«. Der må altså trods alt være tale om en teologi. Men jeg savner en egentlig redegørelse for den.

Man ville f.eks. vente den s. 16, hvor der skelnes mellem tre former for teologi og herunder også vækkelsesbevægelsens. Men signalementet af dens teologi går ud på, at bevægelsen netop er præget af bevidstheden om at besidde en særlig carisma, der er mere værd end al verdens teologiske lærdom. Den teologi, der skulle gives et signalement af, består altså angiveligt i en afvisning af al teologi! Så er vi jo lige vidt!

Går vi nærmere ind på det metodiske og specielt på den kirkehistoriske metodik, sporer vi også her en polemisk brod, som kan virke lidt forvirrende. Stadig på s. 16 slås det fast, at der ikke vil blive formuleret prætentive tesar eller udformet sindrige skemaer i forbindelse med undersøgelsen. Der henvises til en ret diskutabel tese af Mogens Jensen, der mener, at forsøg på at opstille skarptskårne tesar om historiske forløb nødvendigvis kræver et hælhuggeri og tåklypperi, som ikke yder historien retfærdighed. Derefter henvises der til en film af Ingmar Bergman og Bille August, der er blevet karakteriseret som »et kærlighedsdrama lempet ud af virkelighedens forvirring og underlagt kunstens lovmæssighed«. I strikte modsætning hertil meddeles det så, at præses nødvendig ser sit emne lempet ud af virkelighedens forvirring og underlagt en kunstig systematisering. Og derefter følger mærkeligt nok et udfald mod »trangen

til at hovmesterere historien ud fra subjektive betragtningsæt«, der anses for at være en stor fare for historikerens moral.

Jeg kunne fristes til at spørge: Hvis det nu er så vigtigt at komme så tæt på virkelighedens forvirring som muligt, hvorfor har så ikke de fremragende kunstnere Bergman og August holdt sig til den? Hvorfor har de overhovedet ulejligen sig med at lægge fremstillingen af kærlighedsdramaet ind under kunstens lovmæssighed – i stedet for at henvise folk til selv at studere virkelighedens forvirring? Fordi de var nødt til at lægge dramaet ind under kunstens lovmæssighed, hvis der skulle komme en film ud af det! Og hvorfor skulle der da det? Fordi de to kunstnere mente igennem filmen at kunne sige noget om menneskelivet og dets vilkår, som man ikke uden videre kunne se blot ved at blive henvist til virkelighedens forvirring.

Sagen er jo den, at en film er en fortolkning af virkeligheden – og at kunstneren ikke kan unddrage sig nødvendigheden af at fortolke. Vil man lave en film over et historisk stof, kan man kun vælge mellem forskellige fortolkninger og forskellige måder at fortolke på. Man kan ikke vælge mellem en fortolkning på den ene side og virkeligheden selv på den anden. Man kan nemlig kun forholde sig til en historisk virkelighed *igennem* en fortolkning af det givne materiale. Det er ikke muligt mekanisk at reproducere hver eneste detalje i en så mangfoldig og kompliceret virkelighed som et menneskeliv, endsige flere. Og det ville i givet fald være meningsløst, fordi en simpel reproduktion ville gøre billedet helt uoverskueligt. Man er nødt til at udvælge – og dermed fortolke.

I dette stykke er filmkunstneren og historikeren ens stillet. Forskellen er naturligvis den, at historikeren i en ganske anden grad end kunstneren er forpligtet på at holde sig til kilderne, og at kunstneren i en ganske anden grad end historikeren har ret til at lade sit personlige budskab træde i forgrunden – om så skulle være, på trods af de historiske kendsgerninger. Det er naturligvis en ganske afgørende forskel. Men det gælder for både kunst og videnskab, at det er umuligt at fremlægge den historiske virkelighed nøjagtigt, som den engang var – og at det, hvis det havde været muligt, blot ville betyde, at den blev uoverskuelig og dermed utilgængelig. Derfor kan heller ikke historikeren unddrage sig fortolkningens nødvendighed. Enten han vil vedkende sig det eller ej, så består hans rekonstruktion af historien, som Erik Arup sagde, i at »digte over de Kendsgerninger, der virkelig kan udsondres af Kilderne som tilforladelige, over dem alle, ikke imod dem og ikke udover dem«. Jeg vil endda tage forbehold over for de sidste ord – som Arup såvist heller ikke selv holdt sig efterrettelig. Men det digteriske eller fortolkende element kan man ikke fralægge sig.

Præses ønsker imidlertid ikke at fortolke. Han ønsker at »komme så tæt på den virkelige historie som overhovedet muligt«. Derfor tager han afstand fra den umoralske trang »til at hovmestere historien ud fra subjektive betragtningssæt«. Det kan man da kun glæde sig over. Det mærkelige er blot, at advarslen kommer i forbindelse med et udfald mod »kunstig systematisering«. Nu kan vi vel alle være enige om at tage afstand fra en *kunstig* systematisering. For så vidt kunne det være overflødig at nævne det. Når det alligevel nævnes, må der være en adresse. Og hvis der skal være nogen adresse på dette udfald, må det generelt være rettet mod et systematisk eller metodisk arbejde med historien.

Men hvad vil det da sige at tænke systematisk over historisk materiale, og hvorfor gør man det? Ja, det vil jo i hvert fald ikke sige at tænke anderledes, end man ellers gør, om hvad der er rigtigt eller forkert, hvad der er holdbart eller ikke holdbart, hvad der er konsekvent, og hvad der er selvmodsigende. En systematisk tænkning over historiske emner er jo egentlig ikke andet end en sammenstilling af resultater og erkendelser, som man når ved hjælp af den sunde fornuft – eller, som den britiske historiker Lord Acton skal have sagt: Historisk metode er kun en fordobling af den sunde menneskeforstand. Man bliver enige om visse erkendelser angående tilladelige eller utilladelige måder at fortolke på – erkendelser, som man har gjort gang på gang, hvis værdi eller hvis svaghed man har konstateret gang på gang, og som man derfor for kortheds og nemheds skyld nedfælder i almene regler. Og hvorfor gør man egentlig det? For at kunne fremlægge den viden, man har indvundet, på en måde, så man på meningsfuld måde kan diskutere den med andre! At arbejde systematisk med historien betyder efter min mening først og fremmest det, *at man behandler den viden, man skaffer sig, på en sådan måde, at man kan dele den med andre*. Systematisk tænkning over historisk materiale er derfor netop det modsatte af subjektivismen. Det er først, når man afviser enhver form for systematisk tænkning, at de rent subjektive betragtningssæt kan gøre sig gældende. Jeg mener derfor, at den polemiske brod i præses' formulering er uberettiget – hvem den så ellers er rettet imod.

Der er flere steder, der fornemmes en modvilje mod den professionelle forskning. F.eks. får man s. 19 at vide, at Luther ikke vil få positiv særbehandling. Det ville nu også være uforsvarligt, om han fik det, og erklæringen turde for så vidt være overflødig. Det meddeles videre, at der kun refereres det hos Luther, der har interesseret lægmandsteologerne mest. Det er der heller ikke noget mærkeligt i. Det er jo dem og ikke Luther, der er bogens emne. Men derefter slås det fast, at det ikke er

»Luther-forskningens klinisk aseptiske Luther«, der her vil blive omtalt. – Igen har jeg en fornemmelse af, at præses' modvilje mod den professionelle forskning er så stærk, at den slår igennem i hans sprogføring. »Aseptisk« betyder efter min ordbog det samme som »steril«. Men at Luther-forskningens Luther-billede skulle være sterilt, er dog en af de mest overraskende påstande, jeg har været ude for. Mig forekommer det overmåde smitsomt. Det er endda smitsomt på flere forskellige måder, således at jeg for min del må sige, at jeg ikke kender mange kirkehistoriske skikkelser, der er så omstridte som Luther, og som har virket så inspirerende i så forskellige retninger. Jeg mener derfor, at selve forestillingen om et éntydigt og sterilt Luther-billede er et fantasifoster.

Vil vi dernæst vende os til bogens hovedafsnit, må vi naturligvis se i øjnene, at det vil være uoverkommeligt at give en blot nogenlunde dækkende gennemgang af alle bogens resultater og synspunkter i den tid, der her er til rådighed. Generelt må det imidlertid fastslås, at det er betydningsfuldt materiale, der er fremdraget, at arbejdet er præget af sund metode, og at der er adskillige eksempler på skarpsindige og kritiske analyser, som bidrager til at give en dybere forståelse af forholdene. Der er endda eksempler på kritiske holdninger over for kilderne, der er så fornuftige, at de i nogen grad dementerer forfatterens egne principielle bemærkninger.

Et eksempel: S. 19 erklæres det, at forfatteren »primært læser og tolker en fremlagt tekst for dens pålydende, dvs. sådan som det umiddelbart er mest nærliggende at opfatte den, altså sådan som den er blevet opfattet af de fleste i samtiden.« Det kunne lyde som en undsigelse af enhver kritisk efterprøvelse af kildernes udsagn. Men på den foregående side sættes der et principielt og berettiget spørgsmålstegn ved mange omvendelsesberetninger. Og senere tages der kraftige forbehold over for ikke blot Charles Finneys og William Haslams omvendelsesberetninger (s. 55, 70), men også ved så celebre beretninger som Franckes (s. 48) og Wesleys (s. 52). Det forekommer mig at være meget fornuftige måder, der ræsonneres på her, og jeg kan helt tiltræde vurderingerne. Men hvad menes der da med at læse og tolke teksten for dens pålydende?

I øvrigt afsløres der et meget bredt kendskab til vækkelses- og helliggørelsesbevægelsen, og jeg ville som sagt mene, at det ikke ville have været urimeligt, om redegørelsen for denne internationale bevægelse var blevet behandlet i en bog for sig selv. Men generelt må man sige, at fremstillingen går langt mere i bredden end i dybden, og at den snarere er refererende end analyserende. Man kan derfor undertiden føle sig på lidt gyngende grund, når det gælder fremstillingens grundbegreber. Der

tales om vækkelses- og helliggørelsesbevægelse, nyevangelisme, syndfrihedsbevægelse, Keswick-bevægelse, Gemeinschaftsbewegung, frigørelsesbevægelse, pinsebevægelse, »De frigjorte« osv., uden at de forskellige betegnelser defineres eller fortolkes nærmere. Det er klart, at det drejer sig om beslægtede fænomener, idet der dog ikke uden videre er tale om identitet. Det er vel også sandsynligt, at de glider så jævnt over i hinanden, at egentlige definitioner kan være vanskelige at opstille. Men det kunne måske nok være forsøgt at karakterisere de forskellige bevægelser ud fra fællestræk og forskelle, således at det i højere grad ville have været muligt at skelne dem fra hinanden. Måske ville det i betragtning af deres teologifjendtlighed være vanskeligt at opstille egentlige teologiske analyser. Men man kunne måske så have forsøgt sig med religionspsykologiske, fænomenologiske eller for den sags skyld sociologiske analyser alt efter, hvad der måtte findes mest dækkende.¹

Ikke mindst det religionspsykologiske perspektiv forekommer mig interessant. Når man betænker, hvor anti-intellektualistiske og hvor følelsesprægede disse bevægelser har været, så mener jeg, at det måtte være af overordentlig interesse at få undersøgt, om det er bestemte psykologiske og religiøse typer, forkyndelsen henvender sig til, eller om den måske imødekommer alment menneskelige behov og fremkalder alment menneskelige reaktioner.

S. 109 har vi således et citat, der formodentlig stammer fra Robert Pearsall Smith, og som lyder: »a very small meeting could hardly be a success even to those attending.« S. 113 tales der om den virkning, det havde ved stormødet i Berlin, at Smith havde lært sig en enkelt tysk sætning (»Jesus errettet mich jetzt!«), som han overraskende indflettede i sin – naturligvis amerikansk-sprogede – prædiken; og der sammenlignes med den virkning, det havde, da præsident Kennedy i sin tale i Berlin pludselig udråbte »Ich bin ein Berliner!« (ikke: »Ich bin auch ein Berliner!«). Sammenligningen er utvivlsomt berettiget. Men at en kreds er lille, og at en stor forsamling pludselig hører en fremmed prædikant tale sit eget sprog, det er jo i begge tilfælde forhold, der strengt taget ikke har noget med religion at gøre. Jeg kunne derfor nok tænke mig at få undersøgt, om de psykologiske elementer, der indgår i vækkelsen, først og fremmest er bestemt af den kristne sammenhæng, eller om de måske er af så alment menneskelig karakter, at de ikke kan kaldes specifikt kristne – om der måske er tale om emotionelle erfaringer af så almen karakter, at de også ville kunne forekomme i ikke-religiøs sammenhæng eller for den sags skyld i andre religioner.

Der kan ikke være tvivl om, at det er med rette, at præses har påpeget

forbindelsen mellem den internationale vækkelsesbevægelse og dansk kirkeliv, en forbindelse, som har spillet en ikke ubetydelig rolle, og som ikke har været tilstrækkeligt påagtet. Det er her, der indvindes egentlig ny viden. Det er behandlingen af skikkelser som A.C.Nissen, Vigo Lund, H.J.Mygind og N.P.Madsen og klarlæggelsen af deres betydning, der er bogens egentlige styrke. Her er der virkelig tale om et pionerarbejde, og det er givet, at man fremtidigt ikke vil kunne komme uden om det foreliggende arbejde.

Også her er der dog snarere tale om referat end om analyse. Som eksempel kan nævnes kapitlet om Myginds teologi og forkyndelse (s. 397-406). Det meddeles først, at han var den eneste inden for bevægelsen, der magtede at udfolde sig læseværdigt på tryk over religiøse emner. Man kan dog ikke påstå, at hans teologi er særlig klar. Den drejer sig først og fremmest om tilegnelsen af frelsen og skellet mellem »de frigjorte«, dvs. de bevidst syndfrie, og »trællefolket«, der stadig kæmper med synden; og hans overvejelser synes egentlig først og fremmest at være blevet til som en efterrationalisering af hans forkyndelse og evt. som en forberedelse af den fortsatte forkyndelse. Det er så afgjort i forkyndelsen og ikke i teologien, at tyngdepunktet ligger. Det er naturligvis vanskeligt at analysere en sådan teologi. Men man kunne måske være kommet et stykke af vejen ved at sammenligne med andre bevægelser. Jeg ved nok, at vækkelsesfolkene og især Mygind kun havde hån til overs for andre teologiske skoler. Men derfor behøver vi andre vel ikke at have det, og netop en sammenligning med andre skoler – ikke mindst Indre Mission – kunne have givet vækkelsesbevægelserne en profilering, der kunne have været meget oplysende.

Som et andet eksempel kan nævnes forholdet til grundtvigianismen. Umiddelbart ville man vel mene, at vækkelses- og helliggørelsesbevægelsen måtte ligge meget langt fra den. Så vidt jeg husker, antydes der heller ikke noget sted i bogen en personlig forbindelse mellem de to bevægelser. Alligevel dukker grundtvigianismen enkelte gange op i horisonten.

S. 170 er det dog vist med urette. Her omtales den svenske herrnhuter Arvid Gradins erotiske betagelse af Jesus, der unægtelig er meget højstemt. Gradin skildrer, hvordan man under kærlighedsmåltidet bliver ægteskabeligt omfavnet, kærtegnet og kysset af Jesus, og han udbræder i ægte herrnhutisk stil: »Jeg nyder her saligheder, så jeg ofte under min mands kys er lige ved at fare ud af støvhytten«. Men herefter meddeler præses, at det drejer sig om samme ekstase-billede, som vi finder hos Grundtvig i ordene »når under sang med dit vingede ord / sjælen af by over stjernerne for«. Det er dog vist et spørgsmål, om det er

det *samme* ekstase-billede. Man kan måske nok sige, at der er tale om ekstase og himmelflugt i begge tilfælde; men jeg finder dog en væsentlig forskel deri, at Gradins henrykkelse er i den grad erotisk farvet, hvad Grundtvigs dog vist ikke kan siges at være.

Mere interessant er den sammenligning, som præses har fundet hos en af de implicerede, nemlig Nørgaard Pedersen, der mener, at »de frigjorte« har overtaget grundtvigianismens rolle som »den glade kristendom«, og at de føler slægtskab med Grundtvig, fordi hans kristendom ligesom deres var en pinsekristendom (s. 403-404). – S. 783, note 321, finder præses selv, at nygrundtvigianismen kan betragtes som noget i retning af en grundtvigsk parallel til den Mygind'ske frigørelsesbevægelse – således som det f. eks. kommer til udtryk i Valdemar Brückers berygtede ord om at synde i Jesu navn. Det havde været særdeles interessant, om dette spor var blevet forfulgt. Nogen direkte påvirkning fra helliggørelseskredsene på grundtvigianismen kan der vel næppe være tale om. Så meget mere interessant ville det have været, om vi havde fået anstillet sammenligninger mellem deres baggrund og indhold, mellem ligheder og forskelle. Det kunne måske have givet overraskende resultater.

Mest overbevisende forekommer sidste hovedafsnit, »Brændpunkt Vorupør«, mig at være. Kortlægningen af den N.P.Madsenske bevægelse, kampen mellem Madsen og Bjarnesen og den kritiske situation, stridighederne hensatte Indre Mission i, forekommer mig meget værdifuld. Det er en kendt sag, at den historiske interesse inden for IM ikke har været særlig stor. Også i den retning kan det foreliggende arbejde betragtes som et pionerarbejde, og der kan næppe være tvivl om, at præses for øjeblikket er den, der ved mest om Indre Missions historie i perioden 1880-1910. Det er da også først med denne bog, at vi får kastet lys over den krise, helliggørelsesbevægelsen betød for IM, og som præses selv betegner som den alvorligste krise, IM nogen sinde har været stedt i. Jeg finder kortlægningen af denne krise vel underbygget og loyal, og efter min mening kunne man egentlig nok ønske sig, at præses ville gå videre med studier over ikke alene vækkelsesbevægelsens, men også selve IM's historie. Han har både den viden, den kritiske sans og den indføling, der skal til.

Der er nogle få enkeltspørgsmål, jeg gerne ville fremdrage til sidst. S. 34 identificeres Joachim a Fiore's »tredje status« med Speners »ecclesiola in ecclesia«, og begge dele betragtes som »den usynlige kirke skjult til stede i den synlige«. Men Spener taler da vist ikke om en usynlig kirke. Hans ecclesiola er konventikler, altså små kredse, der samles på privat basis til gensidig opbyggelse. Men de er da aldeles synlige. – S. 53

undrer jeg mig over, at Wesley i 1765 kan skrive, at han tænker om retfærdiggørelsen på samme måde, som han har gjort i de sidste 37 år – når nyvurderingen på den foregående side med rette henlægges til 1738. Skulle der ikke have stået 27 år? – S. 608, note 65 drages Wesleys arminianisme i tvivl. Den sættes i anførselstegn, og det påpeges, at intet tyder på, at Wesley selv skulle have interesseret sig for Arminius. Men det behøver man nu heller ikke at have gjort for at være arminianer i den tids forstand. I det 17. og 18. århundredes England er »arminianer« en terminus technicus for en modstander af prædestinationslæren – ligesom »calvinist« betyder tilhænger af den. Der er vist ingen grund til at betvivle, at Wesley i den forstand var arminianer. – S. 125 betegnes Grundtvigs berømte replik til den tyske teolog Marheineke: »Mein Gegensatz ist Leben und Tod« som et markant udtryk for et romantisk islæt i tidens tankegang. Jeg har svært ved at se, hvorfor dette skulle være specielt romantisk tænkning. – Og i anledning af s. 848, note 222 nødsages jeg til at forsvare den indremissionske historiker Louis Blauenfeldt. Præses stoler her alt for meget på Paul Nedergaard – hvad man ikke bør gøre. Han henviser til Nedergaards Præste- og Sognehistorie, bind II, s. 390. Det skulle for resten være s. 396. Her oplyser Nedergaard, at G.A.Olsen af IM's bestyrelse blev udpeget til at være medlem af Vorupør-udvalget. Dette må jo indebære, at bestyrelsen enten selv havde nedsat udvalget eller i det mindste var medansvarligt for det. Det er unægtelig en eklatant historieforvanskning, som præses siger. Men det er Nedergaard, der har lavet den. Han henviser ganske vist til Blauenfeldt som kilde. Men Blauenfeldt meddeler kun, at G.A.Olsen var medlem af Vorupør-udvalget, ikke, at det var nedsat af IM's bestyrelse. Hvis man skal holde nogen ansvarlig for denne eklatante historieforvanskning, må det altså blive Nedergaard og ikke Blauenfeldt.

I slutningen, »Spor efter en utopi«, søger forf. at opgøre regnskabet. Det konstateres, at helliggørelsesbevægelsens syner var utopiske drømme, der brast, og at bevægelsen for så vidt led nederlag. Ikke desto mindre påvises der visse positive eftervirkninger. I modsætning til visse kritikere betones det, at et socialt engagement fulgte bevægelsen fra første færd, og at anstrengelserne i den retning ikke var forgæves. I vid udstrækning slettede den skellet mellem lægfolk og gejstlighed, og den spillede en stor rolle i retning af at gøre kvinderne til ligeberettigede forkyndere med mændene. Også en række fløjfænomener er blevet fremmet af den. For Ydre Mission har den haft stor betydning, og Kirkens Korshær og Dansk Bibelskole må betragtes som resultater af dens virke. Det samme gælder Nyborg-møderne, der samlede folk fra forskellige lejre, og som har haft afgørende betydning også for ledende

danske teologer. Som en vigtig iagttagelse anføres det derfor, at inspirationen herfra bør holdes adskilt fra både den liberale teologi og Indre Mission.

Stort set tror jeg, at disse iagttagelser er korrekte. Der er tale om landvindinger, man må notere sig med tilfredshed. Jeg kan derfor slutte med at gratulere med et stort og fortjenstfuldt arbejde, der vel ikke er fejlfrit, og som kunne have været disponeret på en måde, der ville have ført dens budskab mere effektivt frem. Men under alle omstændigheder er der tale om en beundringsværdig indsats og en interessant og vigtig nuancering af vort billede af dansk kirkehistorie. Det er derfor med rette, at arbejdet belønnes med den teologiske doktorgrad, og jeg kan kun lykønske præses med at have gennemført sit store projekt til en lykkelig afslutning.

Note

1. Ved disputatsen indvendte præses, at han virkelig i nogen grad havde forsøgt sig med fænomenologiske beskrivelser – hvilket man nok må medgive ham som korrekt.

Summary

The article is practically identical with the contribution made by the author as an official critic at the public defence of Elith Olesen's thesis on October 25, 1996. The thesis deals with the influence of the American-English Revival and Holiness Movement on Danish church life about 1900, especially on church life in Copenhagen and in the province of Thy. Apart from pointing out some minor errors, the article mainly concentrates on Olesen's methodological approach, against which some criticism is levelled. Nevertheless, the main results of the book are accepted as valid, and consequently the conclusion is that the doctorate is well-earned.

Biskop Th. Skat Rørdam og Kirkefondet

af Carl Trock

Skat Rørdam og Kirkesagens venner fik et langt og betydende samarbejde. Forhistorien er kendt og bør gøres kort¹. Det er uklart, hvad lægfolkene sidst i 1889 havde tænkt sig, vist ved et nødråb at henlede opmærksomheden på den kirkelige nød i København og årsagerne dertil. Men de søgte samarbejde med byens præster. De fandt i nogen måde sammen, enighed om mål og midler var der ikke, og allerede da kom det til sammenstød mellem de højkirkelige præster og Harald Westergaard. Andre forstod dem noget bedre. Rørdam var da for, at de store sogne i forstæderne måtte deles. Han havde vel hovedæren for, at henvendelsen til ministeriet mandede ud i, at der burde nedsættes en kommission om de kirkelige forhold i Kbh.²

Men forskelle mellem Rørdam og kirkesagens folk var der. Om Henry Ussings »Menighedsliv og Kirkeliv«, som H. O. Lange kaldte »Vort kirkelige Program«, skrev Rørdam: »Hans Grundtanke er, at man skal samle indenfor Folkekirken den bevidst troende og *bekendende* Menighed. det er jo paa en Maade, hvad vi alle har stræbt efter; men han vil have denne Menighed, (som han paralleliserer med det Hellige i Templet) fast organiseret«, det er mig uklart hvorledes, »og denne Kreds skulde saa i Forbindelse med Præsten optage Arbejdet i »Forgaarden« – Folkekirkens døbte »Medlemmer««. Meget tankevækkende er især, at den enkelte ikke skal arbejde for sin egen frelse, men som lem i menigheden arbejde for menigheden. Der er også tanker, der kan føre lige ud i sværmeri. – 2 år senere fortsatte Rørdam efter at have talt i Ussings tidligere menighed i Vejlbj: Hvad han der havde sat i gang var »opstillet Stads uden virkelig Rod«. Tanken om menighedssamfund er i virkeligheden ikke andet end et nyt forsøg på at give »Guds Menighed en synlig Skikkelse«, hvad der *må* mislykkes³.

Et er kritikken af andre, andet selv at gøre det bedre. 15/10 90 talte Rørdam om »Sogneforholdets kristelige Betydning« og sagde bl.a.: Hvem er så menigheden i sognet, som en præst beskikkes for? Klart nok de troende. Er det så »de hellige« eller »den levende Menighed«, mens resten godt må yde ham tiende, men ellers har han som præst intet at gøre med den. Sådantale er i høj grad mislig, misbruget ligger snublende nær. Jesus siger, at Faderen renser sin menighed ved døden, ikke her ved udelukkelse af menigheden. »Nej, til Sogne-Menigheden hører alle de døbte i Sognet«, som ikke åbenlyst har løssagt sig fra de-

res dåbspagt og lader sig betjene af »Sognepræsten med Ordet og Sakramenterne«. Enigheden med kirkesagens venner viste sig i det følgende: Det er en præsts hovedopgave og pligt at være for sin sognemenighed så meget som han kan, men sogneforholdet rummer også en pligt for sognemenigheden, særligt de bevidst troende, »at Menighedslivet maa bevares i denne Kreds«. Der er kun talt om sogneforholdet, hvor præsten kan træde i personligt forhold til de enkelte. Hvor der er sogne på 20.000-50.000, ja endnu flere, der er sogneforholdet »betydningsløst og væsentlig ophæved«⁴.

Først 18/11 1890 blev kommissionen nedsat. Ministeriets og biskoppens overvejelser tog tid, stadens provster og Kbh.s præstekonvent skulle høres. På to møder havde konventet enstemmigt erkendt, at antallet af kirker og præster måtte øges. Et mindretal, hvortil stiftsprovst Rothe hørte, fandt, at det ønskede mål om små sogne og kirker var uigennemførligt, der måtte arbejdes for nye kirker som hidtil. I sin erklæring opfordrede Rørdam indtrængende biskop Fog til at anbefale andragendet. Skulle folkekirken fortsat være folkekirke, måtte folk kunne vide, hvem der var deres præst. Det krævede sogne på 10.000 indb. Selv fandt Fog det viste initiativ overmåde glædeligt. Folk og samfund må erkende det uholdbare i, at hovedstadens masser har forhold, som er helt utilstrækkelige til at drage dem til Gud. Udbredes den erkendelse i befolkningen, så vil den også betale omkostningerne. Det mål som bør tilstræbes er menigheder, hvis »Folketal ikke væsentlig overskrider 10.000«, som får en kirke og 2 præster. Det kunne ikke nås i den nærmeste fremtid, men der bør gøres skridt henimod det, men nogle nye kirker må ikke anses for »en sluttelig og tilstrækkelig Ordning«⁵.

Marts 1892 forelå betænkningen. Flertallet foreslog sogne med mellem 16.000 og 20.000 indb. og med 3 præster, det betød 6 nye sogne; mindretallet var Westergaard og Rørdam, der foreslog, at nye sogne blev på ca. 10.000 indb. og fik 2 præster. Flere kirker blev næppe dyre-re, andre merudgifter kunne og burde bæres⁶. En forudsætning var faste og nivellerede lønninger, en anden at stat og kommunerne (Kbh. og Frederiksberg) over 5 år betalte henholdsvis ialt 750.000 kr. og 300.000 kr. og en årlig kirkelig ligning på 150.000 kr.

Nu fulgte en stadig mere intens debat om de store tilskud til kirkerne. Det blev et hovedemne ved kommunevalget i Kbh. foråret 1893. Oppositionens liste, socialdemokrater og mere eller mindre radikale venstremænd, tog alle de ledige mandater. Kirkesagens venner, der allerede i ventetiden 1890 havde dannet »Udvalget til Kirkesagens Fremme«, udsendte pjecer, som grelt skildrede kirkenøden i Kbh. Volf advarede: Det skaber splid om det opnåelige, og her skildres forholdene ensidigt, det

skader sagen⁷. 19/4 93 indbød Udvalget til forhandlingsmøde i koncert-palæet, som mere end fyldtes. For nye kirker talte Rørdam og Westergaard⁸.

Hårdere gik det næsten for sig ved de interne drøftelser om lovudkastet. I Kbh.s præstekonvent stod debatten 12/9 92 dels om, hvor mange kirker man kunne fordrø, dels om midlerne dertil og om fast løn og faste takster ved kirkelige handlinger. Det var nok et spørgsmål om, at de højkirkelige med de bedste embeder skulle tage en net lønning, men også om hele præstestandens sociale status og også om fremtiden: Blev menighedens offer til præsterne afskaffet, så blev folk vænnet af med at yde til kirken, og det kunne få følger, når stat og kirke skiltes. Forgæves søgte konventets formand, Rørdam, at få det lille mindretal til at opgive sit stade⁹.

9/3 93 fremsatte kultusminister professor C. Goos i landstinget lovforslag om de kirkelige forhold i Kbh., svarende til flertalsforslaget fra kirkekommissionen, for de kirkelig sindede ventede spændt derpå. Han sluttede tilfreds debatten, der var kun kommet afvisning fra den kant, hvorfra det var ventet, nemlig P. Knudsen¹⁰, der gik imod unødigt tvangsligning. Ministeren havde ikke ret, nok var Højres akademikere og byfolk positive. Men 2 af tingets 18 store jordejere var bestemt imod. Stamhusbesidder Hannibals Sehested fandt ligning rationelt, der skulle blot lignede langt mere og staten yde anderledes beskedent. Hvis han havde udtalt sig skarpere, så havde lensgreve Chr. Ahlefeldt-Laurvig tiet om, at han ikke ønskede forslaget videre. Man kunne give støtte i fattige kommuner, her var tale om landets rigeste. I en vanskelig tid for landbruget skulle nye byrder ikke flyttes ud på landet fra Kbh.¹¹.

I en erklæring om en anden sag skrev biskop V. Sthyr om den behandling, hvor han var medlem af landstinget valgt af Højre, »at den herskende Betragtning ... hos Flertallet ... var den, at København selv burde udrede Udgifterne til de kirkelige Forholds Ordning«¹². – Anden modstand kunne ventes, 22/8 93 skrev Frede Bojsen, der stræbte mod storpolitisk forlig, til højremanden Lars Dinesen, som også arbejdede derpå: Jeg har forgæves søgt Goos og beder Dem sige ham: »Kirkeloven er jo Vanvid«, kan kun ordnes sammen med en præstelov, og der er Goos langt borte¹³. – Ikke underligt at lovforslaget ikke genfremstattes.

Udvalget for Kirkesagens Fremme, hvor Westergaard var formand, tog fat uafhængigt af, hvordan det gik regeringens forslag. Lange fx troede ikke, at det gik igennem¹⁴. 16/4 93 gjorde han op, da må kirkesagen »gennemføres af Udvalget«. Afgørende var »det aandelige Program«, når lovforslaget da var forkastet, så han opgaven i at få bisperne og præsterne til at tage fat¹⁵. – Økonomisk set var det smalhals for Udval-

get. Det illustrerer et par sager, som også viser autoriteternes holdning mod det: De var ikke ensidigt afvisende.

Udvalget havde overtaget Bethlehems kirke fra »Foreningen til Opførelse af smaa Kirker«¹⁶. Da Hellig Kors kirke var indviet 1890, blev den filialkirke i det sogn og Jul. Ifversen ordineret medhjælper der. I løn fik han 300 kr. af kirkens præster, fra Udvalget 1100 kr. og 700 kr. fra »Begravelsesvæsenet«. Kirkens drift bekostede Udvalget. Det spurgte 8/4 93 ministeriet, om det ville overtage kirken og udgifterne til den og præsten. Hvis ikke, ville det stille kirken til rådighed for kirkestyrelsen, forudsat at begravelsesvæsenet stadig gav tilskud. Udvalget udtrykte samtidig ønsket om, at kirkens præst fik anvist det nærmeste område ved Bethlehems kirke som sit distrikt og at hans arbejde begrænsedes dertil. De 300 kr., som han havde fået, tilbød Udvalget som løn til en ny ordineret medhjælper i sognet, som så kunne bistå præsterne i stedet for Ifversen.

19/4 bad ministeriet Fog om en udtalelse. Det bemærkede, at det ikke så grund til, at det offentlige overtog kirken, og spørgsmålet om et distrikt til kirken måtte præsterne afgøre ved privat overenskomst. Paulli var enig med ministeriet, og de nævnte 300 kr. kunne ikke række til løn for en medhjælper, og præsterne ved Hellig Kors kirke var ringe lønnet og kunne ikke yde mere. Selv om beboerne i et distrikt frit kunne bruge en anden af sognets præster, så talte det imod en oprettelse deraf, at de andre præster mistede indtægten derfra, og det kunne de ikke bære. Fog mente, at Ifversen havde vist megen nidkærhed og fundet ikke ringe påskønnelse i sin kreds, men sognets præster havde også vist ham billig imødekommenhed. Det var arbejdet i det hele sogn som skulle fremmes, ikke særligt det ved den lille kirke. 19/6 afslog ministeriet tilbudene.

10/4 93 skrev Udvalget påny til ministeriet for at få støtte fra »Begravelsesvæsenet« til den midlertidige Nazaret kirke. Den gjorde god fyldest for den omboende fattige befolkning. Menigheden ydede præstens løn, men arbejdet øgedes, og det var meget ønskeligt, at der kom 2 søndagsgudstjenester. Så måtte lønnen stige. Sagen gik til Paulli. Han svarede 22/4, at selv om der blev handlet mod bestemmelserne fra kirkens indvielse, og at en opfyldelse af ønsket kunne få uheldige konsekvenser, så foreslog han at give 4-500 kr. årligt i 5 år. Virksomheden fra kirken »har haft en ikke ringe Betydning« og fortjener støtte. Fog tilsluttede sig 29/4, at der blev ydet så meget som muligt. Her blev øvet »en virksom, ihærdig og gavnlig Indflydelse«, hvor der høj grad trængte til kirkelig vækkelse. Men Begravelsesvæsenets bestyrelse afslog. Midler fra »De Københavnske Kirkers Fællesfond« strakte ikke til, når

der som afsavn for indtægtstab fra kirkegårde og kapeller var ydet til ældre og nyere kirker. Der var – egl. for én gang – givet 1000 kr. for de første 2 år til Bethlehems kirke og dog for 1891-93 700 kr. årligt. Der var disponeret over alt, hvad fonden fik fra begravelsesvæsenet, mens der opstod den ene privat tilvejebragte kirke efter den anden, uden at behovet for nye kirker blev afhjulpet. Hvad der kunne undværes, måtte gives til de nyere kirker, for de ældre fik mest. Enstemmigt anbefalede bestyrelsen, at Nazaret kirke ikke fik noget og Bethlehems kirke ikke fik længere. Bestyrelsen bestod af provsterne Paulli og Rørdam, og fra kommunen borgmester H. N. Hansen og F. Abrahamson. – Ministeriet videregav afslagene 29/8¹⁷.

1893 udgav sognepræst G. Schepelern en pjece med hvas kritik af kirkesagen. Han afviste, at Kbh. var så kristendomsfjendsk som udvalget siger, dets program kaldes uigennemførligt, og til de mange nye embeder kan der ikke findes egnede præster. Videre hævdes, at det er umuligt at få den personlige forbindelse mellem præst og menighed, der er målet med de små sogne, nogle af de sogne vil have så mange fattige, at der vanskeligt kan oprettes en menighedspleje. Sidst og ikke mindst ligger bag de små sogne en engelsk-metodistisk strømning og en overspændelse af embedsbegrebet, der er uluthersk. Afsluttende berørte Schepelern ganske kort præstelønningsspørgsmålet som modstander af fast løn¹⁸.

I sin anden beretning om Udvalgets virksomhed, afsluttet marts 1894, hed det, at rigsdagssamlingen 1893/94 var sluttet, uden at kirkeloven var genfremsat. Efter alt hvad der kan skønnes, er der hverken i landsting eller folketing den mindste stemning for at opfylde det krav om støtte, som kirken mener at have.

31/10 94 indsendte biskop Fog en skrivelse til ministeriet fra Schepelern, L. H. Schmidt, Lützhøft og J. Holck, sognepræster ved henholdsvis Trinitatis, Helligånds, Sct. Pauls og Vor Frelser's kirke. De havde 26/4 foreslået, at der ikke blev bygget kirker inden for søerne, men at området her fordeltes på sognene i den indre by, hvor folketallet gik ned. Fog havde forgæves søgt at få dem til at tage forslaget tilbage. Hvor der var rejst fine bygninger for kunst og videnskab, var der ikke kirker med en kaldende røst, det anså han for »en Ulykke«, som var kirken gammel og udlevet.

Præsternes forslag var beregnet på sogne med ca. 16.000 indb., noget som næppe nogen købstad vil affinde sig med, forsatte Fog. Kirkekommissionen havde vel foreslået sogne med 16-20.000 pr. kirke, men et »paaagtelsesværdigt« mindretal mente, at 10.000 burde være det normale. Vel falder folketallet i den indre by, men intet sogn bliver mindre,

end det er ønskeligt, og kirkerne besøges af talrige skarer, omend nogle præster ikke kan drage menigheden til sig. Kommunale embedsmænd havde før foreslået noget sådant, men det havde gejstligheden bestemt imødegået. Nu genoptager de 4 præster »uadspurgte« og uden noget mandat forslag, som er højst fordærlige for kirkesagen. Fog tilrådede, at ministeriet ikke tog hensyn hertil.

De 4 præster havde ment, at de påpegede et forhold, som kirkekommissionen havde overset, og det gav penge til flere præster og kirker, hvor det var mest tiltrængt. Stiftsprovst Paulli havde 26/5 ledsaget skrivelsen med, at det nævnte forhold med tiden fortjener opmærksomhed. Gennemførtes det nu, blev city-sognene »noget for store«. Her pegedes på, at en udvidelse af de sogne nu ikke måtte gøres umulig, og det kunne i høj grad lette gennemførelsen af regeringens lovforslag. Bliver det gennemført, skaber det ikke økonomiske vanskeligheder for præsternes løn. Præsterne har ikke tænkt på at få indtægter fra Johannes sogn, men som befolkningen i deres sogne aftager, må de dog tænke på en forbedring af deres kår.

Den skrivelse fik nok Fog til 28/5 at spørge Rørdam om hans mening. Den kom 27/6 udførligt, men ret så konkret: Når præsterne mener, at det kan blive nødvendigt med offentlige løntilskud, hvis der ikke kommer en ny lov, så er det normalt, at lønnen følger det krævede arbejde. Folk vælger nok bolig uden for søerne, men søger til kirke inden for dem, så lønnen vil næppe mindskes for de præster, der samler en menighed. Forslaget giver urimelige sogne, fx skal Sct. Pauls have 22.000 indb. og sognet gå helt til søerne. Christianshavns 2 kirker får 20.560 indb., men får næppe noget af den indre by, og med næsten 18.000 indb. kan Holmens sogn ikke forøges. Præsterne har regnet med 9.000 indb. for lidt, så der bliver 65.000 indb. at fordele på Vor Frue, Trinitatis og Helligånds sogne. Det forslag vil ikke være heldigt.

Det henlagdes i ministeriet¹⁹.

Sidst i 1894 meddelte Fog sine venner sin forestående afgang, og han bad biskop Swane overtale biskop Harald Stein til at blive hans afløser, ham havde han peget på over for kongen, da Paulli ikke ville være biskop. Ellers var der tilbage kun den frygtede mulighed, Rørdam, en grundtvigianer og med ham et kirkeligt systemskifte, hvad det for såvidt også blev til.

»Bispevalget« 1895 er skildret nogle gange af P. G. Lindhardt og sidst af Kamma Struwe²⁰. Gentagelse er unødvendig, men nogle træk bør nok fremhæves mere. Alle Steins betænkeligheder i december 1894 havde nok afgjort sagen. For et afslag talte reelle grunde mente Stein,

det var en »uafviselig fordring«, at Sjællands biskop var videnskabeligt rustet, især med tidens opgør med troen og rationalisme på vej. Imod talte også, at Stein stod uden støtte i præstestanden og blot blev en skyggebiskop. Han fortsatte: Jeg »føler med indre Vished, at min Overtagelse af Embedet« ikke bliver til kirkens gavn og til »usvigelig Kval for mig selv«. »Mit indre tilråber mig Overskrid ikke de dig tilmaalte Grænser og overtag ikke et Embede, som du ikke kan magte«. Også etiske grunde talte imod, at han kom til Kbh.: Det er misligt, at sætte sig i en stol væsentlig for at forhindre, at en anden sætter sig der. Det var en usikker mand, der 12/1 96 stod over for ministeren, der på regeringens vegne og efter kongens ønske tilbød Stein bispestolen. Det foregående ment oprigtigt, dertil kom dog realismen, at Stein kun ville eller turde modtage embedet, hvis kongen ikke ville have Rørdam dertil, eller Rørdam ikke ville modtage det, så var alt anderledes. Men kongen ville ikke endnu en gang tvinge Stein, det havde han sagt til Paulli, og Rørdam ville, viste det sig efterhånden²¹.

Bardenfleth som Stein tænkte frem og tilbage, afgørelsen blev fremskyndet af en præsteanadresse der efterhånden blev underskrevet af 247 af stiftets ca. 350 præster. 15/2 var Bardenfleths tilbud vel ikke helt trukket tilbage, men regeringen foretrak Rørdam sagde ministeren. Stein betakkede sig igen. 19/2 skrev Rørdam til konseilspræsidenten Reedtz-Thott: Kongen modtog mig »særdeles venlig og efter nogle faa Bemærkninger betegnede [han] mig som Sjællands Biskop og dermed Sagen som afgjort«. Kommet lige fra kongen skrev Rørdam, for han vidste hvor megen del baronen og baronessen tog deri²².

Bagefter vidste Stein, at havde han straks sagt ja, så havde han været Sjællands biskop, og Rørdam vidste, at den eneste han skyldte sin udnævnelse var Stein²³. – Peder Madsen havde funderet om det reelle i det valg: Når det gælder »er Konfessionarius' Stilling nok saa indflydelsesrig som Biskoppens«²⁴. Paulli følte, at flertallet af stiftets præster var »uforskammede nok til at prøve at trodse deres Kandidat igjemmen«, men »Agitation, det er under vor Værdighed«, havde han skrevet til R. Volf 15/2 95. Af Martensen, forgængeren som konfessionarius, havde han lært, hvor magten i kirken var eller burde være, hos kongen som summus episkopus med »Prærogativ til at vælge, hvem han vil til Biskop«. Der var gjort, »hvad der *loyalt* har kunnet gjøres af de forskjellige, hvis Ord kunde have noget at sige, er blevet gjort til rette Tid og paa rette Sted«²⁵. (Det var altså ikke agitation) Omtrent samtidig skal Bardenfleth have sagt, »at man ikke idelig kan tage Hensyn til »kongelige Ønsker«, da han (Ministeren) har Ansvar«²⁶.

Det altid energiske Udvalg lagde planer for nye kirker og nye ind-

tægtsmuligheder. I februar 1896 sendte det Rørdam en opfordring til at gøre noget for kirkeforholdene i Kbh., mens der endnu var en interesse-ret minister²⁷. Rørdam vidste godt, at her lå en opgave²⁸. 29/2 96 skrev han til ministeriet om forstadsognene med op til 63.000 indb. Præster-nes arbejde blev let at ordne forretninger, mens store dele af befolkning- en blev fremmede for kirken og vænnet til at undvære den. En afkrist- ning var borgerligt set betænkelig, kirkelig set højst sørgeligt, og det kunne få følger landet over.

Rørdam vidste, at ministeriet søgte en god lejlighed til at foreslå statstilskud til nye kirker. Men det var ikke muligt eller ønskeligt, at kir- ken mest blev en sag for stat og kommune. Den angik menigheden og i hele landet, enhver som ønskede folkekirken bevaret. Fra landet kom mange økonomisk eller åndeligt reducerede til hovedstaden, de trængte særligt til kirkens støtte og vejledning. Både »de unge Pigers Forening« og især »Udvalget for Kirkesagens Fremme« søgte påskønnelsesvær- digt at afhjælpe den kirkelige nød. Men det var ønskeligt, at indsatsen blev »indordnet i den folkekirkelige Organisme«, uden at det mistede det frivillige præg.

Rørdam var inspireret af »Biskoppen af Londons Fond«²⁹. Siden 1863 havde det bidraget til, at London var langt bedre forsynet med kir- ker end Kbh. Noget tilsvarende herhjemme kunne vække kirkelig be- vidsthed, og der burde oprettes et fond, det kunne modtage penge til nye kirker og præstelønninger i de fattige sogne. Rørdam foreslog, at der i St. Bededag blev samlet ind i landets kirker, og at en bestyrelse med Sjællands biskop som formand indestod for midlernes anvendelse. De øvrige bisper burde høres herom, for det betød meget, at de var po- sitive. Det viste de sig alle at være, især Stein, som fra Vesterbro kende- te til sognenes vækst. De undergravede folkekirken og fremmede van- tro og sekterisme. Men der var tilsvarende behov i købstæderne og pro- vinsens uvilje mod hovedstaden ville også begrænse indtægten³⁰. – Når landsognene klagede over deres præstelønninger, gik det næppe an at samle ind til præstelønninger, mente en anden biskop.

Forelagt kollegernes erklæringer kunne Rørdam 17/4 glæde sig over forståelse. Men kollekten gjaldt ikke en rig hovedstad, men dens fattige kvarterer. Her havde fx Hellig Kors sogn med 30.000 indb. kun 2 tarve- ligt lønnede præster, der burde være 6.

Det gik stærkt, allerede 22/4 godkendte kongen kollekten til »den københavnske Kirkesags Fremme«. Ministeriet havde begrundet den sådan: Når der var ringe håb om statstilskud til nye kirker og sogne, kunne den foreslåede kollekt fremme folkets ansvarsfølelse, mens det hidtidige arbejde blev indarbejdet i folkekirken, uden at frivilligheden

gik tabt. Rørdam havde lovet at foreslå en bredt sammensat bestyrelse, men ministeriet udbad sig og fik bemyndigelse til at give regler for fondets virke.

30/4 indsendte Rørdam forslag til statutter og 4/5 meddelte han ministeren privat, hvem han tænkte sig med i bestyrelsen. Det mente han, at ministeriet kunne overlade til »Sjællands Biskop«. Dette voldte mindst vanskelighed, ellers forestod $\frac{1}{2}$ års forhandlinger, hvor ekspertisen, ministeriets kontorchef O. Damkier³¹, som ministeren måtte være noget afhængig af, og Rørdam, som hørte hjemme i samme kirkelige lejr som Bardenfleth, samt Udvalget skulle finde hinanden. Det sidste holdt stadig bispen til ilden, skønt han havde foreslået, at det udgjorde næsten hele forretningsudvalget og at det fik stort flertal i bestyrelsen. Rørdam vidste, hvorfra pengene skulle komme³².

Damkiers notater om forslagene er talende: Forretningsudvalget får en umådelig magt, »hvad gjør saa Bestyrelsen«? Der er biskoppen end ikke med, han skal dog godkende dets afgørelser. – Ministeren mente, at den ny forening må samle alle retninger, meddelte Westergaard 25/5 efter et møde i ministeriet til de øvrige medlemmer af Udvalget. Han havde svaret, at de vigtigste retninger i menigheden var med, men »den Retning vi havde haft vanskeligt ved at komme ind hos, var den der ikke vilde sætte noget aandeligt Spor i næste Slægtled«. – Det var hans yndlings-aversion, de højkirkelige. –

Statutterne blev det stadige problem. Damkier indvendte: Der nævnes ansættelse af lægmænd, bymissionærer er dog Indre Missions opgave. Det var til at få ud. Værre var kontorchefens indvendinger mod mange paragraffer: Ved § 1: Folkekirken bør stå i første linie, og det må forudsættes, at den folkekirkelige styrelse skal bringe den forsvarlige ordning. Det er dens bestræbelse derpå, som fondet skal støtte. – Ved § 2 stilles distrikter på 5.000 indb. før sogneinddelingen. Den skal først iværksættes, og det vil distrikterne hæmme. Kirkefondet bliver nærmest et nyt Udvalg. – Ved § 3 bør fondets opgave især være at bygge nye sognekirker. Der bør først virkes for distrikterne, når der over det hele er en nogenlunde sognedeling. – Ved § 4 bør Udvalget overdrage fondet sine ejendele og også dets forpligtelser. – Ved § 5 bør ministeriet stadfæste valg af bestyrelse – og ved § 8: »Forandringen i Statutterne bør altid stadfæstes af Ministeriet, hvis Samtykke ogsaa bør indhentes ved Virksomhedens Ophør og Overdragelse af Ejendele«. – Det var vel sådant, der fik Rørdam til at skrive til Westergaard, så bliver fondet »en kgl. Bank« eller noget ministerielt³³.

Nye forslag kom ind med tillem্পninger, men ikke nok. Damkier bemærkede: Alt hvad der skulle »tilsikre Ministeriet Tilsyn med Fondet«

er udeladt, som mange andre ændringsforslag. Bestyrelsen skal vel ikke blot godkende forretningsudvalgets budgetter, men også den årlige virksomhedsplan. – Westergaard skrev til Rørdam, ifølge koncept 19/5: Damkier er »fuldstændig uden Forstaaelse« for menighedens synspunkt. En fastholdelse betyder sprængning, så hvad der kommer fra kollekten styres af ministeriet, resten er en fri folkekirkelig virksomhed. Kollekten bliver straks dræbt, den ledende og bedende menighed vil holde sig tilbage. Bliver Udvalget en folkekirkelig institution, vil menighedens kærlighed til den forsvinde. Det ville glæde Westergaard at se »Bispeembedet voxe i Indflydelse og Kraft, idet Tyngdepunktet forskydes« fra ministeriet til biskoppen. Kommer Sjællands biskop »med en uafviselig Fordring, saa vil det være af største Betydning i vor Folkekirke. Den troende Menighed vil fylke sig om sin Biskop« og se op til ham som vejleder, mens en minister udnævnes idag og afskediges i morgen af politiske grunde. Ministeriet må give sig over for alvorlig vilje mod det juridiske statskirkeapparat. Vi kommer, sluttede W., når De stiller Dem i spidsen, »De skal ikke frygte for at vi ville, som De udtrykker det, spænde Dem for vor Vogn. Vi ville spænde os for Deres Vogn«³⁴.

23/5 skrev Rørdam tilbage efter et møde med ministeren: Alt er ordnet tilfredsstillende. Bardenfleth sagde, at Damkier havde udtrykt sig som en ministeriel embedsmand må det. Han ville i det væsentlige modtage vort forslag. Jeg tilbød ham, at Sjællands biskop sender regnskab for kollekten og sagde, andet har ministeriet ikke krav på. Formelle ændringer rettes, Gud give, det er ordnet. 25/5 skrev Westergaard til Udvalgets øvrige medlemmer: Vi bør måske holde på, at Udvalgets forslag til forretningsudvalget sendes ud sammen med opfordringen til at træde ind i bestyrelsen, så de, der går ind i den, samtidig godkender forretningsudvalget og lovene på én gang. I en samtale med ministeren havde denne sagt, at Udvalget ikke uden videre kunne fortsætte i det nye fond. Jeg svarede, at det kun gjaldt kollekten, og det berigtigede han. Han anså det for givet, at den mest skal gå til sognekirker, og på landet vil man ikke give til præster i Kbh., man tror de har store indtægter. Jeg forklarede, at vi på vore møder rundt om lægger hovedvægten på at få præster, og det er ikke vanskeligt at vinde forståelse. Han berørte sammensætningen i kirkefondet, udtalte sig ellers sympatisk om vort arbejde, som det nu var, at lokale komiteer bygger kirker, som staten da kan støtte. Westergaard tilføjede sin konklusion: Jeg tror som Rørdam, at vi må skille kollekten og den øvrige virksomhed »klart fra hinanden«.

Sommeren gik med overvejelser i Udvalget³⁵ og med ministeren.

Westergaard hørte fra Rørdam, at han 22/7 havde indsendt omredigerede statutter, uden at have fået svar. 21/8 skrev Rørdam, at det var kommet: Ministeren kan ikke acceptere min affattelse, hvor meget han end ønsker det. Han beder om et møde, hvor Westergaard kommer med. Denne rundersender brevet og tilføjer: »Bed for mig, at jeg maa kunne sige Ministeren, det der skal siges, *saaledes* som det skal siges«. 10/9 viser en kopi af et brev fra Damkier til Rørdam, at ministeren ikke kan gå ind på nogen af de fremdragne punkter og »ønsker at der nu ikke foretages yderligere Ændringer«. Rørdam tilføjer, at han ikke er betænkelig ved at lade § 8 om vilkårene, hvis fondet opløses, »blive, som Damkier og jeg var blevne enige om«.

Koch, som Udvalget valgte til partner for Rørdam, svarede samme dag, at arbejdet må anses for strandet. Med § 8, sådan som han og Rørdam var enedes om det, var Udvalget gået så vidt, det lod sig forsvare, flere mente videre end det. Ussing ville så ikke med i bestyrelsen og måske heller ikke Schack. Hvis Rørdam ønskede det, kunne drøftelserne fortsættes. 13/9 skrev Koch om videre overvejelser i Udvalget: Kun ugerne godtog man ordlyden i § 3, hvor først nævntes, at der skulle arbejdes for nye kirker, og så for midlertidige gudstjenestelokaler. I hvert fald måtte det i § 8 med ophørsbestemmelserne udtrykkelig udtales, at bestyrelsen når som helst kan frasige sig indtægt fra kollekten, og dermed bortfaldt ministeriets medbestemmelsesret over fondets ejendomme. Står ministeriet fast, er sagen strandet. En tilføjelse siger: Udvalget har bøjet sig så meget for ministeriet, i flere tilfælde strakt sig til »den yderste Grænse af, hvad vi mener at kunne forsvare overfor Menigheden og efter vor egen Overbevisning«. Vi er dog til tjeneste, hvis biskoppen ønsker samtale om »yderligere Skridt i Sagen uden Ministeriets Medvirken«. 19/9 svarer Rørdam, travl under Kirkerådets møder, at han i morgen håber at få endeligt afgjort, om »Ministeriet vil give sig eller ej«.

Mødet fandt sted, om forløbet må der gisnes. Men både ministeriet og Udvalget mente at have sagt det sidste ord. Det bandt dog dem begge, at der offentlig var bevilliget en kollekt for 10 år til kirkesagen. Damkier og Rørdam må sammen have skrevet resultatet, så ministeriet trak sig tilbage fra fondet, forudsat at udvalget gik med til bestemmelserne ved ophør. Det skulle mindst 4/5 af bestyrelsen gå ind for, og den bestemmer, hvordan fondets midler skal bruges, dog skal de komme »den danske Folkekirke til gode«. Udvalgets protokol viser, at 20/9 samledes en udvidet kreds for at drøfte statutter, mon ikke de har haft mæglingsforslaget? Protokollen fortsætter: De vedtoges endelig 25/9 »med Rørdam i Bispegaarden«³⁶.

»I September« sendte Rørdam fondets statutter til ca. 40 mennesker og bad dem indtræde i bestyrelsen, idet navnene på de øvrige opfordrede nævntes. Gik de med, blev de anmodet om at møde 14. okt. kl. 19.30 for at vælge forretningsudvalg og »i det hele drøfte, hvad der maatte være af Betydning« for fondet. 7/10 sendte Rørdam ministeriet statutterne for kirkefondet, om hvilke han var kommet overens med Udvalget. Det nævnes, at det har ændret sine love og »i ét og alt giver sig ind under Kirkefondets Bestyrelse«, hvor »Sjællands Biskop som saadan« er formand. Da udvalgets virke skal være som Rørdam havde tænkt sig, da han 29/2 foretog indstilling om kollekten, så indstillede han til ministeriet, at midlerne derfra måtte »tillægges Udvalget, saaledes at dette fremtidig fører Navnet Det kjøbenhavnske Kirkefond«.

10/10 kan ministeriet svare om »den foreløbige Bestyrelse« for midlerne for kollekten; det bifalder, at midlerne »indtil videre bestyres under det af Udvalget for Kirkesagens Fremme... dannede saakaldte kjøbenhavnske Kirkefond« og anvendes efter dettes statutter, forudsat at fondet indsender til ministeriet meddelelse om valg af bestyrelse og forretningsudvalg og en årlig beretning, samt at evt. ændringer i statutterne indberettes³⁷.

Som en del af Bethesdamødet 14/10 fremlagde Rørdam kirkesagen og dens baggrund, de umulige kirkeforhold, hvor præsterne ikke kunne øve den gerning, som en sognemenighed kan forvente det. Der tiltrængtes »dygtige, troende, varmhjærtede og ... sindige Præster«, de måtte dog have en kirke, gerne tarvelig, hvor der kunne være mindst 1.000 mennesker. Præsterne skulle ikke byde sig til, men heller ikke forsømme at søge folk i nød, sorg eller sygdom eller ved kirkelige lejligheder. Kirkesagen har gjort et godt arbejde med distriktskirker i de store sogne, det har været rigtigt at begynde sådan. Men målet er ikke at dele sogne i distrikter, men at få passende sogne med kirker. Selv fandt Rørdam det heldigst med sogne med ca. 10.000 indb. og 2 præster, en sognepræst og en medhjælper; men der kan også være sogne på ca. 15.000 indb., som ministeren tænker sig ved et forslag på finansloven om tilskud til nye kirker i Kbh., hvor kommunal forståelse også er mulig. Staten skal efter grundloven give støtte, kommunen kan det³⁸. Men staten skal ikke bygge kirker, så bliver folkekirken mere afhængig af den end den allerede er. Men kristne må se de uforvarlige forhold og begynde.

Det var derfor Rørdam havde søgt og beredvilligt fået tilladelse til kollekten. »Udvalget til Kirkesagens Fremme« havde »efter Forhandling med mig« dannet kirkefondet, sagde bispen, mens ministeriet har tilladt, at hvad dér gives, går ind under dette fond. Der kræves nu selvfornægtende og uselviske præster, de må dog have noget at leve af, og

til deres løn kan arbejderkvartererne ikke yde meget. Her har staten større pligt end ved kirkerne, og vil rigsdagen ikke gå med, må menigheden træde til.

Det var ikke meningen, at der skulle være diskussion, sagde ordstyreren, men Harald Westergaard burde have ordet. Denne sagde, at kirkefondet ikke havde andet program end Udvalget i de 6 år forud, men dette havde ønsket at udvide kredsen, forstået både geografisk og med bredere kirkelig baggrund, det var jo en folkekirkelig sag. Det var sagt under mødet, at det rige Kbh. selv burde betale sine kirker. Det var en skamplet, at den ikke gør det. Derfor beder vi om hjælp, og i de 6 år har vi lært, at Herren har meget folk i Kbh. i »Socialdemokratiets sluttede rækker« som hos velhavende. Hjælp os at vække de sovende herinde, sluttede Westergaard³⁹.

Fra det konstituerende bestyrelsesmøde senere på aftenen beretter kirkefondets protokol lidt: Steins afslag nævnes og at provsterne Paulli og Schepelern gjorde deres indtræden afhængig af ændringer i statutterne og denne aftens forløb. Der valgtes ved skr. afstemning forretningsudvalg, det blev som ønsket af det nedlagte Udvalg, og det fik bemyndigelse til at disponere til bestyrelsesmødet næste år. – Men Stein hørte fra Paulli, at statutterne var vedtaget og ikke kunne diskuteres. Selv dømte han, at Rørdam »balancerer – og taber Balancen i Westergaards Arme«. Et brev fra Paulli viste, at det skal gå i den gamle gænge, blot under protektion af Sjællands biskop og for kollektens penge. – Stein havde uforbeholdent tilskrevet Rørdam, at han ikke ville være med, statutterne var uklare og bestyrelsens sammensætning overraskende. – Han skrev til biskop Swane, at den vistnok skulle bestå af 23 bestemte missionsfolk, 11 grundtvigianere, enkelte tvivlsomme og kun 5 pladser til »den gamle Folkekirkes Mænd«: P. Madsen, Schousboe, Paulli, Schepelern og ham selv⁴⁰.

19/11 indberettede Rørdam til ministeriet, at bestyrelsen havde konstitueret sig. Her var bisperne Schousboe og Gøtzsche med sammen med Kbh.s 2 provster, i øvrigt spændte den fra Vilh. Beck til grundtvigske præster og højskolefolk. Det valgte forretningsudvalg var ikke ganske identisk med det afgåede Udvalg, men derfra var formanden Westergaard og fra kredsen der yderligere 5 med, samt den grundtvigske præst P. M. Larsen, valgt på forslag af V. J. Hoff, der her frabad sig valg men var i bestyrelsen. – Det udvalg fik styret uden andre retningslinier end statutterne, der først som sidst nævnte folkekirken, og Sjællands biskop skulle tiltræde dets afgørelser. Sigtet var, at der først skulle ske sognedeling og nye sognekirker støttes, der kunne så indenfor sognene oprettes distrikter og findes midlertidige gudstjeneste-

lokaler. Men målet var en forsvarlig ordning, så folkekirken støttes i sit virke til Guds riges fremme og som hjemsted for menigheden. Et mid-del dertil var mindre distrikter på 5.000 indb., hvor beboerne kunne få »den nødvendige kirkelige Omsorg«.

Sidst i november henvendte forretningsudvalget sig til »den danske Menighed« og fortalte, at det var valgt til »at lede Virksomheden, under stadigt Samarbejde med Sjællands Biskop«: Det hidtidige Udvalg var gået ind under Kirkefondet og »vi have hermed overtaget dets Virksomhed«, som får et fastere folkekirkeligt grundlag for at samle hele menigheden. Det gjaldt en forsvarlig omsorg for alle kirkens medlemmer i Kbh. Det kan ikke gøres i sogne med 15.000 indb., hvad der måske kommer ad officiel vej. Vi vil anvende al kraft på at dele i distrikter og på at få distriktspræster og midlertidige lokaler for at forbedre sognedannelser, hed det. Vi håber på hjælp fra stat og kommune, vigtig var især en god præstelønningslov. Ellers kan staten kun støtte det, kirken selv arbejder for. Ønsket var nu støtte fra alle tidligere venner og fra nye venner. Det gav håb om at få nye nidkære præster til distrikter med højst 5.000 indb. for foreløbig at skaffe dem forsamlingslokaler eller små kirker, det var heldigst at lokale komiteer sørgede for større sognekirker, som fondet kunne støtte. Pastor Julius Friis Hansen var ansat som sekretær til at organisere arbejdet. Henvendelsen sluttede med bøn til alle kristne i Kbh. og det øvrige land. Tilføjet var en varm anbefaling fra Rørdam. – Det fik biskop Swane til at kalde ham »en bunden Mand«, af en bestyrelse og et forretningsudvalg, der vil gå sin egen vej⁴¹.

Vi må fortsætte på rigsdagen og kort omtale samlingen 1894/95, hvor det moderate Venstre og Højre endnu havde folketingsflertallet. Under finanslovsdebatten glædede Harald Holm sig over enigheden med ministeren om et ualmindelig stort antal kirkebevillinger, bl.a. den første af 5 årlige bevillinger på 8.000 kr. til Frederiksberg. Her bekoster Udvalget til Kirkesagens Fremme helt en ny kirke, tilskuddet skal gå til 2 nye kirker, hvortil der var indsamlet 45.000 kr. Løn til flere præster kommer, fordi højtidsofferet afløses og præsterne ved Frederiksberg kirke har afgivet deraf til nye præster. Om Kbh. sagde Holm, at 1893-forslaget havde mødt berettiget modstand. Var det tvunget igennem, var der kommet megen uvilje og bitterhed⁴². – Men valget 9/4 95 flyttede flertallet i folketinget til Venstrereformpartiet, en alliance mellem radikale fra Kbh., Albertis sjællandske Venstre og J. C. Christensens Jyske gruppe og til dels socialisterne.

J. C. var finanslovsordfører 1895/96 bl.a. for kultusministeriets bud-

get: Det var tanken på finansloven for 1896/97 at anvende det samme beløb til nye kirker som før, og fordelt over hele landet. Der skulle gives 20.000 til Sionskirken på Østerbro til driftsfond, man ventede der at indsamle 65.000 kr., og statskassen skulle ikke dække præstens løn. J. C. tilføjede siden: Det er godt med jævne og små skridt, at støtte flere kirker endnu ville være forkert. Det var et svar til ministeren, som gik fra sidste år, at man burde gå hurtigere frem.

Mens socialdemokraterne uden videre tiltrådte, at der blev givet tilskud til kirker i fattige sogne i Jylland, så var de imod de 20.000 til Sionskirken. Der var ikke trang til den, der var jo plads nok i kirkerne, og ellers kunne der være 2 søndagsgudstjenester, og befolkningen derude ønskede ikke den kirke. Tilmed ville man der forbyde friluftssport om søndagen⁴³. – Det må stadig erindres, at bag de oftest gentagne protester mod påståede unødvendige udgifter til kirker ligger også protest mod påholdenhed på sociale og uddannelsesmæssige områder (fx KHS 1996 121).

Samlingen 1896/97 kom det forslag på finanslovsforslaget for 1897/98, som Rørdam havde nævnt blev overvejet i ministeriet; det var en bevilling på 24.000 kr. årligt i 10 år til nye kirker i Kbh. på vilkår af, at tilskud til en kirke ikke overstiger 1/4 af byggesummen og højst bliver 50.000 kr., at intet sogn må have mindre end 15.000 indb., og resten skal komme fra private, kirkefondet inkl. med 1/3, samt tilskud fra kommunen, i reglen byggegrunden, og en kirkelig ligning som tænkt ved 1888-loven⁴⁴.

Ved 1. behandling var Klausen parat: Her tænkes en kirke bygget nær 8 andre. Der trænges ikke til flere steder at prædike i, men til »Arbejdslokaler, hvor Præsterne kunne døbe Børnene og foretage Brudevielser og den Slags Ting«. Det er hvad »vi andre kalder Kirker« svarede ministeren og viste, hvor megen brug der var i en af de kirker, der tænkes aflastet. Klausen svarede ham: Selv venstreblade vender sig imod kirkefondets tiggeri til Kbh., de skriver, at ministeren bør fortælle de rige derinde, hvor meget bønderne i tiende yder til kirker og præster. Bardenfleth replicerede: Man kan ikke henvise folk i yderkvartererne til kirker i centrum. Jeg har sagt, at kirkenøden ikke viser sig mest ved gudstjenesterne, men fuldt så meget ved kirkelige handlinger. Klausen: Her er vi enige, vi skal ikke have pragtbygninger⁴⁵.

Ved 3. behandling 11/3 97 talte J.C. for flertallets indstilling, at 10-års ydelsen udgik: Forslaget begrundes med, at der skal skabes en »Drivfjeder« for privat indsats, det er forkert. Selv fandt J. C., at sogne på 15.000 var uheldigt, præsterne kan da ikke gøre, hvad de bør. Vi plejer ellers at bevillige tilskud, når indsamlinger har vist, at der er trang til

nye kirker, og når der er overslag og tegninger til kirken. Sådan gør vi i det øvrige land, og flertallet mener ikke, at Kbh. skal stilles anderledes. J.C. var selv ikke i tvivl om, at der i dele af Kbh. var behov for flere kirker, når sogne havde op til 80.000 indb. Indsamlinger viser, at det er der også stemning for. Når der da er tegninger og overslag, antog J. C., at finansudvalget var velvilligt og ikke imod »at behandle Kjøbenhavn ganske paa samme Maade, som man behandler det øvrige Land«. Jeg tror, fortsatte J. C., at manglerne med store sogne bliver afhjulpne, private er meget virksomme, foreninger har samlet ikke så få penge. De har bekostet 5 kirkehuse, deres opførsel og drift, og lønner 8 præster. [J. C. må have kendt fondets arbejde ret nøje, han nævner kirkerne ved navn, og antallet af præster ved hver af dem]. Der er stemning for at gøre noget, så når der er konkrete planer, antog J. C., at der vises velvilje og Kbh. stilles som det øvrige land. Men ministerens forslag tiltræder udvalget ikke. – Det var ham en stor skuffelse, sagde Bardenfleth og tilføjede, at de 15.000 i sognet var tiltænkt 3 præster. Han kunne dårligt slå sig til ro med den afvisning. Men forslaget nedstemtes mod 55 stemmer mod 14⁴⁶. I landstinget blev det vedtaget, så der blev fællesudvalg, hvor der var flertal for at det udgik. Men det sagdes i det ting, at der havde været et forslag fremme om i stedet at bevillige 50.000 kr. til Boulevardkirken, men der forelå ikke de fornødne tegninger og overslag. – Her var nok omsvøb for, at J.C. havde tabt i sit parti, og det havde Alberti for-gæves søgt at rette op på⁴⁷.

En forudsætning for Bardenfleths 10-års plan var, at loven om kirkelig ligning blev vedtaget så der kunne lignedes til nye kirker. Forslag derom fremsatte han i landstinget 4/3 97: Den hidtidige lov havde næsten intet givet til nye kirker. Her skulle det blive muligt ved kgl. resolution, efter indstilling fra kirkernes patronater og med erklæring fra kommunen, at lignedes til nye kirker indtil 1/5% af den skattepligtige indkomst for folkekirkens medlemmer. Gik man op over gennemsnittet for, hvad der var lignet de nærmeste 5 foregående år, skulle der anbefaling fra kommunen til. Den hidtidige lov havde givet kommunen afgørende indflydelse på »en fuldstændig kirkelig Ligning«, og misforståelsen var gennem år brugt i agitationen. Derfor gik man den mellemvej, at øget ligning forudsatte anbefaling fra kommunen⁴⁸.

Der var megen velvilje. Kommunens »Herredømme paa det kirkelige Omraade ... er ganske uhørt«, sagde provst Bjerre, for kirken må kunne lignedes det fornødne på sine medlemmer. P. Knudsen var mod at indskrænke kommunens indflydelse, der kan årligt uden videre lignedes 50-60.000 kr. Ministeren sluttede: 1888-loven havde »ganske ukorrekt« givet kommunen stor indflydelse, den tilfredsstilles her fuldt ud. Ved 2.

behandling havde H. N. Hansen (jfr. KhS 1996 124) og provst Bjerre det ændringsforslag, at en forhøjelse over 1/10% forudsatte anbefaling fra kommunen, men der kunne uden videre udskrives op dertil. Ministeren var ikke begejstret, meningen havde været, at kommunens anbefaling kun behøvedes i de færreste tilfælde. Knudsen fordrede, at rigsdagen ved hver ny kirke skulle bestemme, hvordan pengene skaffedes. I hvert fald bør befolkningen tale med, det kan de kun gennem kommunalbestyrelsen. Uden videre kan der efter dette bygges en ny kirke hvert år. Madsen-Mygdal fra Venstre reformpartiet fandt forslaget rimeligt, det svarede noget til tienden på landet. Ved 3. behandling kom Knudsen igen: De der ønsker kirker må selv betale, tvangen her vækker ikke religiøse følelser. Bardenfleth forsikrede, at 1888-loven forlængede han ikke uændret for nok et år. Blev forslaget ikke vedtaget, så blev der igen lignet sognevis og det gik vel an⁴⁹.

Behandlingen i folketinget blev kort. Klausen vendte sig imod det meget farlige »Attentat paa den kommunale Bevillingsret«. Sådan tale var uholdbar, sagde ministeren. Herman Trier⁵⁰ talte om ministerens enevælde, og forhøjedes denne skat, så kom folk udenfor folkekirken ifølge grundloven til at betale mere til skolevæsenet. Det var tvivlsomt, om man kunne ligne til ny kirke på et sogn. Derfor har man tidligere opført kirker uden at ligne, men optaget lån, som sognets indbyggere bag efter måtte betale til. J. C. tog kun ordet for på vanlig vis at henvise lovforslaget til finansudvalget⁵¹. Der kunne vanskelige sager syltes eller forhandles i ro.

Der kom en ny regering, Bardenfleth fik anden ministerpost, ny kulturminister blev biskop H. V. Sthyr, året før udtrådt af landstinget.

Kirkesagens – nok løse – folkekirkelige forankring kom i rette tid. Reaktionen mod dens sigte og dens kritik af kirke og præster i Kbh. var voksende. Omvendt øgedes kirkefondets indtægter og aktivitet. Den fik fastere struktur med den dygtige Friis Hansen. Der kunne og måtte tænkes på længere sigt, især opgaverne på Vesterbro bød sig til.

Friis Hansens overvejelser standsede ved Vesterbrogade 17. Over gården var der et større lokale, brugt som dansesal, der kunne ombygges til kirkesal. Et halvt år gik med forhandlinger om købsvilkår. Om der skulle købes med det formål blev 11/9 96 sendt til skriftlig votering i bestyrelsen. Det var 34 for og 3 imod: Provsterne Paulli og Schepelern samt Krag, der var betænkelig ved økonomien. 12/10 trådte provsterne ud af bestyrelsen og begrundede det offentligt. De var ikke blot imod at omdanne en dansesal til kirkerum, men mod hele fondets arbejdsmåde, distrikterne, lejede kirkerum og småkirker. Det bar præg af metodisme.

Tilmed havde Paulli samlet en fornem komite, der arbejdede – trevent – for en kirke i nærheden. Der kom gentagen kritik af arbejdet i Nationaltidende, og provsterne var ikke ene ude, af andre grunde tog Socialdemokraten og Vort Land fat. Men Westergaard og Friis Hansen var rede til at give igen.

Kirkefondet var svækket, af både provsternes udtræden og deres kritik. Rørdam, som biskop Kirkefondets formand, og som biskop pålagde han provsterne at forlægge deres indlæg til kirkelige blade og ikke ved diskussion i fuld offentlighed glæde kirkens kritikere. Provsterne afviste det, de var stejle, gjorde det til et spørgsmål om ytringsfrihed og en biskops ret. Året gik på hæld, før Sthyr standsede dem ved at erklære, at embedsmænd bør efterkomme deres foresattes ønsker. Han forlangte, at de beklagede, at de ikke havde gjort det. Det gjorde de så, og Rørdam opsøgte provsterne, og de lovede hinanden trofast samarbejde. Påny havde der vist sig store spændinger mellem indflydelsesrige højkirkelige og en grundtvigianer som biskop. Om den retning mente han, at de gjorde sej passiv modstand i krogene og gik ud af bestyrelsen, for de »vil enten raade eller ikke tjene; de mene sig født til at raade, har forbedret sig dertil«, og når det ikke går, så trækker de sig⁵².

Ved bestyrelsesmødet 15/10 97 meddelte Rørdam det skete. Friis Hansen formulerede fondets opgave: Ikke at bygge kirker, men at få sogne delt, hvad der vel bedst nås ved midlertidige lokaler og små distrikter. Krag udbrød: Så kan en præst arbejde i Kbh. med god samvitighed. Vilh. Beck forudsatte som det uvæsentlige kirkerne og som det væsentlige at ansætte levende præster og oparbejde menighedslivet. Rørdam mente, at man hurtigst fik delt de store sogne ved at arbejde, som Udvalget havde gjort det. Der blev diskussion om, hvem der skulle erstatte provsterne. Man behøver mænd, der står den officielle kirke nær, sagde Zeuthen⁵³, de kan fortælle om tingene fra den side, men ikke Volf, sagde Westergaard og Ussing.

3/3 1898 søgte forretningsudvalget ministeriet om at få den til kirkebrug ombyggede sal på Vesterbrogade synet og godkendt til midlertidigt brug. Lidt senere kom ansøgning om at få udskilt et distrikt fra Matthæus sogn med 10.000 mennesker og om ansættelse af 2 præster, af fondet lønnet med 4.000 og 3.200 kr. Der indsendtes et forslag til regulativ, omtrent som det fra Gethsemane kirkesal⁵⁴, så distriktet blev præsternes arbejdsmark og så de foretog kirkelige handlinger i Maria kirkesal, i hjem og på kirkegården, hvis beboerne i distriktet »maatte ønske det«.

Rørdam bad 7/3 Paulli om en erklæring og fik 16/3 hans syn på hele kirkesagen: En godkendelse her ville øge uviljen mod kirkesagen. Folk

ville ikke bruge kirkesalen med dens fortid, kun de allerfattigste blev nødt til at nøjes med kirkelige handlinger dér. Paulli kunne ikke støtte ønsket om et særligt distrikt, et sogn burde vedblive at være et sogn, med fælles kirke, fælles kirkebøger og klokkerkontor og fælles menighedspleje, indtil der kunne udskilles et sogn med en sognekirke. Men Matthæus sogn kunne få flere præster med sognepræsten som den naturlige leder. Gør man i nødtilstand en lille kirke til en art sognekirke, ligger der nok bag »en særegen Opfattelse af ... selve Præstegjerningen«, som næppe er holdbar ud fra et evangelisk-luthersk standpunkt. Paulli kunne billige, at kirkesalen brugtes til prædike-tjeneste, men ikke at den fik eget distrikt. De præster, der tænkte ansat, vakte betænkelighed, for til den slags stillinger var kun foreslået præster af en retning, »hvis Ensidighed i Forkyndelse og Arbejdsmaade næppe vil gavne ... et sundt Menighedsliv«.

Samme 16/3 affattede Rørdam straks sin betænkning: Sognepræsten ved Matthæus sogn var villig til at give de 2 præster større selvstændighed end ansøgt og til at afgive en del af sin løn til dem. Han gendrev Paullis indvendinger for at gå til hovedsagen: Kan man undlade at forbedre de kirkelige forhold, før der er opført sognekirker, eller skal man tage fat så snart og så godt som muligt? Det sidste er alene kirkeligt og kristeligt forsvarligt. Rørdam anbefalede da udskillelsen af et distrikt, og at de 2 ansøgere ansattes som ordinerede medhjælpere i sognet for at betjene det til Skt. Maria kirkesal henlagte distrikt.

Hastværket vidner nok om, at Rørdam vidste, hvad han kunne være oppe imod, bag konfessionarius kongen. Hastværket fortsatte i ministeriet, 23/3 forelå en udførlig indstilling til majestæten. Her nævntes Rørdams initiativ ved kirkefondet og kollekten, så arbejdet var »indordnet under den folkekirkelige Organisme«. Fondets opgave var både nye kirker og midlertidige kirkerum, og naturligt var det begyndt i byens største sogn. Byggegrunde var vanskelige at få, så midlertidige mindre bekostelige lokaler måtte til. Rørdams begrundelse for lokalets brugbarhed gentoges, i fortid som nutid havde kirken endog indviet afguds-templer til kirkebrug. Ved selvsyn havde Sthyr overtydet sig om, at der ikke var grundede indvendinger mod kirkesalen, og han mente (modsat Paulli), at når den kom i brug, ville trangen til en sognekirke ikke hæmmes, men fremmes. Da det stod beboerne frit, om de ville bruge kirkesalen, blev der ikke oprettet et distrikt. Det overlodes præsterne i sognet under sognepræstens ledelse at fordele betjeningen af sognet ved privat overenskomst. Kongen blev »rådet« til at tillade brug af salen som midlertidig hjælpekirke, mens de 2 præster blev ansat med løn fra kirkefondet. Det var betonet for bispen som for dem, at dermed fik de ikke »no-

getsomhelst Fortrin« om fast ansættelse, når der kom en sogneudskillelse.

Havde Paulli opnået noget? Lønningsforhold klaret⁵⁵ godkendte ministeriet 5/7 et ændret regulativ, så det af fondet nævnte distrikt blev henlagt til betjening af kirkesalens præster.

28/3 98 drøftede bestyrelsen fondets forpligtelse overfor præsterne: Skulle der bestemmelser om ansættelse og afsked, eller kunne et vink være nok til at få en præst til at fortrække? Lange spurgte om fondets »Ejendomsret til Sognekirker og dette Forholds folkekirkelige Betydning, hvorom intet kan oplyses«. – 18/4 drøftede forretningsudvalget et emne, der nok snart blev aktuelt, hvordan »sikres Kirkefondet en varig Indflydelse paa Besættelsen af Sognepræste-Embeder« hvortil fondet yder løntilskud. Der nedsattes et udvalg. – Men allerede 20/4 97 havde Friis Hansen besvaret et spørgsmål i Kristeligt Dagblad: Kaldsret til embeder i folkekirken har kongen. Ved distriktskirker har fondet selvfølgelig indstillingsret, det er forhåbentlig garanti nok for spørgeren. Bliver de sognekirker, ændres forholdet, men praksis er at den, der opfører en sognekirke, første gang indstiller præsten⁵⁶. – Men 1898 var problemet et andet.

Anledningen var regulativet ved Maria kirkesal. Det og andre forud afveg fra, hvad der var bestemt for Bedesalen på Frederiksberg. Der foretoges kirkelige handlinger for distriktets beboere, medmindre de ønskede at bruge sognekirken. Ussing tog ordet for på egne vegne at fordrø, at når nye distrikter godkendtes, burde beboerne have distriktskirken »som deres naturlige, kirkelige Hjem«. Ellers regnede de, der var uberørte af Ordet, distriktskirken for en slags sektkirke. Skulle folk selv udtale ønsket om, at distriktskirken blev brugt, så blev der en art valgmenighed, og tilhørsforholdet til sognekirken blev normalt for »alle de kirkelige ligegyldige«, som ikke ønsker forandringer. Fondet kommer til en kirkestyrelse, som ikke selv kan skaffe penge til kirker, med pengene til dem og til løn til præster tro mod folkekirkens grundprincip og ikke som en fri Indre Mission. Styret lader kirker indvie, men gør intet for, at de bliver folkekirkens rette arbejdspladser. Er lønningsslove i vejen, er det da for meget at fordrø dem ændret? Nyordningen med distrikter forudsætter, at »Embedsmændene ved Sognekirkerne« er imødekommende, for de har krav på indtægterne fra hele sognet. Hvad de må tabe, det vil fondet erstatte dem. En virkelig hindring er også klokkerkontorerne, de søger ikke at kalde folk til distriktskirkerne, det viser klare tal⁵⁷.

Siden 23/8 98 forelå der en sag. Præsterne fra Gethsemane kirke havde henvendt sig til fondet, regulativet var ikke som forudsat, at folk

skulle betjenes i kirken, hvis de ikke ønskede andet, og ordningen med offer gik i samme retning. Hvad folk gav til distriktets præster tilkom dem ikke, men sognepræster der ikke havde fungeret, og så gav folk mindst muligt. Ved bestyrelsesmødet 14/10 lå en skrivelse til ministeriet fra forretningsudvalget, der ønskede bestyrelsens tilslutning. Referatet viser en ophedet debat. Ministeriet havde underkendt distriktstanken, og kampen måtte tages op, sagde Ussing. Provst Levinsen⁵⁸ vidste, at ministeriet havde opgivet den tanke. Rørdam mente, at man måtte forudsætte dets velvilje, om ikke altid dets forståelse. Det manglede dygtighed og kærlighed, sagde Westergaard, men andre spurgte, om det var forretningsudvalget, som savnede evne til at tage det ret? Schack inddrog valget af præst: Men Jens Nørregaard, Julius Lassen, Fr. Nielsen, P. Madsen og Lange mente, at kun en moralsk indflydelse var til at få, her var et uopgiveligt kgl. prægativ. Madsen vidste, at man får ikke en minister med mere kærlighed for kirkesagen. Westergaard fortalte om en lang samtale, som han, Friis Hansen og Schack havde haft med ministeren om nødvendigheden af at styrke bispeembedet. Friis Hansen: Fondet må ikke forpligte sig over for ministeriet, uden at det har sikre rettigheder. Menighed og biskop må stå sammen over for myndighederne. Der må en lov til om fordeling af præstepenge. Overfor fleres ønsker om at blive ved distrikterne og bevare valg af præst, så bidragene ikke svinder ind, hævdede Rørdam målet, at få sognene delt. Der må være affattet en skrivelse fra bestyrelsen.

Den hørte 7/11 fra forretningsudvalget. Her hed det, at det havde vist sig, at menighederne ved distriktskirkerne kunne samles om at arbejde for sognekirker. Men var distrikterne det ekstraordinære, fik præsterne vanskeligt ved at komme »i Forbindelse til og paavirke det store indifferente Flertal« i distriktet. Det var imod grundtanken dermed, at folk skulle vælge distriktskirken, og imod fondets folkekirkelige princip. Klokkerkontorerne i store sogne blev nødvendige ekspeditionskontorer og fjernede befolkningen fra præsterne, det gjorde også det, at offer tilfaldt sognets faste præster, ikke den distriktspræst, der havde fungeret. Han blev en tålt fripræst, ikke folkekirkens tjener.

Det udkast til en skrivelse til ministeriet, som syntes vedtaget 14/10, havde Rørdam sammen med P. Madsen lettet og strammet. Det udsendtes til bestyrelsen til skriftlig vedtagelse »i november« 98. Forretningsudvalget blev støttet sådan: Ifølge fondets statutter kan der fra store sogne udskilles mindre distrikter med præster, indtil sognedeling er mulig, og der kan bruges penge til midlertidige lokaler. Når offentlig støtte til nye kirker ikke kan fås, må støtten hentes hos menigheden, og arbejdet må indrettes, så den bedst vindes. Derfor burde *flere præster sættes*

som det første, kirkerne som det andet. Menigheden forstår, at der bruges tarvelige kirkelokaler, men den mister interessen ved langvarige indsamlinger til kirker. Så bliver det højst til kirker, der blot modsvarer byens vækst. Kun hvis den levende menighed tager sagen til sig, kan det forsømte indhentes. Hvor kirker er tiltrængte, bør der begyndes under midlertidige former for at samle en menighed, som kan rejse penge til en sognekirke. Det er ikke let for en præst at samle en forsømt befolkning i en midlertidig kirke, folk kommer ikke selv, og skal præsten være andet end missionær, må distriktets beboere »i det Hele« være »kirkeligt henviste til ham«. Uden at trænge sig på kan han da ved alle lejligheder komme i personligt forhold til folk. Det hindrer de i Kbh. gældende regulativer, og de kirkeligt set indifferente bruger ikke distriktskirken. Men et distrikts beboere bør almindeligvis betjenes af distriktspræsterne, med mindre de ønsker at bruge sognekirkens præster, sådan som det var bestemt ved Bedesalen på Frederiksberg 1893.

Bestyrelsen androg da ministeriet om 1) at det ville forberede sogne- delinger ved at udskille distrikter med distriktspræster og midlertidige lokaler, 2) at regulativer udtaler, at alle et distrikts kirkelige handlinger sker i distriktskirken og af dens præster, om ikke andet er ønsket og 3) at sådan ordning gennemføres ved samtlige distriktskirker. – 26/11 påførte Rørdam sin varmeste anbefaling, navnlig vil ordningen af 2) være »af meget stor Betydning for Kirkesagens sunde Udvikling«.

På rigsdagen genoptog Sthyr 1897/98 sin forgængers politik. Først fremsatte han 8/10 forslaget om ligning på de københavnske sognemenigheders medlemmer i folketinget, sådan som det året før var vedtaget i landstinget. Da det kun var vedtaget dér, var den fælles ligning bortfaldet 1/4 97.

Trier vendte sig imod, at kommunen skulle berøves en del af den ret, som den hidtil havde haft. Forslaget berørte jo alle, folk uden for folkekirken fik forøgede udgifter til folkeskolen. Klausen opfordrede alle venner af kommunalt selvstyre til at aflive attentatet derpå. Han fortsatte siden: Her er et værn mod den fanatiske og ufordragelige Indre Mission. Ved kommunevalgene værner vi byens kasse mod, at andre får ret til at gå i den. Sthyr fandt, at Kbh.s kommune dog ikke kunne være bestemmende på det kirkelige område. Faldt forslaget, blev omkostningerne ikke fordelt jævnt over hele byen, men sogn for sogn med større uligheder til følge. Trier afviste, at der på et sogn kunne lignedes til ny kirke, ellers havde man ikke i flere år bygget for lån og bagefter lignet til betaling af gæld. – J. C., formand for finansudvalg og fra 1897 formand for Venstre-reformpartiet, sluttede af med at henvise sagen til finansudvalget⁵⁹.

Dernæst kom Sthyr igen med forslag om på finansloven at bevillige ialt 240.000 kr. fordelt over 10 år som sidste år. Klausen var imod, kirkefolk ville have både i pose og sæk, både tilskud og »Tiggerprivilegium«. Han tilføjede, at han kunne støtte bidrag til kirker på landet blandt en fattig befolkning, men ønskerne fra Kbh. kom fra et mindretal⁶⁰. Forslaget faldt ved 2. behandling, bedre gik det for Sthyr med et ændringsforslag om bevilling af 50.000 kr. til Boulevardkirken. J. C. begrundede 9/3 98 som året før (s. 91f) hvorfor flertallet havde nedstemt bevillingen for 10 år og nævnte som sin egen mening uvilje mod så store sogne som tænkt, samt at han havde antaget, at man ville støtte kirker i Kbh. på samme vilkår som i det øvrige land. Finansudvalgets overvejende flertal tiltræder ministerens forslag på 50.000, forudsat der ikke lignes andre 50.000 på sognet eller bygges for lån, for at ligne dertil. Fortolkningen af Danske Lov var J. C. uforståelig. Man stillede sig ganske som 1886/87 ved Hellig Kors Kirke (jfr. KhS 1996 122). Herved var der ingen stilling taget til spørgsmålet om fælles ligning i Kbh. For egen regning udtrykte J. C. påny sympati for kirkefondets helt frie arbejde for små kirker i små sogne uden støtte fra stat og kommune. Folkekirken gjorde bedre ved at gå den vej, for uviljen mod en tvungen ligning kunne ikke opvejes af nok så mange prædikener, og folkekirken er stærk nok til at løse opgaven. Bevillingen på 50.000 foregreb intet. Men de penge ville Klausen ikke give til folk, der har penge nok. Men kommunen får en bedre klemme på kirkebyggerne, de kan ikke bygge på lån. Sthyr glædede sig over velvilje også ved de 50.000 kr. og anerkendte vilkårene, så han ikke ville handle ud fra den hidtidige opfattelse, at der på sognet kunne lignedes til en ny kirke, tilvejebragt ved lån. Alfred Christensen, valgt af Reformpartiet i Kbh. var tvivlrådig, man kunne have afvist en støtte, der ikke var nødvendig.

15/3 kunne Sthyr i landstinget sige, at han i det andet ting havde mødt stor velvilje på sit budget, 124.000 kr. deraf 50.000 til Kbh. Men sagde Steffensen, det er jo usikkert med det sidste beløb⁶¹. Men 3/3 98 forsøgte Sthyr sig i folketinget ved et lovforslag med sin egen delløsning, så samtlige sognemenigheder i byen skulle betale 50.000 kr. til Boulevardkirken, det havde kommunen villet bifalde. 10-års planen var faldet før 1. behandling 12/3 98. J. C. var forhindret, det prægede en løs debat, hvor den moderate Holm næsten ene ivrede for vedtagelse, statsstilskuddet var bevilliget, forudsat at der ikke blev lignet til kirken på sognet. 25/1 97 var kommunen gået ind for en kirkelig ligning over hele byen til andre 50.000. Den forudsatte, at 1888-loven var i kraft. Her var et flertal imod ved en alliance med socialdemokratiet og »Politikens Folk«. Klausen svarede, at flertallet på rådhuset var 19 af 38, og befolk-

ningen protesterede, kirkebyggerne faldt nok ved valget. Anders Nielsen, fremtrædende landbo i Reformpartiet, spurgte: Forudsætter statsstøtte til en kirke også »en *tvungen* kommunal« støtte? Herom drejede det sig. Sthyr beklagede, hvis 1888-loven ikke kom til at gælde for dette tilfælde. Henviſning af så enkel en sag til finansudvalget rejste debat, der bliver det liggende, sagde Holm⁶².

Sthyr opgav ikke at få de 50.000 til en kirke, som Kbh.s kommune havde tilbudt, hvis 1888-loven om fælles kirkelig ligning var i kraft og kunne bruges, tillige behøvede Vor Frelſers kirke til sandstensreparationer 40.000, der ikke burde lignedes på det fattige sogn alene. Derfor foreslog han i samlingen 1898/99 1888-loven sat i kraft for 2 år fra 1/4 99, sådan at der kunne lignedes til restaureringer eller »Opførelse af nye Sognekirker«. Ligningens størrelse bestemte ministeriet efter indstilling fra kommunen. J. C. sagde, at han var imod at ligne til nye kirker, når en stor del af befolkningen var imod, men pengene til Vor Frelſers kirke havde han intet imod. Det havde Jens Jensen, som ellers var glad for J. C.s standpunkt. Det var Holm uforståeligt, at en kommune ikke må bidrage til kirker. Der kan holdes gudstjenester i de tarveligste kirkerum, men som musæer og teatre støttes, må kirker også kunne støttes til byens pryd. Lad kommunen forskønne byen, hvis den vil det, sagde J. C., men fra »Kommunens Kasse« ikke ved tvangsbidrag, der rejser strid. Jeg tror, at flertallet »staar paa et solidt kirkeligt Standpunkt, og det er noget mere end et Lune« mente J.C., men hvis man går mod kirkerestaureringer bekostet ved fælles ligning, er det næppe i befolkningens interesse.

Sagen henvistes til finansudvalget, og derfra kom 24/3 99 betænkning: Loven kunne gælde til 1904, så der ikke over den ligning kan tages til »Nybygninger eller til Forretning eller Dækning af derved paa dragen Gæld« og kun efter »Anbefaling« fra Kbh.s kommune. – Finansudvalgets protokol oplyser for 15/3 99: Ministeren udtalte med »afgjort Bestemthed, at han ikke kunne tage imod Forslaget« her. Derefter arbejdede Udvalget ikke videre på sagen⁶³.

Før 1. december havde ministeriet henvendelsen fra kirkefondets bestyrelse (s. 97). – 14/12 98 var Sthyr til samråd med folketingets finansudvalg, dets mødeprotokol refererer til II.A.12: »Ministeren ønsker store kjøbenhavnske Sogne delte«. Den trykte betænkning over finanslovsforslaget 1899-1900 for samme post nævner tilskud til vedligeholdelsesfond for præsternes kirke på Vesterbro og tilføjer: »Ved Samraad er forhandlet om Indstillingsretten« af præster til kirker, »hvis Opførelse og Drift bekostes af Kirkefonden«⁶⁴. Sthyr må have drøftet den indkomne sag, trods Klausens nærvær, eller er det J. C. Christensen, som har rejst spørgsmålet?

Herom indledte J. C. ved 2. behandling af finansloven: Ministeren vil ikke give en egl. indstillingsret til de komiteer, der samler penge til nye kirker og præsteløn, de kan kun »forebringe deres Ønsker«, andet forudsatte en lov, som Sthyr ikke ville foreslå. Det var drøftet i forbindelse med et tilskud på 25.000 kr. til driftsfond til præsternes kirke. Scavenius, som ikke tegnede Højre, var mod at give tilfældige komiteer den ret, og Harald Holm understregede, at spørgsmålet var nævnt, uden der var taget stilling. Kirkesagen er nu i langt smukkere og sundere gænge end fra begyndelsen af, og ved nye kirker er der al grund til at tage hensyn til de privates ønsker om præst, noget andet var at give en bestemt ret. Sthyr svarede, at det var skik, når en mand byggede kirker for egne penge, så kunne han første gang indstille til embedet. Det var sket 1861 ved Skt. Johannes kirke på Nørrebro. Tietgen var der givet ret til at indstille præst ved Marmorkirken »i denne Konges Levetid«. Sthyr havde ladet kirkefondet få sin vilje og indstillet den ønskede til udnævnelse, hvor det var med til at bygge kirke og lønne præster. Men at give indstillingsret var »et ligefremt Indgreb i et kongeligt Prærogativ«. Kongen besætter embederne, ministeren indstiller kun.

J. C. kom igen: Det er som ved valgmenigheder, menigheden betaler. Men i Kbh. vil man ikke bruge valgmenighedsloven, og statskassen får ingen udgifter. Et fond kan ikke stadig samle penge ind uden at kunne indstille til præst, en imødekommelse er en smuk påskønnelse af indsatsen. Hans eget ønske var en lov om »Menighedernes Indflydelse paa Præsteembedernes Besættelse«. Heller ikke her vil ministeren gøre noget, fordi der kommer så mange adresser og henvendelser om ledige præsteembeder. Det taler dog ikke imod, men for en sådan lov. Holm svarede, at når han var imod at give kirkefondet, hvis arbejde han påskønnede, en sådan ret, skyldtes det, at de kirker det opførte skulle være sognekirker og præsterne sognepræster. Så måtte det gå efter folkekirkens orden, og sognekirker skulle ikke drives af fondet, men af kirkesamfundet. J. C. svarede: Efter de almindelige regler giver staten tilskud til kirker og lønner præsten, det gør kirkefondet her, og så må det have indstillingsret så længe det betaler. Folkekirken gør ikke klogt i at sige: Betal, betal, men rettigheder får I ikke. Man burde give den folkebevægelse rettigheder. Der var da fare for ensidighed, men ville menigheden ikke have det, så indstillede den bidragene. Også en præstevalglov kan føre til ensidighed, det er dog ikke noget argument mod den.

Holm ventede gerne et lovforslag om indstillingsret. Han mente ikke, at man kunne give retten til en komite, hvis fremtidige sammensætning ingen kendte. J. C. afslog at komme med et sådant lovforslag; men han

var ikke bange for at give kredse, der skaffer kirker og præster og dækker driftsudgifterne, og som tilhører folkekirken, ret til indstilling ved valg af præst. Det var Holm heller ikke, men han var imod, at staten skulle anvise folkekirkens medlemmer at bruge en komites kirke og præst som sognekirke og sognepræst⁶⁵.

Sthyr erklærede sig 17/3 i landstinget tilfreds med bevillingerne til kirker, støtte fik et projekt i Aalborg, men han måtte beklage to afslag, det ene til Randers⁶⁶. – Væsentligere var måske, at J. C.s anerkendelse af kirkefondet var blevet endnu klarere, udtalt for tredje gang. –

24/6 1899 svarede ministeriet Sjællands biskop på kirkefondets henvendelse fra november 1898. Det gik ind på muligheden af at dele sogne i distrikter med relativ selvstændighed, uden at der skete en egentlig sognedeling. Sådan kunne man afhjælpe de ulemper, der var eller ville komme ved befolkningens vækst, men hvor der ikke var forudsætninger for sognedeling. Det var blevet ministeriet klarere, at opdeling af yderkvartererne i sogne ville frembyde store, ja oftest uoverstigelige vanskeligheder og medføre en lønnedgang for præsterne, især præstepengene, der ikke kunne tåles. Reskriptet af 5/9 1814 om ligning i sognene må anses for at have lovs kraft og kan kun ændres ved lov. I et nyt sogn får præster og kirkebetjente kun deres indtægter fra dette sogn, og udskilte sogne er gerne de fattigste, så lønnen bliver ringe. Det strider mod reskriptet at pålægge modersognet at afgive en del til nye sogne, når det hedder, at aflønning skal ske af de i sognet boende. En følge kan være, at man kan påberåbe sig, at der er lignet for meget til lønninger i modersognet.

Gældende lov hindrer, at der oprettes nye sogne, når lønningerne ikke rækker, men øjeblikket er ikke til ved lov at indføre ligning over hele staden til lønninger. Derfor er ministeriet endt ved muligheden af at dele sogne i distrikter med relativ selvstændighed. Lønningerne i sognene røres ikke, og reskriptet siger, at fordelingen af bidrag til lønningerne kan fastsættes ved kgl. resolution. Det foreløbige resultat er udkast til en anordning derom. Det modtog biskoppen til udtalelse, bilagt en nærmere motivering:

Efter gældende praksis er det ikke ukendt, at beboerne i sogne med flere kirker og præster efter territoriale grænser bliver betjent af en af præsterne og i en filialkirke. På landet er der hyppigt et regulativ for embedsforholdet, dels aht. beboerne, dels for at arbejdet bliver overkommeligt for præsterne. En filialkirke er undertiden opført, fordi der ikke er plads i hovedkirken og en udvidelse er umulig. Kapellanens selvstændige stilling må betragtes som et skridt mod at udskille en del

af sognet til et nyt pastorat. Ministeriet mener, at de grunde der melder sig på landet melder sig stærkere i hovedstaden og ikke hindrer, at der foretages delinger der, slet ikke når det fastholdes, at meningen er »saa hurtigt som muligt« at få det udskilte distrikt gjort til et selvstændigt sogn. Når ministeriet hidtil har været betænkelig ved distriktsdelinger, så skyldes det nærmest, at det ikke, ialt fald i nogle tilfælde, har haft øje for dette. Udkastets § 1 præciserer, at der ikke i *øjeblikket* er basis for en egl. sognedeling ved i § 3 at fordrer, at distriktet får tydelige grænser, og ved § 5 at begrænse brugen af distriktkirken på samme vis som brug af sognekirken og ved i andre paragraffer at bestemme bestyrelsen af distriktskirkens økonomi som forberedelse til, at den bliver selvejende som sognekirkerne.

Ved betjeningen af distriktet skal hovedpræsten være residerende kappellan, embedsmand i ordets snævrere forstand og helt lønnes af indtægter fra distriktet og en del af sognets præstepenge, mens medhjælperen kan lønnes af midler »der tilvejebringes ad anden vej«. [Unægtelig en både logisk og dristig spundet slutning fra nogle beskednere landsogne til noget af en norm i hovedstaden]. Ministeriet ønskede ikke blot, at stadens provster hørtes, men alle sognepræster som berørtes af ordningen.

Fra Paulli var svaret mildt i formen, ellers ikke: Ministeriets skrivelser udtalte ønsket om at få sognene delt ved nye sogne, selv om der kan oprettes distrikter. Når økonomien skaber uovervindelige vanskeligheder for sognedeling, så kommer planen »det ønskelige nærmest«. Men midlertidige distrikter fordrer, at der arbejdes ud fra en samlet godkendt plan, her vil ordningen af præstelønningerne få væsentlig betydning. Der kan da ikke tages hensyn til kirkefondets små distrikter, men et distrikt må have en størrelse, så indtægterne derfra og en del af præstepengene fuldt ud kan lønne hovedpræsten. Det bør være bestemmende for den samlede plan, godkendt af ministeriet. Kirkefondet kan så lønne medhjælper og støtte kirkebyggeri. Men komiteer skal ikke afgøre, hvor der er trang til en kirke, men autoriteterne kan pege på et distrikt, der kan svare lønnen. Der kom en gentagelse af, at nogle kirker kunne spares, hvis dele af forstæderne blev lagt til sognene i den indre by, som affolkes.

Schepelern erkendte, at gældende love udelukker, at præstepenge liggnes under ét og fordeles, eller at det pålægges præster og kirkebetjente at afgive en del af lønnen til udskilte sogne. Skal der liggnes sognevis, så får de fattigste kvarterer næppe rimelige lønninger og ikke mulighed for at oprette nye sogne. Ministeriet foreslår en heldig udvej, at sognene kan deles i selvstændige distrikter, så tillader gældende lov, at et stort

sogns lønninger deles. Det sker på rette folkekirkelige principper, når distriktsdelingen sker ved kgl. resolution og hovedpræsten får kgl. udnævnelse. Det giver en stabilitet, som ganske er forsømt ved de foretagne distriktsdelinger, ligesom målet understreges, at få selvstændige sogne.

Svar fra Krag viser indsigt i, hvad distriktsdelingen kunne betyde⁶⁷.

I høringen inddrog Rørdam selv kirkefondet: Forretningsudvalget svarede 14/9 med dybtfølt tak, forslaget svarende til fondets grundprincipper med små distrikter og kirker som menighedsdannende midtpunkter. Det gik ud fra, at i distriktet fik hver præst eget ansvarsområde, ellers var fondet udelukket fra at stille lokaler til rådighed og lønne medhjælpere. Økonomisk set var det bedst at dele et sogns præstepenge ligeligt mellem distrikterne mens offer og accidenser fra distriktet gik til distriktspræsterne, så de blev menighedens personlige ydelse til dens sjælesørger. Medførte det indtægtstab for nogle præster, ville fondet godtgøre dem det. Et særskilt klokkekontor var en livsbetingelse for et distrikt, og det ville fremme kirkelig orden, at kirkelige handlinger anmeldtes hos præsten.

Rørdam forelagde forslaget for kirkerådet, det mødte oprigtig anerkendelse. Rådet tilsluttede sig kirkefondets ønske om en art sognebåndsløsning i et sogn, delt i distrikter⁶⁸, og det fandt, at der burde være 2 præster til at sikre fyldig betjening også ved sjælesorg. De burde have samme løn, det ville gavne det indbyrdes forhold og stillingen i menigheden.

20/10 99 svarede Rørdam ministeriet udførligt. Under de ulykkelige kirkeforhold anså han udkastet for den bedste ordening, der kunne opnås under de gældende love. Han tog det for givet, at hver distriktspræst blev stillet så selvstændigt som muligt overfor hovedkirkens sognepræst, så distriktet *faktisk* blev selvstændigt, det blev da lettere siden at få et selvstændigt sogn. Det afgørende var befolkningens kirkelige tarv og stiftprovstens forudsætning, at et distrikt skulle kunne lønne et par præster, var kristeligt uforsvarligt og en ulykke, de fattigste distrikter blev også de folkerigeste. Også for samfundet blev det kostbart, for ret kirkelig omsorg for ubemidlede var det virksomste værn mod pauperismen. Et distrikt burde i reglen være på ca. 10.000 indb., og det bør stå i anordningen.

Delingen af sogne bør selvfølgelig ske efter en *foreløbig* plan, men ingen har forud tænkt på at sikre grunde til kirker, de må nu tages, hvor de kan fås rimeligt. Ofte er de skænket af private. Provsterne var betænkelige ved lejede lokaler, men det måtte være underordnet hovedsagen, at få den kirkelige nød afhjulpet. De kunne da føre til, at der arbej-

dedes for kirker. Distriktspræster bør have en større andel i sognets præstepenge, accidenser giver for lidt i fattige distrikter. Der burde ansættes en første og anden residerende kapellan, lønnen kunne kirkefondet supplere, så den var til at leve af.

Ministeriet fulgte ved anordningen 11/11 1899 langt biskop, kirkeråd og kirkefond: Der skulle foreligge en foreløbig delingsplan for et sogn, når et første distrikt udskiltes. Uden at indbyggertallet fastsattes, så burde et distrikt ikke være større, »end det forsvarligt kan betjenes af to Præster«. Leje af kirkelokaler var en mulighed, ellers kan den kreds, der har bekostet opførelsen af en distriktskirke, betale driftsudgifterne. Der ansættes en førstepræst og en ordineret medhjælper, som kan blive fast kapellan, hvor forholdene tillader det. Såvidt muligt oprettes et eget klokkerkontor for distriktet⁶⁹.

De vilkår pristene folk fra kirkefondet offentlig. I Kristeligt Dagblad 22/11 skrev Westergaard: Her er et mægtigt fremskridt for kirkesagen. De nye distrikter er selvstændige, så »der kan ske en folkekirkelig Virksomhed som ved en Sognekirke«. Men den levende menighed får ikke en varig indstillingsret til embederne og ingen garanti for, at de bedste mænd bliver ansat, det kan skade offervilligheden til fondet. – Vi kan ikke være ministeren taknemlige nok, skrev Ussing i Berlingske Tiden 4/12 99, for de gamle former har fået deres ret, og de frivillige kræfter kan virke fuldt ud. Den bevægelse er anerkendt, den kunne have sprængt folkekirken, men er gjort til en kraftkilde for den. 28/11 skrev Friis Hansen i Kbh.s Kirkesag: Her får kirkesagen kirkeretligt grundlag, den savnede udtrykkelig anerkendelse. Det er nyt, at kirkestyret søger støtte hos den levende menighed, men den får ansvaret for at afhjælpe kirkenøden ved nyordningen⁷⁰.

Jo, minister og biskop fik megen ros. Friis Hansen havde 16/11 skrevet til kontorchef O. Damkier i ministeriet for at udtrykke glæde og taknemlighed for det betydningsfulde reformarbejde, så frisindet og heldigt udtrykt måtte det fremkalde beundring. Hjertelig tak for »den del, De har havt« for at der åbnes for »en lykkelig Udvikling for vor gamle Folkekirke«. Damkier lagde brevet ved akterne om anordningens tilblivelse.

Rørdam skrev 26/12 til Otto Møller om »det ubetinget bedste og glædeligste« han havde opnået i sin bispetid, anordningen om distriktsdeling. Den åbner for en forsvarlig ordning af Kbh.s fortvivlede kirkeforhold, der »kan foregaa jævnt og roligt og blive til Gavn baade for Folkekirken og den troende Menighed«. Næsten et vidunder, som jeg for et halvt år siden ville have erklæret for umuligt. »Ti der var Tværhed og Modstand fra mange Sider, baade fra Ministeriet og især fra de to københavnske Provster, af hvilke den ene har god Adgang til mægtige

Personers Ører«. Det har kostet gentaget arbejde og meget blæk. Da jeg var nær ved at opgive håbet om at nå noget, »saa kom det første Tilbud fra oven (Ministeriet) tydende paa at Tværheden og Sejheden var smeltet« og efter flere forhandlinger kom anordningen »saa god, at jeg ikke kan ønske den bedre. Ikke mindst glædeligt for mig er, at den egentlig ledende Person i Kultusministeriet, Kontorchef Damkier, en meget dygtig Mand, som tidligere har været temmelig – jeg kunne godt sige: meget – vrangvillig for denne Ordning, nu aldeles loyalt er gaaet ind paa den og med stor Interesse« er gået ind for, at den er gennemført på bedste måde⁷¹.

Udgiveren af brevene har ikke medtaget det følgende, som her skal med: Damkier bliver mig »en uvurderlig Støtte, hvis vi faar en Kultusminister, som er ligegyldig ved Københavns Kirkesag. Men forresten maa jeg sige, at jeg sikkerlig aldrig havde faaet Sagen saa vidt, dersom Sthyr ikke havde været Minister. Ti med alle de Skrøbeligheder, han kan have, saa har han virkelig Hjærte for den kirkelige Nød« i byen. Han har følt og set, at den ikke kunne afhjælpes under kirkens hidtidige former med »Sogne paa 20-30.000 Msker med et Par Præster, som altsaa ikke kan blive Præster, men blot »Forretnings« udførere. – Det er ogsaa et Skridt, som kan faa stor Betydning, at den folkekirkelige Øvrighed herved erkender Menighedens frivillige Arbejde og Ydelse som en Faktor, den kan og maa regne med, og ansætter Præster, der saagodtsom helt maa lønnes med frivilligt ydede Midler«.

Sthyr kunne som minister slå sig tilfreds med anordningen og bevillingerne til kirker i samlingen 1899/1900. Ved debatten om finanslovsforslaget 1900/01 sagde J. C. 17/1 ved 2. behandling: Der foreslås tilskud til en kirke i Randers; det afslog vi sidste år, da der foruden indsamlede midler regnedes med tilskud fra kommunen, »det syntes vi mindre godt om«. Det var der givet afkald på, og der var samlet mere ind, så der gives 30.000 over 2 år. Til Hellerup kirke foreslås 20.000 kr., kommunen giver 10.000 og overtager vedligeholdelsen, ikke som kommune, men tiendeejer. På Ole Hansens og egne vegne indskød Jens Busk: Det er ikke i orden, at landboerne foruden tiende til kirke og præst skal betale til kirker i velhavende købstæder, de må selv klare det. Klausen: Giver vi her, skal en række købstæder også have, og om nogen kan Hellerup selv klare det. J. C. måtte frem igen: I Randers kom de med en anvisning på kommunens kasse, den havde givet grunden, det var nok⁷². Det nytter ikke at sammenholde tienden på landet og byforhold. Staten skal yde støtte siger grundloven, men vi må søge tienden afløst. Det har jeg altid ønsket, sagde J. C.⁷³. Anders Nielsen, J. C.s mand, supplerede om pen-

gene til Randers at der var nu ikke krævet noget af kommunen, ikke pålagt skatteyderne et »tvunget Bidrag til Kirken«. Hvad vi må sætte ind imod, når vi både betaler tiende og støtter byerne, det er ikke statsstøtten til kirker i Kbh. og købstæderne, men vi kan vente, at byboerne støtter en tiendeafløsning. Randers-kirken fik pengene med alle stemmer mod 9⁷⁴.

27/4 1900 kom der en ny regering med provst Bjerre som kultusminister⁷⁵. I samlingen 1900/01 blev det på finansloven for 1901/02 bl.a. til 25.000 kr. til vedligeholdelsesfond for Brorsons kirke på Nørrebro⁷⁶ med småfolk, og 30.000 til kirker i Odense og Århus, kommunerne havde givet grund. J. C. sagde ved 2. behandling: Der er utvivlsomt trang til de kirker, folk kan ikke stå i kø ved kirkelige handlinger, lad være at én kirke er nok til almindelige gudstjenester. Men folk har »aldeles ingen Pligt« til ved ligning at støtte nye kirker, som de er imod. Vi har også modsat os, at kommunerne giver tilskud, lovene kender ikke til, at de skal bygge kirker, men private bør yde. Klausen: Vi skulle aldrig have givet til købstadkirker, de behøves heller ikke aht. kirkelige handlinger. J. C. vendte sig mod ham: Han siger, at arbejderne intet får til deres bygninger, men vi får heller ikke til vore forsamlingshuse. Klausen: Præsterne i Århus vil ikke foretage begravelser om søndagen, dér som andre steder er de ikke velvillige overfor arbejderne⁷⁷. Ifjor gik 38 imod kirken i Randers, 54 var for at støtte den, 26 af de 38 var ordførerenes egne partifæller, flertallet kom ved støtte fra de moderate og Højre. Ved 3. behandling var der forslag om at støtte kirkebyggeri på Frederiksberg, udover de ydede 5 gange 8.000 bevilligedes 8.000 kr. til, og Christians kirke på Christianshavn havde brugt sin kapital til restaureringer, da den skulle i brug som sognekirke. Der bevilligedes 680 kr. årligt til driften⁷⁸.

Finanslovsforhandlingerne viser J. C. Christensen i færd med at samle sit parti, eller de væsentligste dele, om en positiv holdning overfor kirken, afbalanceret af de hensyn der måtte tages til partiets forskellige grupperinger. Ser vi på de skiftende ministre, formår de ikke – udover at inkassere til kirker hvad Venstre vil give – trods mindskede krav at få love igennem. Det endte med, at hvad Sthyr bestemt havde afslået, det måtte Bjerre søge gennemført.

I marts 1900 havde ministeriet fra 73 klokkere og kordegne fået anmodning om, at deres løn i offer og accidenser ikke mere var hensigtsmæssig. Den var ilde set, pinlig for giver som modtager, beløbet var ubestemt, så det gavnede ikke forholdet mellem kirke og menighed. De ønskede afløsning for accidenserne, højtidsofferet var afløst i mange købstæder, der burde arbejdes for at få begge dele.

Kirkerådet fik sagen og svarende 5/10: Den afløsning kunne ikke ske uden den omfattede præsterne, den ville have stor betydning også i Kbh. Vokser byerne fortsat, må der flere kirker og præster og kirkebetjente til, og flere midler til deres løn. Men især for præsterne var lønnen alt andet end rigelig, så det må ikke medføre nogen forringelse, der må ydes fuld erstatning. Pengene måtte komme fra en kirkelig ligning, men folk burde næppe betale, uanset om de havde brug for kirkelige handlinger eller ej. Derfor skulle kommunalbestyrelsen have ret til at fastsætte takster for visse kirkelige handlinger⁷⁹.

19/9 1900 tilskrev ministeriet bisperne, at alle forsøg var standset i folketinget, det fandt det da ikke hensigtsmæssigt at fremme en mere utvivlsom hjemmel til menighedsligning i Kbh. til nye kirker, end 1888-loven efter nogens mening giver, skønt det også var ønskeligt at få lignet til præste-, degne- og klokkerpenge. Da det kneb for flere kirker at få midler til drift og vedligeholdelse, måtte et initiativ overvejes. Sammen med Sjællands biskop fik Kbh.s 2 provster og kirkerådet sagen til udtalelse. Det var næsten mere overvejelser om det, der ikke kunne gøres, end om hvad ministeriet ville søge gennemført, en fælles ligning alene til de bestående kirkers istandsættelser, som der ikke var penge til. Kirkerådet tiltrådte ganske, hvad det påtænkte. Afløsningen af accidenser til degne og klokkere fik rådet til at foreslå, at en samlet kirkelig ligning gennemførtes ved lov, til brug for kirkers vedligeholdelse og opførelse af nye kirker, til afløsning af højtidsoffer og acciden-ser samt af præste-, degne- og klokkerpenge. Nogle i rådet havde været betænkelige, men rådet foreslog det, hvis det kunne gennemføres tilfredsstillende. Det burde forberedes i en kommission [skulle det skubbes ud til der kom en mere handlekraftig Højre-regering?]⁸⁰.

Det blev 15/3 1901 til et lovforslag for igen at sætte 1888-loven i kraft for 5 år fra 1/4 1901, alene til sognekirkers vedligeholdelse og drift, ikke for at få penge til nye kirker. Der manglede penge, da sognevis ligning hidtil var undgået. Ved forelæggelsen sagde Bjerre, at han ikke delte den mening, at der ikke sognevis kunne lignedes til nye kirker, men måtte indrømme, at Danske Lov her ikke var så klar som det var ønskeligt. Men brugte man den, kom der en ikke ringe modvilje, så hvad man vandt på en måde, gik tabt på en anden, til skade for kirkesagen. Så han agtede ikke – »i alt Fald ikke foreløbig« – at lignedes til nye kirker. Det private initiativ blev da enerådende og de institutioner, der rejste kirker, kunne få en sådan magt, at det blev til skade for samlivet mellem kirke og stat, næppe i hans tid, men det kunne komme. Det private initiativ bør næppe bruges mere »end at man altid fra Statens og Kirkestyrelsens Side havde Haand i Hanke dermed«. Bjerre havde ger-

ne ventet til næste rigsdagssamling, men turde det ikke som situationen var, og ved en fælles ligning kom de rige til at hjælpe de fattige.

Jens Jensen var imod, at der skulle lignedes til de kirker, der var samlet ind til. Og præsterne, da ikke alle, søger ikke at få et godt forhold til befolkningen. Det drejer sig om op til 225.000 kr. hvert år. Bjerre: Det er ældre kirker uden for voldene, der trænger. Alternativet er fælles ligning eller sognevis ligning. Jens Jensen ville ikke afgøre, om det var lov og ret at lignede til kirker »som tilhører Menigheden«. Bygger man privat, tvinger man andre til at betale til kirkernes vedligeholdelse. Bjerre svarede: Folketinget fordrer, at private har støttet, før det yder tilskud til kirker, og ingen kirke tages i brug uden autoriteternes godkendelse. Det er »et i højeste Grad beskedent Forslag«, her er det krav, som de foregående regeringer har stillet, frafaldet, så der ikke kan lignedes til nye kirker. J. C. henviste forslaget til finansudvalget, hvor det blev⁸¹.

26/11 1900 skrev biskop Fredrik Nielsen til vennen Skat Rørdam: Vi må håbe snart at blive af »med dette afmægtige Ministerium, som aldrig burde være dannet. Man hvad saa?«⁸².

Viste et andet lovforslag så det? Tidligt i rigsdagssamlingen fremlagde J. C. Christensen privat et lovforslag om menighedsråd, efter en lang debat nedsattes et udvalg. Det afgav ikke betænkning, men udvalgsprotokollerne viser, at der blev taget stilling til forslaget, og at et flertal af Venstrereformpartiet var for⁸³. Det var vel, hvad J. C. ville, se mulighederne i fremtiden.

13/7 1900 skrev Skat Rørdam til Fr. Nielsen: Jeg skal en af dagene have konference med Bjerre om kirkesagen, »i hvilken jeg iøvrigt har Grund til at vente en god Støtte i ham – naar han blot ikke vil være bange for Damkier«. 11/4 havde han skrevet til Otto Møller, at han i 4 uger omtrent dag og nat havde slidt med et forslag til sognedistriktsdelinger og næsten var færdig. Så havde han også måttet gendrive sine provsters og flere præsters meninger. Han kunne ønske, at Sthyr forblev minister en månedstid endnu, for en ny minister, vel Bjerre, skal først sætte sig ind i den vidtløftige sag.

Nu skulle anordningen af 11/11 99 til at virke. Bag dette ligger en henvendelse fra kirkefondet om udskillelse af det område, der var præciseret og tillagt Gethsemane kirke til sognedistrikt, at dens 2 præster Ingomar Petersen blev udnævnt til residerende kapellan og førsteprest og Imm. Bang til andenpræst, og at der oprettedes et klokkerkontor for distriktet. Samtidig bad fondet om, at der blev taget tilsvarende skridt for Absalonskirken, der ventedes færdig i begyndelsen af 1901. Det må være det, der gav Rørdam det store slid, og 5/4 og 9/4

1900 indsendte han sagen til ministeriet. Det må være gjort med bedste anbefaling, men sagen er dunkel, da akterne er flyttet 2 gange, vi ved ikke hvortil. Vi kender kun datoer for ekspeditioner fra journalen og en del af forløbet fra ministeriets svar 15/10 1900 i brevbogen, som refererer udførligt⁸⁴.

Rørdam medsendte indhentede oplysninger fra skattedirektoratet om, at præste-, degne- og klokkerpenge i Matthæus sogn var 24.000 kr., hvoraf 3.500 kr. ville tilfalde Kristkirkens sogn.

Matthæuskirkens sognepræst Th. Levinsen havde udtalt, at han ønskede sognet delt i distrikter samtidig, subsidiært kunne han godtage en gradvis deling, hvis forholdene blev afklaret bl.a. så sognets beboere sikredes ligelige betalingsforhold og præsterne deres indtægter, og han selv »sin egen Ret til en passende Løn af Embedet« ligesom han ikke ville forpligtes til at få erstatning af kirkefondet. – Stiftsprovsten havde oplyst, at præsteindtægerne fra Matthæus sogn kun rakte til præster i 4 sognedistrikter, så Gethsemane kirke og Maria kirkesal måtte forblive filialkirker i Matthæus sogn med præster lønnet af kirkefondet.

Fra fondet forelå en foreløbig plan for deling af Matthæus sogn i 6 sognedistrikter, og lønningerne tænktes delt procentvis mellem de ansatte. Den havde Levinsen udtalt sig for, delingen af lønningsmidlerne burde dog stå i omvendt forhold til distrikternes ydeevne. Hovedsognets præster burde have samtlige andele, indtil udskillelser var sket. Han var imod et særligt klokkerkontor, det giver folk ulemper og formindsker indtægterne, så egnede folk vanskeligt fås. Levinsen »fastholder bestemt«, at der ved Gethsemane kirke foreløbig kun ansættes en residerende kapellan og en ordineret medhjælper, som kan blive fast kapellan, når der er penge til det. Det er der ikke nu, andenpræsten kan få en mindre fast indtægt af kirkefondet og en del af accidenserne. En kirke på »Vestre Boulevard« som Vesterbros hovedkirke vil kræve en del af pengene.

Provsten fra Frue provsti, atter Paulli, har skrevet om delinger af Vesterbro og Nørrebro og henvist til, at ministeriet 24/6 99 har udtalt, residerende kapellaner alene lønnes af sognets indtægter, og det hvor der sker distriktsdelinger er forudsat, at sognekaldet beholder penge nok. Trods gode hensigter kan den foreslåede opdeling ikke realiseres. Der bør kun blive 3 sognedistrikter i Matthæus sogn, vel Apostelkirken, Istedgades kirke (Paullis projekt) og fx Torvekirken, den senere Elias kirke.

Rørdam selv havde medsendt en udførlig betænkning om distriktsdelingen, om deling af præstepengene og »et bestemt Forslag til oprettelse af Sognedistrikt om Gethsemane Kirke«. Han havde advaret mod, at

ordningen af Kbh. skete »ud fra et overvejende økonomisk Synspunkt«. Anordningen siger med rette om distrikternes folketal, ikke mere end 2 præster kan betjene forsvarligt, der bør da ikke være mere end 10.000 indb. Han tilsluttede sig den foreløbige plan om deling i 5, senere 6 eller 7, sognedistrikter. Om indtægterne har han ikke kunnet sige noget bestemt, men skønnet, at præstepengene fra de pågældende distrikter blev det 3-4 dobbelte. – 9/4 havde Rørdam konkret foreslået et sognedistrikt ved Gethsemane kirke med de af kirkefondet angivne grænser, og at der ansattes en første- og andenpræst samt oprettedes et klokkerkontor. Absalonskirken kunne vente, men den burde ikke blive filialkirke.

Alt det har ministeriet anført her, hvor anordningen første gang skal praktiseres, for at intet relevant udelades. Det finder med biskoppen, at det er rigtigt at betone sognedistrikternes størrelse, det er jo overbefolkede sogne, der medførte anordningen, og 10.000 indb. kunne anses som normalt. Men det økonomiske må iagttages, kunne det være overladt til »det private Initiativ, havde Anordn. overhovedet ikke været nødvendig«. Havde man anset det for forsvarligt, at de præster, der som »ansvarlige Embedsmænd skal forestaa de mindre Mghdr.« som er ønskelige, blev lønnet privat og ikke var sikret et anstændigt udkomme, så kunne en omfattende sognedeling være lavet mest baseret på private tilskud for sognepræst såvel som for kapellan.

Bag anordningen ligger lige så meget økonomiske hensyn, mellemvejen med distrikter indenfor større sogne er valgt for at få friere rådgighed ved deling af de samlede indtægter. Derfor er den residerende kapellan ansvarlig for distriktet og lønnes af offer og accidenser samt en andel af præstepengene. Andenpræsten virker på hans ansvar, og det kan stå åbent, hvordan han lønnes, han kan få en andel af de nævnte indtægter. Når det siges, at andenpræsten kan blive fast ansat kapellan, hvor forholdene tillader det, er der tænkt »udelukkende« på det økonomiske. Man har ikke villet hindre, at delinger skete gradvist, så hele sognet skulle opdeles samtidigt, blot der var en plan for senere delinger. Men vægten ligger på, at sognedistrikterne er forberedelse til en sognedeling, en naturlig forudsætning for det.

Det er vigtigt at finde en passende løn for residerende kapellaner, siden kirkekommissionen foreslog lønninger, er der sket et mindre fald. Men mange sognepræster og kapellaner har ikke de indtægter, som kommissionen foreslog, og de bør forøges i fremtiden. De nævnte minimumslønninger skal advare mod, at lønningerne mindskes væsentligt ved distriktsdelinger, omend de faste præster ved Matthæus kirke er lønnet over, hvad kommissionen foreslog. Betingelsen for kgl. udnævnelse til førstepræst ved sognedistrikter er, at der er lønninger, og at

denne får 2/3 deraf. Alderstillæggene til hovedkirkens præster skyldes, at de ved kommende delinger fratages indtægter.

Ministeriet konkluderede: I Matthæus sogn stemmer de af Rørdam nævnte 7 distrikter med anordningen, og ministeriet er ikke imod den foreløbige plan med successive delinger. Men det lægger »Vægten paa Fuldførelsen af de paatænkte Kirker i Saxogade og Istedgade«, hvor opførelser er godkendt. Det hindrer ikke, at der erhverves byggegrunde, kun at nyt byggeri påbegyndes.

De indtægter Rørdam har anslået giver god økonomi, endog større begyndelsesindtægter end ministeriet har ansat, men indtægterne er beregnede og usikre. Levinsens forslag om, at præstepengene deles omvendt af forholdet til distrikternes ydeevne bør følges, mens hovedsognets præster får større andel, indtil nye distrikter oprettes. Da bliver samtlige præster tilgodeset, uden at Levinsens løn ændres i hans tid. Accidenserne kan vanskeligt beregnes, Rørdam har ikke begrundet sit overslag, men der kommer mere ind, selv om den betydelige vækst Rørdam forudsætter ikke kommer straks. Derfor udnævnes foreløbig førstepresten, mens andenpresten stilles kgl. udnævnelse i udsigt, når distriktet kan bære den løn. Den af ministeriet foreslåede deling af indtægterne forudsætter, indtil andenpresten udnævnes til kapellan, at kirkefondet yder fast årligt tilskud til ham, og det må ikke øges uden ministeriets godkendelse. Hvad fondet yder, når begge præster er kgl. udnævnt, er privat og embedet uvedkommende.

Ministeriet fulgte ikke Levinsens krav om, at præsterne skulle bo i distrikterne. Anordningen siger, at der såvidt muligt oprettes klokkerkontor med egne ministerialbøger. Det er rigtigt, Levinsen er imod det, men kirkekommissionen sagde, at kontoret skal ligge så nær kirken som muligt. Det forudsætter et kontor i hver distrikt, mens ordentlig rådgivning af folk er uoverkommelig i store sogne. Lønner rejser et problem, det er rigtigt med fast løn; kirkefondet kan yde støtte dertil, og ministeriet forudsætter, at det sker, ligesom fondet sørger for penge til kirkens drift og vedligeholdelse.

Ministeriet sluttede med at anmode Rørdam om at optage forhandlinger med præsterne og kirkefondet under hensyn til samtlige forhold.

Ingomar Petersen mener, at han opsøgte Bjerre i ministeriet vel et år efter anordningen var udstedt og klagede sin nød, for intet var sket. Ministeren kaldte Damkier ind og sagde: »Nu maa Gethsemane kirken og dens Præster stilles selvstændigt fra Nytaar af, det er mit Ønske«. Svaret lød: »Det skal ske, Deres excellence«. Hvem andre end Damkier turde love det?⁸⁵. – 21/12 1900 bifaldt kongen, at der ifølge anordningen af 11/11 99 fra 1. januar 1901 udskiltes en nærmere bestemt del af Mat-

thæus sogn til et særligt sognedistrikt, med navn af Matthæus sogns 2. sognedistrikt med Gethsemane kirke som distriktskirke, hvis den var i synsforsvarlig stand, og at der udnævntes en førstepræst og en ordineret medhjælper som andenpræst. Distriktet skulle have 1/5 af hele sognets præstepenge, at dele med 3/5 til førstepræsten og 2/5 til andenpræsten. Når der i Matthæus sogn oprettedes nye distrikter, måtte de finde sig i omfordeling. Til stillingerne udnævntes henholdsvis Ingomar Petersen og Imm. Bang.

Det hed videre, at der indrettes særligt klokkerkontor, og at klokkeren skulle have 1/5 af klokker- og degnepengene fra Matthæus sogn. Journalbogen viser, at det gik knap så stærkt. 21/1 1901 skrev biskoppen om det kontor, og han fik svar fra ministeriet 22/2, der resolverede 25/3, men 1901 gik til ende, før alt var afklaret.

19/10 1900 holdt kirkefondet bestyrelsesmøde. Friis Hansen lagde for: Det er med nogen ret, at autoriteterne venter vor hjælp til lønninger ved sognekirker, og at den levende menighed får indflydelse og bliver uundværlig. Hvis autoriteterne selv havde klaret kirkesagen, så var den velsignede menighedsbevægelse slet ikke vakt. Også Rørdam glædede sig over, at ministeriet oftere bad fondet om hjælp. Problemet var ellers at skaffe penge til køb af byggegrunde og at få indtægter i selve Kbh. Frem for andre steder må byen bære sin egen kirkesag, sagde Friis Hansen. Kirkernes drift er en stadigt voksende lavine, mente Lange. Men Rørdam ville ikke medgive ham, at en præst som ikke kan rejse midler til kirkens drift i sin kreds er uskikket til Kbh. Lange og Westergaard var dog enige om, at præsterne måtte samle lægfolk om sig, så de kunne klare udgifterne til kirken. 15/11 1901 var der stor drøftelse af økonomien, dvs. om de mange forpligtelser til kirker og præster og køb af grunde. Lange mente, at kirkesagen var ændret, blevet et departement, som ministeriet regnede med; men overfor de officielle skridt, som sognekirker m.m. maa der bremses. Friis Hansen fandt ligefrem ministeriets opfattelse heldig. Rørdam indskød: Fondet er ikke et departement, men sådan vil ministeriet nok gerne have det.

Fortrød Rørdam sin støtte af kirkefondet, som det udviklede sig?

1896 havde han med vemod set, hvor lidt energi der var i grundtvigske folk⁸⁶. Før havde han bemærket, »at der er saare faa Præster udenfor Indre Mission, som der er nogen Ild i« (7/11 95 256). Så kom det alligevel: »Hele deres Virksomhed med Missionshuse ... er jo egentlig at skikke sig som Sekterer, mens man dog tager Kost og Næring af Folkekirken. Der er for mig ingen Tvivl om«, at trods »varm Iver for Guds Rige ... saa virke de dog mere til Skade end til Gavn for Kristen-

dommen i *vort* Folk, idet de støde mange bort« ... (30/1 97 273). – Kraftigere udtrykte han sig til biskop Fredrik Nielsen: Det er en ulykke med de stenhårde københavnske præster fra Indre Mission. 7/4 05 fortsatte han til Fr. Nielsen: Jeg søger en god mand til det udskilte Blågårds sogn som residerende. »Jeg vilde helst have en Grundtvigianer, som virkelig vil arbejde for at samle Msker til Guds Rige«. Indre Mission er omtrent kørt helt fast i den bydel. Det fik han i den »ægte Fattigpræst« C. Ludwigs, som altid sled trapper⁸⁷.

1902 og de følgende år bistod Rørdam ivrigt Reedtz-Thott med argumenter imod J. C.s kirkelove. Selv om han stadig vedstod sit synspunkt fra 1895-96 om menighedsråd som fornøden begyndelse til en kirkeforfatning, så var det ravgalt »aldeles at give Menigheden i det verdslige Flertals Vold« (4/11 1900 315). Vi har set, hvilken rolle præstelønnen spillede helt fra kirkekommissionen og til praktiseringen af anordningen af 11/11 99; alligevel skrev Rørdam 7/4 03 til baronen: Jeg er ikke i tvivl om, »at en Kirkeligning over *hele* Byen ... vil skade det frivillige Arbejde for Kbhvns Kirkesag, især derved at den 1) vil i høj Grad dæmpe Menighedens Iver for ved frivillige Gaver at faa Byen forsynet med de nødvendige Kirker med tilhørende Præster, og 2) derved at den vilde give Modstanderne af nye Kirker kraftig forøget Styrke, idet den da kan gøre gældende, at enhver ny Kirke betyder en forøget Skattebyrde for Borgerne ...

Hertil kommer, at det i sig selv er – og har vist sig at være – til betydelig Styrkelse for Menigheds- og Sognebevidstheden, at den enkelte Kreds føres til frivillig at bære sine økonomiske Byrder. Hidindtil er denne Styrkelse her i Byen væsentlig kun kommen Indre Missions Retningen til Gode; der er herved vakt et lignende indbyrdes Sammenhold og Samarbejde, som man andensteds kun ser i Valgmenigheder. Men der er jo i og for sig intet til Hinder for, at det samme kan komme enhver anden Retning til Gode, naar kun det rette Liv er til Stede i den.

Dette er Grunden til, at jeg vilde meget beklage, om der skulde træffes en Ordning, som vilde skade det frivillige Arbejde« ...⁸⁸. – Rørdam var enig med kirkefondets bestyrelse, der offentligt havde udtalt, at J. C.s lovforslag, uanset hvad han ved 2. behandling havde sagt i folketinget, ville standse den frivillige bevægelse og øge de offentlige udgifter⁸⁹. – Det bør så tilføjes at Rørdam, for den sags skyld også kirkesagens folk og J. C. Christensen, mente at folkekirkens dage var talte. Derfor også deres travlhed og standhaftighed. Målet for alle hovedaktørerne var uændret, men undervejs var fleksibiliteten stor hvad midlerne angik.

Litteratur og forkortelser

En brevveksling: Otto Møller og Skat Rørdam: En brevveksling II ved H. Skat Rørdam, Kbh. 1916.

Holmens provst: P. G. Lindhardt: Holmens provst Thomas Skat Rørdam. Kbh. 1969.

K. Struwe: Kamma Struwe: Kirkerevolution i 1890'erne, Kbh. 1995.

Langes minde: H. O. Lange, En mindebog ved P. Helweg-Larsen, Kbh. 1955.

Love og Exp.: Love og Expeditioner vedkommende Kirke og Skolevæsen, årlige udgivelser ved skiftende redaktører.

Niels Petersen: Kultusministeriet, Organisation og arkiv, Kbh. 1984.

To høj Kirkemænd: To høj Kirkemænd. En brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane, ved P. G. Lindhardt og J. Swane, Aarhus 1958.

Aalborg bisper: Et festskrift Fem Aalborg-bisper ved P. G. Lindhardt, Aalborg 1954.

Ft og Lt med dato og/eller spalte henviser til Rigsdagstidende, henholdsvis Folketingets forhandlinger og Landstingets forhandlinger.

M.f., m.l. og m.b. var gængs for medlem af henholdsvis folketinget, landstinget og borgerrepræsentationen i Kbh.

J. C. er J. C. Christensen, i 90'erne kaldt Christensen Stadil.

Ved henvisninger til Kultusministeriets arkiv, l. kontor går årstal og bogstaver på journalen og journalsagen.

KhS Kirkehistoriske Samlinger.

RA Rigsarkivet, KB Det kgl. Bibliotek, LaS Landsarkivet for Sjælland.

Kirker med apostelnavne, ofte er udeladt det korrekte »Skt.«.

Noter

1. Thomas Skat Rørdam 1832-1909, videnskabeligt arbejde m.m. til 1869, så landsbypræst, 1880 hovedstadspræst, 1886 Holmens provst, Sjællands biskop 1895-1909, se en brevveksling og Holmens provst. – Kirkesagens venner Harald Westergaard, H. O. Lange, P. D. Koch og præsterne Henry Ussing og Jul. Friis Hansen, se K. Struwe om de veluddannede og estimerede folk 63ff. Næsten ene i samtiden havde de social forståelse og viden om dens årsager, men det ene fornødne tillod dem sjældent tid til offentlig debat derom.
2. Langes minde 213ff, K. Struwe 105ff, 113ff, Holmens provst 144ff og min afh. KhS 1996 129f.
3. Til Otto Møller 2/6 90 og 2/9 92, begge utrykte. H. O. Lange skrev 1/6 90: Ussing er klar i teorien, mindre klar i praksis; hans menighedssamfund er vistnok ikke helt so-lidt grundet, Langes minde 228.
4. Det fjerde kirkelige Møde 14.-16. Okt. 1890 49ff (Kbh. 1890) jfr. Holmens provst 104ff, 125ff.
5. KhS 1996 129 med tilhørende note. – B. J. Fog kom efter 10 år som præst på landet 1857 til Holmens kirke, hvor han 1867 blev provst, 1881 biskop i Århus, 1884-95 Sjællands biskop.
6. Betænkning ... om de kirkelige Forhold i Kjøbenhavn og i Frederiksberg Sogn, afg. 23/3 1892. 16: Flertallet, Lt.s formand, højesteretsadvokat C. C. Liebe, stiftsprovst C. Rothe (præst ved Vor Frue kirke, 1865 stiftsprovst), sognepræst R. Volf, Nørrebro, borgmester H. N. Hansen (borgmester 1873-97, m.f. 1876-79, m.l. 1895-1910) og

- overretsassessor Florian Larsen – 19: Mindretallet Harald Westergaard og Rørdam (ifølge brev til O. Møller 30/10 93 utrykt, samt Westergaard i Københavns Kirkesag 1890-1915 91).
7. Fra Bethesda 2/4, 23/4 og 10/9 93, møder Kbh.s præstekonvent 12/2 94, Roskilde Konvent i DKt 1895 7, 27 (fra den tid ingen protokol), Indre Missions Tidende 15/7 94, 439ff.
 8. Stenografisk Referat af Mødet i Koncertpalæet jfr. Steinthal i Fra Bethesda 7/5 93 og Langes minde 293.
 9. Prokoller i RA, konventet betitlet Kbh.s stiftskonvent.
 10. Forretningsfører, dvs. socialdemokratiets formand P. Knudsen m.l. 1890-98, m.f. 1898ff, m.b. 1897ff. Lærer K. M. Klausen m.f. 1895ff og m.b. 1893-98 var kirkelig ordfører begge steder, mens fagforeningsformand Jens Jensen også kunne tage ordet derom m.f. 1895ff og m.b. 1893ff.
 11. Der var egl. 2 forslag, om Kbh. og i Frederiksberg sogn, de behandles under ét, Till. A 3395 og 3437, fremsat 9/3 1243ff, 1. beh. 1693-1760. Alt for løst begrunder Elith Olesen, hvorfor forslaget faldt. »De frigjorte og trællefolket« 277 (Kbh. 1996).
 12. 1896 XX 301, om anordning af kollekt St. Bededag. Paullis udtalelse i Kbh.s konvent om Estrups modstand bygger vel herpå.
 13. (Sammenkædningen mellem kirke-forslaget og præstelønningslov havde Goos overvejet, Volf i Kbh.s præstekonvent 12/2 94, to højkirkemænd 21/3 94 200). Lars Dinesen svarede Bojsen 31/8: Goos er betænkelig ved ny forelæggelse uden udsigt til at forslaget fremmes.
 14. Langes minde 16/4 293.
 15. S.st. 27/8 og 10/9 298ff. Jfr. brev til Koch 19/9 93 fra Ussing om samtale med Stein, som havde sagt: Når ministeriet har meddelt bisperne, som i kirkerådet gav forslaget støtte, at forhandlingerne fortsætter, kan bisperne *for øjeblikket* intet gøre, heller ikke deltage i private forhandlinger. »Udsigterne for Lovforslaget ansaa han for *meget mørke*«, hvis det helt forkastes, ville bisperne utvivlsomt tage et initiativ. Ussing kommenterer: Her var mulighederne mange, forhaling, indrømmelser o. lign. Stein var slet ikke klar over, om der kunne gøres noget. Det nytter næppe at tale med de andre bisper. K. Struwe 223ff, 229f.
 16. Også kaldt de unge pigers forening, ved dens kirke var 1889 Julius Ifversen ansat som midlertidig ordineret medhjælper. Han blev 1895-1907 nidkær sognepræst, K. Struwe 47ff.
 17. 1893 TT 443 og 444. Arbejdet ved Nazaret kirke havde mere undtagelsesvist bevågenhed på højere steder. 23/8 95 søgte Udvalget at få cand. theol. Johs. Lind, der siden 1/2 havde været uordineret medhjælper ved kirken, ansat som ordineret medhjælper. Det ville lønne ham med 1.000 kr. årligt. Sognepræsten ved Sct. Johannes kirke, A. F. L. Rindom anbefalede på det bedste. Det ville være ham en stor glæde, hvis der i sognet blev prædiket 5 gange om søndagen på steder fjernt fra hinanden. Det fik Paulli til at anbefale sagen og Rørdam til at anbefale den unge mand, det var han moden til, skønt ikke fyldt 25 år, 1895 VV 1436. – Der stod respekt om C. J. Holdt, Nazaretkirkens første præst. Han var »støbt i Indre Missions Form«, men tilhørte den fløj, der strengt fastholdt det evangelisk-lutherske og var skeptisk eller direkte kritisk overfor de »anglo-amerikanske metoder«, som bredte sig i 1890-erne. P. G. Lindhardt i kirkebladet for Nazaret sogn maj-august 1979, tilsv. Elith Olesen i »De frigjorte og trællefolket« 288; Lindhardt bringer bl.a. Holdts egen opgørelse af sit arbejde 1891-1900: 608 prædikener i Nazaretkirken og 191 i andre kirker, talt ved 1146 møder, døbt 2669 i kirken og 492 i hjemmene, haft 22.711 til alters i kirken og

- 284 i hjemmene, konfirmeret 573, viet 811 par, haft 69 mæglinger, begravet 841 og 3014 husbesøg.
18. Det københavnske Kirkespørgsmaal 1893 jfr. Fra Bethesda 1/7 94. G. Schepeleem sognepræst Trinitatis kirke 1878-95, Holmens provst 1895.
 19. 1894 UU 1539.
 20. Lindhardt i Julebogen 58ff (Kbh. 1954), Holmens provst 155ff og nok bedst i noterne til to højirkemænd 300ff; K. Struwe 269.
 21. Til Fog 8 og 21/12 94, RA (Johs. Stein forskærer det sidste brev i bogen Biskop Harald Stein 74, Kbh. 1933), til Swane 22/12, to højirkemænd 300f. Steins arkiv i RA vedrørende valg af biskov 1895. Der er breve, ikke bragt i to højirkemænd. Arkivet synes ikke udnyttet tilstrækkeligt. – I sine dagbøger skriver H. Scharling 19/1 95 ...« hos Fogs ... Bispinden fortæller mig, at Stein har afslaaet det, og at det nu bliver Rørdam«. 18/2 står der, at S. mødte professor Stein, »der fortæller mig, at hans Broder definitivt har afslaaet Bispestolen« ... RA. Der er næppe tvivl om, at Chr. IX mente, at han ved bispeudnævnelser havde den store rolle, noget Martensen med større eller mindre held havde søgt at belære ham om (KhS 1995 125). Heller ikke er der tvivl om, at Stein ved udnævnelsen til Fyns biskop 1889 snarest så kongen som den afgørende (s.st. 102). Men virkeligheden kendte han dog, 18/2 1889 skrev han til en broder: Fog søgte mig igaar og ønskede en samtale, da havde Scavenius været hos ham og meddelt, »at jeg var hans Candidat. Han og Fog er enige. Nu vil Ministeren tale med Kongen. Hvis dennes Ord til Paulli staar fast, vil Sagen ordnes. Jeg er ikke glad, men bliver det maaske med Tiden«. Broderen konkluderer i sin bog nok lidt frit: Opfordringen »skyldtes et bestemt Ønske fra Chr. d. IXs Side om, at Embedet skulde tilbydes ham«. Men han ved også, at den vordende biskop »takke i et Brev Kultusministeren, Scavenius, for det ærefulde Tilbud« (Biskop Harald Stein 57f). Det brev havde været værd at se, men findes hverken i ministeriets arkiv (1889 PP 103) eller i Scavenius' privatarkiv. Men 1/3 skrev Stein til Swane: »Kongen sagde mig forleden, at han havde udtalt sit Ønske om mit Valg for Ministeren, jeg tør nu ikke overhøre det Kald, som Gud kan sende gennem Mennesker. Hvor er det dog svært at skjelne en Kaldelse fra en Fristelse« (to højirkemænd 62).
 22. Rørdams kendte Reedtz-Thott fra Rønnebæk-tiden, Marie Rørdam: Tilbageblik ... 216 (Kbh. 1911). Da baronen dannede regering 1894, skrev Rørdam 9/8 fra Schweiz: Jeg har i kirkebønnen bedt om, at Gud med *sin* visdom vil styre øvrigheden – af og til med ængsteligt sind. Nu kan jeg bede frimodigere, da jeg ved, at i spidsen står en mand, som jeg personlig kender og skylder så megen hengivenhed. – Reedtz-Thott måtte 1894 ønske sin regering fornyet og også at Goos udskiftedes som kultusminister, han havde ikke været mod provisorierne. Men hvorfor efterfulgte V. Bardenfleth ham? (Sofus Høgsbro ved, at posten forud var tilbudt amtmanden i Viborg, der afslø. »Brevveksling og Dagbøger« II 203 ved Hans Lund, Kbh. 1925). Bardenfleth var 44 år, uprøvet i politik, havde haft en vis karriere fra 1879 som assistent og 1889 til fuldmægtig og ekspeditionssekretær i indenrigsministeriet. 1/8 94 var han just blevet amtmand i Vejle. Reedtz-Thott som Bardenfleth var grundtvigsk, den sidste gift med en datter af C. J. Brandt, Vartov, Brandts anden datter var gift med den grundtvigske præst J. H. Monrad.
 23. To højirkemænd 20/1 95, en brevveksling II 245 26/2 95. 6/3 95 skrev Rørdam til Stein: »Først og fremmest« skyldes min kaldelse Dem og Deres omtale for kongen og ministeren. Hos Rørdam er den rækkefølge nok ureflekteret, mens Steins brug deraf nok skyldes levn fra Martensens teologi. Vi ser videre på udnævnelsessagens forløb

ud fra arkiverne: 26/lo 94 skrev Fog til Swane om legemlige skrøbeligheder, hans åndsevner var dog i behold. 11/11 svarede Swane, at han formodede, at Fogs afgang var nær og at der var tænkt på efterfølgeren. Det fik Fog til at svare 23/11: Han vil ikke passe embedet på halv kraft og har meddelt kongen, at han søger afsked. Kongen og kronprinsen kan acceptere Stein, og vil han ikke, bliver muligheden den så meget frygtede. Swane bør sikre sig, at Stein vil, det kan Fog ikke, for han har lovet ikke at foretage sig noget. 28/11 sendte Swane Fogs brev til Stein og skrev selv: Betingelsen for at folkekirken bevares »i Sandhed og Kraft er, at der paa Sjællands Bispestol sidder en Mand som fuldt ud staar paa Folkekirken Grund«, og når Paulli ikke vil, »er De den eneste«. Swane fortsatte 3/12: Hvis Stein afslår får vi »en Særretning i Højsædet« og følgerne er uoverskuelige. Stein svarede 5/12: Sjællands biskop skal være »en lærd Mand« og alle vil føle det uberettiget, at Rørdam ikke udnævnes. Han er »utvivlsomt den mest ansete og populære Geistlige« (de 3 breve utrykte, men nævnt i noterne til to højirkemænd). 7/12 sendte Swane Steins afslag til Fog og tilføjede bl.a.: Det grundtvigske syn vil med Rørdam som biskop gøre sig gældende ved alle lejligheder, især når kirkeforfatningssagen bliver aktuel. »Jeg kan vanskelig tænke mig, at Kongen – Gud bevare ham – vil samtykke i Valget af Rørdam«. 20/12 søgte Fog da for Stein at påvise det uholdbare i hans afslag, for at slutte med konsekvenserne deraf: Spørges jeg yderligere [af konge og minister?] kan jeg kun anbefale Rørdam. Vist har jeg venskab for ham, men bliver vor kirke så helt grundtvigiansk og så mere katolicerende? Vi har en grundtvigsk minister, de yngre bisper går i den retning og også præsterne og mange i menighederne. Med Rørdam som biskop får hele kirken påtrykt denne karakter, og når rationalismen når os fra Tyskland, har kirken kun våben fra katolicismen imod den. En grundtvigiansk folkekirke er »en værgeløs Skabning, og kan kun bestaa som Opposition mod den gammel-lutherske Retning«. Selv om Fog fortsatte endnu nogle år som biskop, så øjnede han ikke »en eneste Mand, der ... kunde modnes til Embedet«. Stein svarede Fog 21/12: Hvad nytter det, »at mit Valg kan »sættes igennem« ved kongens Naade og Deres kraftige Velvillie«, hvis jeg bagefter intet kan sætte igennem overfor viljer, der ikke vil styres, eller vil styres af en anden. Anderledes lå det, om Rørdam afslag. 30/12 svarede Fog, skuffet over Steins afslag til det tilbud, »som jeg troer jeg kunde have sat igennem«. Til Swane skrev Fog 23/12, at Rørdam dog ikke havde tilbøjelighed for »farlige Innovationer«, men han kan komme under pres, og da må Swane og Stein gå hårdt imod i kirkerådet, og minoritetsvotaer har betydning, for »Kongen har det sidste Ord«. – – Hvad lå bag? Stein pressedes af sine venner, men var splittet mellem sin idealisme og realisme, og han var vankelmødig. Det havde vist sig før. 9/3 89 skrev P. Madsen til biskop Schousboe om, hvad han vidste fra pålidelig kilde at Stein havde sagt: »Fog var trængt stærkt ind paa ham« for at få et ja til Fyens bispestol, det var kongens ønske og ham burde Stein gå til. Chr. IX sagde Stein: Når både Holmens provsti og Fyns bispestol var tilbudt ham og afslået »vilde der aldrig mere blive tilbudt ham Noget« [Sjællands bispestol?] Stein betingede sit ja af, at han blev hørt ved besættelsen af embedet som hans efterfølger ved Matthæus kirke og fik kongens løfte derom. P. Madsens arkiv, KB Ny kgl. Samling 1165c). Fog kendte til Steins vægelsind: Efter et møde midt i januar 95 med ministeren havde Fog sagt til sin Amanuensis, Swanes søn Daniel, at »Stein vilde, naar man sagde, »Du skal«, og det er tvivlsomt om Nogen vilde sige det«. Fog vilde det ikke og mente heller ikke, at ministeren eller kongen ville det (to højirkemænd 316). Afgørelsen kom nær, da Bardenfleth 4/1 95 skrev til Steint: Regeringen anser Dem for den bedste til bispestolen, De vil møde »størst Sympathi i alle kirkelig-sindede Kredse«, og ministeren vidste sig i fuld Overensstemmel-

se med et ogsaa af ... Kongen næret Ønske«. Regeringen lagde tryk den betydningsfulde gerning i Steins hænder. (Jfr. Stein til Swane: Jeg er efter »Kongens Ønske og paa Regeringens Vegne tilbudt« embedet). I 3 dage betænkte Stein sig påny og svarede ministeren: Stein vidste fra Fog, »at Kongen er mig naadig stemt og at Regeringen med fuld Fortrøstning« vil betro mig embedet. Han burde selv begrunde sit afslag personlig overfor ministeren og bringe ham en tak for velviljen. 12/1 mødte Stein Bardenfleth, der bad ham overvinde sine betænkeligheder, der var ham bekendt fra Fog. Stein viste ministeren, hvad Martensen havde sagt i kirkekommisionen af 1868 om »den uomgængelige Betingelse for Sjællands Biskop«, ved lærdom og indsigt være sin plads voksen. Vel var der gjort undtagelser med mænd med så betydelig indsigt, at de kunne have været teol. professorer. Havde han grebet til, var han Sjællands biskop, men turde det ikke efter »Pligt og Samvittighed« (Steins eget referat og brev til Swane, to højkirke-mænd 312. Når Holmens provst gør Bardenfleths svoger til ide-mand for Martensens udtalelse, brugt for ministeren som skyts mod Stein, har det intet belæg). 18/1 skrev ministeren, at sagen endnu var uafgjort og ikke var forelagt kongen. Men alle Steins betænkeligheder gjorde det sandsynligt, at ønsket om Stein ikke opretholdtes. En anden udvikling var også igang, iværksat af J. H. Monrad, en præsteanvendelse for Rørdams udnævnelse. Sagen trak ud, regeringen trådte varsomt, den havde ikke samme tillid hos kongen som Estrup havde haft. 9/2 hørte Stein fra ministeren, at sagen stadig var uafgjort, men det var ønskeligt, at Stein kom til byen, så kongen kunne få et indtryk af Steins indstilling. Forinden ville Bardenfleth gøre Stein fuld bekendt med den foreliggende situation. 16/2 var Stein så i audiens og refererer selv derfra: Kongen kendte alle betænkelighederne, men havde »i flere Aar ... udset mig til Fogs Afløser«, og Stein havde lovet ministeren ikke at svigte, hvis der ikke var anden sømmelig løsning. Kongen kunne godt lide Rørdam, men ikke hans prædikener. Han havde »Uvillie mod Grundtvigianismen, der havde bragt saa megen Fortræd ind i Landet, og han vilde føle sig som »en Forrædder« den Dag han tog en Grundtvigianer til Sjællands Bispestol«, og dertil ønskede kongen stadig Stein. Bevæget sagde Stein, at efter den forudgående samtale med ministeren var alt »aldeles forandret. Vel ville ministeren stadig udnævne ham, men foretrak Rørdam, og hele adressebevægelsen viser præsternes »Rørdamisering«. Han udbad sig den kgl. nådesbevisning at måtte blive på Fyn. [Stein må have bevaret et håb om udnævnelse ved kongens indgriben, eller var bevæget ved at det der havde været teoretisk muligt, nu stod som virkelighed?] Kongen svarede, at han ikke havde kunnet »bekvemme sig til at vælge Rørdam«, før han havde talt med Stein, og han bad Stein om ikke at betragte »Sagen som aldeles endt«, for han måtte overveje denne samtale og igen tale med ministeren. – Stein tilføjer, at han hjemkommen modtog meddelelse fra kabinetssekretæren og ministeren om, at Rørdams udnævnelse var underskrevet. »Adressen... har ikke haft den mindste Betydning for Kongen« forsikrer Stein. [Men den har i det mindste fremskyndet udnævnelsen af Rørdam. Der er et analogt fortillælde, 8/1 95 skrev Daniel Swane til faderen: Fog har foreslået, at få nadverritualet »approberet snarest«, før præstedressen derom kommer ind, afgørende var så kongen og ikke præsterne.] Afgørende i udnævnelsessagen blev Steins realitetssans, hans udnævnelse kunne vel sættes igennem fra oven, bagefter kunne han ikke sætte noget igennem. 3/3 skrev »M« i Nationaltidende m.m., at anden udnævnelse næppe var gørlig, og partihensyn havde ikke været ledende. Her var tale om »et *Personskifte* og ikke .. et *Systemskifte*«. Dermed slutter Steins arkiv. – Tilbage bliver Steins skildring af kongen som »elskelig, hjertelig, forstandig, orienteret og stærkt opfyldt af Sagen«. Bardenfleth kaldte Stein for »velmenende, flittig, hæderlig, men slet begavet«. Hans hold-

- ning var »aldeles korrekt«. Jeg har »i det Hele et ædelt Indtryk af B.«, men savner dog fasthed hos ham (to højkirkemænd 17/2, 20/1 og 1/3, 322, 314 og 330).
24. Til biskop Schousboe 30/1 95, P. Madsens arkiv KB. Stein var i brev til Fog 21/12-94 inde på noget tilsvarende: Han selv som Paulli, der bestemt havde afslået at blive biskov overfor Fog, kom let til kort overfor Rørdam, omend Paullis »Forhold til Kongen og Kongehuset lettere kunde give ham end mig nogen Modvægt«.
 25. Volfs arkiv RA.
 26. Stein til Swane 10/2 96, to højkirkemænd 281.
 27. Positiv vurdering af Bardenfleth, fx Steinthal i Kirkeklokken 18/11 94, om hans løse taburet, to højkirkemænd 273, 370. – Udvalget havde ideen fra provst P. Bertelsen (K. Struwe 299), det havde allerede 1/2 haft statutter til 1. behandling.
 28. En brevveksling II 249 og 257, breve 22/5 og 7/11 95.
 29. Biskoppen af London, se K. Struwe 129ff.
 30. Kollekten giver mindre, skrev Stein, bl.a. har kirkelige kredse i Odense årligt indsamlet 1.000 kr. for 8 år til en 3. præst ved Domkirken, der har over 20.000 indb. Stein måtte også kritisere Udvalgets hidtidige arbejde præget af »Planløshed og Mangel paa fast Indordning under den folkekirkelige Styrelse«.
 31. Oskar Damkier var begyndt i kultusministeriets 1. kontor som assistent juli 1881, blev fuldmægtig jan. 1891 og kontorchef 29/11 95. Han var reelt ledende skønt først departementschef 1909.
 32. Forløbet søgt udredet ud fra ministeriets akter j. 1896 XX 301 sammenholdt med Kirkefondets arkiv.
 33. K. Struwe 254ff.
 34. I den 4. beretning om Udvalgets arbejde hedder det tilsvarende om biskopper som den levende menigheds ledere.
 35. Udvalgets protokol viser formelle drøftelser af statutter efter 1/2: 9/5, 6/6, 11/7, 27/8, 31/8 og 13/9. 20/9 deltog Ussing og F. W. Steinthal, missionssekretær for Kbh.s Indre Mission m.m., Albert Schack, sognepræst Gudum, 1895 ved Helligånds kirke, og »Udvalgets Præster« dvs. ved dettes kirker.
 36. Udover det sidste øjeblik, ind i okt. foretog udvalget en panik-reaktion, fordrede forhåndstilsagn om, at bestyrelsen nu valgte det af udvalget ønskede forretningsudvalg. Rørdam afslog, og Udvalget erkendte, at det var fortjent. K. Struwe 259ff jfr. 256ff. Tidl. forsøg se foran.
 37. Brevbog 1896 3818 jfr. Love og Exp. 10/10 96 405f. 28/4 97 sendte ministeriet cirkulære om kollekten til provsterne. Her stod, at ministeriet har fået forelagt fondets statutter samt vilkårene for, at det bestyrede kollekten. En medsendt skrivelse fra fondets bestyrelse bedes sendt præsterne med anbefaling af forsorg for sagen. Da statutterne ikke tidl. var meddelt, aftryktes de, Love og Exp. 1897 73ff.
 38. Gengældte Rørdam her ministeriets imødekommenhed ved kirkefondet, støttede noget af et genoplivningsforsøg af 1893-lovforslaget, hvor Bardenfleth satte ind for statsstøtte til kirker, mens H. N. Hansen i kommunalbestyrelsen fulgte det op med kommunal støtte. Rørdams omtale af sogne med 15.000 indb. gav kirkefondet et forklaringsproblem, jfr. Friis Hansen i Kbh. Kirkesag 18/2 97.
 39. Det kirkelige Møde i Kbh. 13.-15. okt. 1896 ved Johs. Schrøder 90ff (Kbh. 1897).
 40. To højkirkemænd 425ff. – Friis Hansen opgjorde bestyrelsens sammensætning sådan: Der var indbudt 21 teologer, 7 fra hver retning og 14 lægfolk, så vidt muligt troende fra de forskellige retninger, samt forretningsudvalget, Kbh. Kirkesag 1897 97. 1907 skrev Ussing derom: Kirkefondet dannedes »med en Bestyrelse af alle Retninger« – intet hundrede andre i at være med og tage alvorligt fat. »Naar de paa langt nær ikke

- gjorde det i det Omfang som Indre Mission«, hvad Bededags-kollekten og alle gave-liste beviser, skal det ikke bebrejdes den. Det er »en historisk Kendsgerning, at den Lægmandskreds, hvoraf »Udvalget for Kirkesagens Fremme« udsprang, stod Indre Mission nærmest. Og da arbejdet begyndte, var det i Kbh. og ud over Landet »Indre Missions Venner«, der først forstod det«, Kirkefondets første Tiaar 47.
41. »Til den danske Menighed« i Dagbladet 13/11 og Fra Bethesda 29/11 96 796ff. Swanen bemærkede: Rørdam har opgivet, to højkirkemænd 24/11 96 432 jfr. 428.
 42. Debat om finansforslaget 1895/96 3. beh. Ft. 15/3 3322ff. Om tilskud til kirker m.m. op mod 90'erne, se KhS 1996 122ff. – Harald E. F. Holm, cand. theol. 1875, medarbejder kirkelige blade og dagblade, 1878 formand Kbh.s Højskoleforening, 1887 bestyrer Højskolehjemmet. M.f. 1876 til sin død 1903, tidligt engageret i kirkepolitik, medlem af Finansudvalget 1890-1903, ordfører 1894/95.
 43. Ft 2. beh. 20/1 2871ff og 21/1 2965f, Ministeren 2908, Till. A. 894. Klausen 3. beh. 9/3 4291ff. – Initiativet til at få bygget Sionskirken var opstået før P. Krag og hustru sølvbryllup som gaven fra menigheden i Skt. Jacobs sogn, hvor Krag var sognepræst 1878-1903.
 44. Ft Till. A 882ff: 2 kirker i Johannes sogn, 2 i Matthæus og 1 i Jakobs sogn. 1888-loven KhS 1996 123. H.N. Hansen i borgerrepræsentationen om 120.000 kr., se note 76.
 45. Ft 1. beh. 13/10 96 123-571.
 46. Ft 3. beh. 11/3 97, J. C., 5387ff, ministeren 5406ff.
 47. Lt eneste beh. 8/5 97, Steffensen 1815. Højre ville støtte sin minister, men så enkel var sagen ikke. 25/2 havde Reformpartiet drøftet kirkebevillingen på 50.000, og partiets protokol (1895-99, RA) nævner, at Busk og J. C. m.fl. udtalte sig [den første vel imod, J. C. for], men at forslaget var forkastet med 23 stemmer mod 10. I fællesudvalget kom Alberti med forslag om den bevilling, for at indynde sig hos J. C. og fremme et brud med partiets københavnere (Frede Bojsens politiske Erindringer 456f, hvor note 76 er forkert. Udg. af Kr. Hvidt, Kbh. 1963). Også Sofus Høgsbro kendte til Albertis initiativ, men nævner ikke perspektiver bag (Brevveksling og Dagbøger II 254, 8/5 97). Men Bojsens utrykte dagbøger fortæller lidt mere ud fra møder med Reedtz-Thott, 10/5; »Albertis adfærd var ham nok en gåde«; 12/5: han svarede mig undvigende, »ønskede tydeligt at dække Alberti« sagde, at denne »ikke havde forpligtet sig til noget, at landstinget havde forlangt bevillingen«. Bl.a. hertil sigter Klaus Berntsens omtalte af underhåndshandlinger mellem Reedtz-Thott og Alberti, der lover vedtagelse i folketinget (Erindringer III 78, Kbh. 1925), hvad Bojsen ved, at han langt fra formåede iflg. dennes erindringer. – Partiprotokollen beretter for 10/5 97, at J. C. meddelte, at i den kommende finanslov opførtes en bevilling til en kirke i Kbh. Han anbefalede, at partiet »forbeholder sig sin Frihed«. Det var 37 for, 1 imod.
 48. Lt Till. A 3977, fremsat 876.
 49. Lt Till. A 3918ff, 1. beh. 9/3 1042-57, 2. beh. 17/3 1175-1202, 3. beh. 23/3 1410-22, Till. C 987. – I samlingen 1895/96 havde Bardenfleth problemfrit og på mindre end en måned fået 1888-loven forlænget igen for et år fra 1/4 96.
 50. Herman Trier m.f. 1884-87 og 1890ff, m.b. 1893, borgerrepræsentationens formand efter 1898-valget.
 51. Ft 1. beh. 1/4 6210-13.
 52. En brevveksling II 5/3 96 264, 25/11 97 282. Selv Stein kunne til tider finde Paulli for »stiv konservativ«, to højkirkemænd 4/7 96 418.
 53. Fr. Zeuthen, fremtrædende missionsmand, stiftsprovst i Viborg 1885-95, derefter sognepræst i Fredericia.
 54. Kirkesal indviet 1894, K. Struwe 194.

55. At der skulle 2 ændringer i regulativet til, skyldes vist residerende kapellan A. F. Basse ved Matthæus kirke. 8/2 98 havde Paulli udbedt sig en udtalelse om Maria Kirkesal af sognepræst Th. Levinsen. Han gav sin bedste anbefaling af salen, det udpegede distrikt og de 2 præster. Men 10/3 havde Basse indvendinger: Kirkesalen burde ikke have eget distrikt, aftaler mellem præsterne skulle gælde. Levinsen bemærkede 11/3, at præsterne ved kirkesalen burde stilles så selvstændigt som muligt, offer ved kirkelige handlinger så han, om muligt, gerne tilfaldt distriktspræsterne (Levinsens arkiv RA). 20/5 fulgte Basse en personlig skrivelse til ministeren op, bl.a. sådan at det ikke lettede beboerne i det udpegede distrikt tilknytningen dertil og for at få en bedre økonomisk deling, der ydede »St. Matthæuskirkens Præster Ret og Skjel«. 1898 ZZ 883.
56. Kbh.s Kirkesag 1897 46f. Friis Hansen fortsatte: Får vi nye sogne og forsvarlig betjening af troende præster, som kan føre syndere til omvendelse og åndeligt samfundsliv, må alene dette »synes os tilstrækkelig Løn« for de ofre, der bringes kirkesagen.
57. Kbh.s Kirkesag 1898 27/9 221ff, 13/10 239ff og 30/11 223 fejlpag.
58. Levinsen var moderat høj Kirkelig og var med til at erstatte de 2 provster i fondets bestyrelse 1898; han udtrådte 1906 uenig i fondets indsigelser ved kirkeforfatningsplanerne. Han havde længe været i tvivl, om ikke han burde gå, skrev han til Westergaard efter at have orienteret Rørdam. Han havde været aktiv i Kirkeligt Centrum fra starten 1899.
59. Ft 97/98 Till. A 2339, fremsat 8/10 46, 1. beh. 26/1 741-50.
60. Till. A 113, Till. B 898, 1. beh. 13/10 115f og 20/10 471f.
61. Ændringsforslaget Sthyr 27/1 98 1150, 3. beh. J. C. 4047ff, jfr. 4177, Klausen 4075, Sthyr 4099, Alfred Christensen 4107, Lt. 15/3 1684ff.
62. Till. A 2881, fremsat 3/3 3793f, 1. beh. 12/3 4295-4317.
63. Ft 98/99 Till. A 3061, forelagt 24/1 2313, 1. beh. 2814-25. Till. B 2023 udvalgets betretning.
64. Ft 98/99 Till. A 247. Men præsternes kirke stod kirkefondet ikke bag.
65. Finanslovens 2. beh. 24/1 99, J. C. 2319ff, 28/1 2526f, 2539f, Holm 2331f, 2537f, 2541f, Scavenius 2335, Sthyr 2357f.
66. Lt 17/3 1423. – I Ft havde J. C. 24/1 99 begrundet, at Aalborg fik 35.000: Man må imødekomme bestræbelserne for at få en kirke, der er indsamlet 60.000 kr. og »betydelig Enighed i Byen« derom. I Randers er kun indkommet 25.000 kr., og der påtænkes kommunalt tilskud, men de private bestræbelser er for svage, 2318.
67. Han bemærkede, at det ikke bliver ønskeligt at være ordineret medhjælper, hellere ansætte 2 ligestillede præster, når et distrikt når over 8.000 indb. Der bør være fælles klokkerkontor for et sogn, ellers bliver der ikke en anstændig løn.
68. Tanken var konsekvent at understrege et distrikts selvstændighed ved at indføre en art sognebåndsløsning fra og til distriktet.
69. Love og Exp. 11/11 99 207ff. – Akter vedrørende den kgl. anordning er fra 1899 ÆÆ 935 samlet i en pakke (nr. 2612, Niels Petersen 244). Men under 1898 ZZ 1797 ligger optakten stadig, begyndelsen med kirkefondets forretningsudvalgs og bestyrelsens skrivelser fra nov. 1898 med Rørdams påtegning 26/11 dvs. hele starten.
70. Med J. C.s positive holdning til fondet kan det ikke undre, at der ikke kom reaktioner fra folketinget. Dr. phil. Oscar Hansen, Venstrereformpartiet, havde ellers 11/10 under finanslovsdebatten kritiseret Bardenfleths anordnings-styre. Sthyr forsikrede, at han »paa ingen Maade« ville træffe administrative afgørelser på områder, hvor det tilkom lovgivningsmagten (Ft 1899/1900 154 og 318). Yderligere var en passus i 1. udkast om, at det var tilsigtet »saa vidt muligt inden for den bestaaende Lovgivnings Grænser« at afhjælpe kirkenøden, luget væk i næste udkast.

71. O. Damkiers karriere er nævnt (note 31) og hans dygtighed er ubestridelig, men som ledende i ministeriet ved kirkelige forhold kunne han, ligesom bisperne, også let tro sig ledende i kirken (jfr. optakten til kirkefondets statutter). Der er vidnesbyrd om, at han kunne optræde brøsig afvisende, men lod modparten sig ikke standse deraf, kunne det blive til frugtbar dialog og til at Damkier udfoldede sin opfindsomhed i at bøje juraen fx som ved begrundelsen for selvstændige sognedistrikter i Kbh. Ussing beretter om en omsindelse i 1907 over for kirkefondet, som kom hjem til ham om aftenen, han lod sig omsinde og havde næste dag udfundet en mulighed (Min Livsgerning ... 129, 136f jfr. 141). H. Hauch oplevede tilsvarende op mod 1920, da han for menighedsrådet kom i ministeriet og ikke først lod sig dupere (Landbrugsminister Henrik Hauchs erindringer ved Tage Kaarsted, 43f. Århus 1978). Troels G. Jørgensen giver i sine oplevelser omkring 1900 i ministeriet en karikatur af Damkier, enerådende, »dygtig«, senere »habil« jurist (I Justitias Tjeneste 80f, 85f). Bedre husker nok Frantz Dahl: »Der stod Respekt om ham, men ikke Tilbedelse af nogen Art«, streng mod andre som mod sig selv (Nordisk administrativ Tidsskrift IV, 1923 74, jfr. Niels Petersen 108). Jfr. V. Holbøll: Bogen om J. C. 90 (Kbh. 1946).
72. Alle 4 store provinsbyer gav i 1890'erne byggegrunde til nye kirker. I *Aalborg* er de originale byrådsreferater gået til under besættelsen, så det er uvist om den socialdemokrat, der kom i byrådet 1894, var imod at give grund. De trykte »Uddrag af Aalborg Byraads Forhandlinger« er for knappe. – I *Odense* kom kirkesagen frem op mod 1898, men først 1903 indvalgte en socialist i byrådet. – I *Århus* kom en socialdemokrat i byrådet 1894, redaktør Harald Jensen »Demokraten«. 14/12 99 kom en kirkesag for i byrådet, som lovede komiteen en grund nær kirkegården mod nord, den skulle så også være begravelseskirke. Demokraten 15/12 refererer fra mødet Harald Jensen: Vi får vel søndagsbegravelser med tiden, selv om præsterne er imod det, og så også et kapel. En ny kirke skal lægges andetsteds, hvor byen udvikler sig. Det ville flertallet ikke, men spørgsmålet om takster i kirker blev rejst. Det vendte Harald Jensen sig imod, det uddyber uligheder, og begravelser i den kirke blev for fattigfolk. Demokraten nævner ikke, at redaktøren var mod at give grund; men bladet rummer fra den tid en del polemik mod kirken fra Peter Sabro. – I *Randers* kom plan om kirke frem i god tid 1894, hvor kommunen lovede grund. Et suppleringsvalg 1895 bragte Arbejderbladets redaktør M. Morgensen i byrådet. Kirkeplanen vakte furore nogle måneder sidst i 1894, ved Håndværkerforeningens møde, i Arbejderbladet og i Reformpartiets Randers Venstreblad var P. J. Akselbo ikke meget mildere. De 2 redaktører optrådte sammen ved et protestmøde, og ellers gik Akselbo hårdt imod (5/11 jfr. 5/10, 10/10, 30/11, 5/12 og 12/12 94). 5/9 98 gik et mindretal på 1 mod, at byrådet afholdt vedligeholdelsesudgifterne indtil kirken blev sognekirke. Foruden grund fik komiteen 6/3 99 tilsagn om 25.000 kr. »af Kæmnerkassen«, og det samme ventedes fra staten. Det blev afslag, komiteen fik i ministeriet at vide, at det kommunale tilskud måtte erstattes af »private Bidrag«, det kunne give et andet resultat. – Løvrigt var fra Randers til Socialdemokratiets 5. kongres 22.-24/7 92 indkommet forslag om, 1) at kirketiende og andre legerede midler inddroges – og 2) at kirkebygninger stilles til fri afbenyttelse med bevaring af de arkitektoniske og historiske mindesmærker. Det blev forkastet med alle stemmer mod 2. »Da Socialdemokratiet erklærer Religion for at være en Privatsag«, fandt kongressen ikke grund til at beskæftige sig dermed (trykt referat).
73. Reformpartiet havde i rigsdagssamlingerne 1899/1900 og 1900/01 fremlagt forslag om tiendeafløsning. Det første år endte sagen ved landstingsudvalgets beretning: Så stor en sags løsning kræver, at regeringen tager den op. Det sidste år indgik sagen i

sammenhæng med skattelovene, uden held og landstingsflertallet beskrev i udvalget resultatet som året før. Jfr. Poul Erik Olsen: »Ministermøder 1900-1901« 25, 34, 45, 52 (Kbh. 1992).

74. Ft 2. beh. 17/1 1900 J. C. 2575ff og 2631f, Busk 2595, Klausen 2600ff, Anders Nielsen 2659.
75. Provst J. J. K. Bjerre præst og 1887 provst i Aalborg stift, m.l. 1890-1901.
76. Hele røret om kirkebyggeriet blev forstærket i Kbh. Ved valget til borgerrepræsentation 1893 var kommunens og statens støtte til de nye kirker et hovedpunkt, og ingen genvalgtes. Ind kom 4 liberale/radikale og 2 socialdemokrater, lærer K. M. Klausen og maler Jens Jensen, den første tog sig gerne af det kirkelige. Ved valgene 1894-96 stod de konservative sig, men 1897 vandt fremskridtsfolkene, og 1898 fik de flertallet. (Partibetegnelser kom først 1909 – Socialdemokratiets valgoprøb 1898 omtaler opnåede resultater: Det var forhindret, at »ligefrem skadelige Foranstaltninger som Huslejeskat, Kirkeskat« og valgretsindskrænkninger var gennemført). Nogen støtte kom ikke til kirkekommissionens forslag, der 1893 var strandet i landstinget og ikke kom igen. Men der kom stadig ønske om støtte til kirkebyggeri:

1894/95 18/3 p. 1461-73: Magistraten søgte tilslutning til, at der gives grund til den kommende Sionskirke på Østerbro. Borgmester Hansen var ellers ikke stemt for små sogne, men det var ham en samvittighedssag ikke at bremse her (1471), Abrahamson: Det går an, selv om kirker egl. er statens opgave. Klausen: De 6.000 dér kan ikke bære en kirkes drift. Trier fandt det naturligt at støtte, omend det ikke var kommunens opgave. Borgmester Borup og Trier var enige om, at dette ikke skabte præcedens. Trier: I hvert fald ikke for gratis grunde (1472f). 1895/96 1/4 p. 6-16 2. behandling. Udvalgsflertallet var positivt, ikke Klausen: Der står ikke en større kreds bag på stedet, 6.000 indb. giver for lille et sogn, gives her, kan der ikke siden siges nej. Han var ikke principielt imod at give grunde, når størstedelen tilhører folkekirken og bruger den til kirkelige handlinger, men der er ikke penge til driften. Trods Triers: Det er efter grundloven statens sag, vedtoges det at give grund med alle stemmer mod 2. 1896/97 6/6 p. 288-313: Magistraten indstiller, at der gives grund til Boulevardkirken ved H. C. Ørstedsparken, staten giver tilskud og kommunen, hvis 1888-loven igen træder i kraft, over nogle år af ligningen 120.000 kr. (Det halve af Bardenfleths 240.000 kr. fra staten over 10 år). Kirken behøves ikke aht. prædikener, men kirkelige handlinger. Klausen: Efter grunden sidste år er det slut. V. Koch mente, at han også før »havde vist sig som en Fjende af Kirke og Kristendom«. Det mødte indsigelse fra Klausen: Jeg er ikke en fjende, fordi jeg er imod unødvendige kirkeplaner (313). Marstrand det moderate Venstre, var ikke for ligning med så hidsige stemninger for og imod. – 9/11 p. 1247-83 mente hele det nedsatte udvalg, Marstrand inkl., at kirken i kvarteret var »paatrængende nødvendig« og var for over ligning at give 50.000 dertil. 1888-loven var ikke kun for kirkers vedligeholdelse, men kunne også begrunde støtte til nye kirker. Marstrand ville dog kun give grund, statens ansvar skal ikke svækkes, den har forsømt at ordne kirkens forhold efter grundloven. Selv Rørdam og Ussing erkendte jo på Bethesdamødet, at kirker ikke er kommunens sag (1259ff). H. N. Hansen resumerede: Der er enighed om grund og et flertal for de 50.000 kr. 120.000 kr. over flere år er ikke tyngende (1262f). Koch: Det tages jo ikke af kommunens kasse, og Rørdam er for kirkelig ligning. – 25/1 97 p. 1749-83: Flertallet var for grund ved kommunehospitalet, hvis der blev givet mange penge kunne grunden ved Ørstedsparken dog komme på tale, og for 50.000, hvis der kan ske kirkelig ligning over hele staden. Klausen: Når folk bruger kirken, er jeg ikke imod, at der gives en grund, men mod ligningen, men det er et lille mindretal, der søger kirken. Ligning

- tvinger folk til at betale, som ikke tilhører kirken eller »kun nominelt« gør det. For et stort kirkeprojekt stemte 16 for, 13 imod, for ligningen var 19 for og 10 imod. 1897/98 p. 402-18, 476-82 var spørgsmålet om der skulle gives grund til præsternes kirke, det indstillede magistraten. For at den som sognekirke ikke skulle belaste ligningen, skulle tårnet bygges straks, sagde Knudsen, og så skal der gives grund, ikke andet. Grunden blev givet. – P. 1142-43 var der indstilling om at sælge en grund i Nordvestkvarteret til kirkebyggeri for 15.000 kr., det var nok til halv pris, sagdes det. Det stemte 15 for og 10 imod. 1898/99 intet om kirker. 1899/1900 ønskede pastor Krag kirkegrund i Stockholmsgade, men 1900/1901 p. 358-63 indstillede magistraten, at grund kan købes i Malmøgade til 15 kr. pr. kvadratfoden, ikke en høj pris, almindeligvis var prisen her 29 kr. Det skal den sælges til, sagde murer H. Rasmussen. Det af magistraten foreslåede vedtoges med 12 stemmer imod 11. (De trykte Forhandlinger fra Kbh.s Borgerrepræsentation). – Når kirkefondets folk skriver dets historie overser de gerne den offentlige støtte fra kommune og stat, vel for at gøre egen indsats større, den var stor nok endda. Det burde være nævnt, at Kbh.s kommune gav gratis grunde indtil flertallet vendte 1898, derefter solgtes grunde billigt, og at staten over midten af 90'erne gerne ydede 20-25.000 kr. til det foreskrevne vedligeholdelsesfond; således »Københavns Kirkesag 1890-1915«, 119f og 151; p. 180 nævner ikke den billige grund, men for »Sandhedens Skyld« statens 25.000, som præsten ikke syntes at vide, hvad man skulle med. Christian Gad: »Et Stovværk« (Kbh. 1938) 98ff modstridende oplysninger, 120f siges sandt nok at præsterne gav hele byggesummen til Kristkirken, uomtalt er kommunens grund og statens vedligeholdelsesfond; 105 gav staten ikke 20.000 kr. til Hellerup kirke, fordi den lå udenfor Kbh.s kommune, men ifølge indarbejdet skik jfr. 115f.
77. Søn- og helligdagsbegravelser var ikke et nyt problem. De var tildels tilladte i Kbh. og ikke forbudt på landet. Hvordan i købstæderne spurgte ministeriet 18/2 96 bisperne og fik afvigende svar. Sagen forelages da det kirkelige råd i håb om et enigt svar. Sept.-okt. 96 kom det for. Med industriforhold er det naturligt i byerne, sagde Swane, Clausen (og andre) vidste, at det var arbejderbevægelsens sag, en tilladelse ville føre til mere drikkeri, ved hverdagsbegravelser får mange arbejdere dog løn; Schousboe fandt det vanskeligt at gå imod, ikke alle arbejdsgivere undlader at knappe lønnen af. Gøtzsche ville værne om søndagsfreden, Stein om overbebyrdede præster. Ved 2. beh. kom vanskelighederne, såvel ved at holde igen, som ved at give frit løb fx ved et ministerielt cirkulære. Ministeriet gør det frit, hvis vi ikke gør noget, sagde Gøtzsche. Svaret blev diplomatisk, et ikke-svar (1896 XX 255, kirkerådets protokoller III 387, IV 62, 82 og 85).
78. Ft Till. A 1005, 2. beh. 19.-22/1 1901, J. C. 2404ff, Klausen 2437, 2515ff, 2525, 3. beh. 13/3 01 J. C. 4188ff.
79. 1900 ØØ 565.
80. 1900 ØØ 1353.
81. Ft 1900/1901 Till. A 3539, forelagt 15/3 4257-60 jfr. Bjerre 1. beh. 19/3 4455, Jens Jensen 4452.
82. Fredrik Nielsen, grundtvigianer, 1877 professor i kirkehistorie, 1900 biskop i Aalborg, jfr. Aalborg bisper 109ff.
83. Ft 1900/1901 Till. A 2201, forelagt 27/10 998f, 1. beh. 4-5/12 1557-1662. Det fortjener overvejelse, hvor privat forslaget var. Reformpartiets protokol 1899-1901 oplyser 16/10 1900 om et bestyrelsesmøde, hvor det vedtoges at indhente partiets tilladelse til fremsættelse – og 18/10 vedtog partiet »efter nogen Forhandling ... at dets Formand J. C. Christensen kunne fremsætte Forslag om Oprettelse af Menighedsraad«. – Fts udvalgsprotokol (Kirkelige Forhold 16) oplyser om forslaget behandling i 11-mands

- udvalget: 7/12 konstituerede det sig med J. C. som formand og partifællen Th. Nielsen som sekretær. 19/12 var »Almindelig første Behandling. H. Holm og Borgbjerg udtalte sig meget skarpt imod Lovens Hovedbestemmelse, medens A. Thomsen, P. Madsen, Sandbæk, L. Jensen, Moestrup og R. C. Sørensen anbefalede Forslaget«, dvs. 8 var for, 2 imod, den moderate Aadal var usikker. – Højre var ikke repræsenteret.
84. Brevbog 15/10 1900 nr. 4089. Sagen angives flyttet fra 1900 ØØ 473.
85. K. Struwe 304. Jeg er gået ud fra, at Ingomar Petersen husker fejl, den daværende departementschef vovede næppe at love en dato.
86. En brevvæksling II 10/9 96 267. De følgende datoer og sidetal i teksten henviser til det værk.
87. Christian Ludwigs cand.theol. 1902, ordineret medhjælper, kapellan Blågårds kirke Kbh. 1905-11, Aalborg bisper 190f. Fr. Niensens breve til Rørdam KB, Rørdam fra Fr. Nielsen RA, idet brevene er udvekslet og i afsenderens arkiv.
88. Tage Reedtz-Thotts arkiv LaS, Gaunø godsarkiv.
89. 21/3 1902 havde kirkefondets bestyrelse offentligt henvendt sig til regering og rigsdag om kirkelovene. Det anførtes, at fondet havde tilvejebragt 13 kirker, 6 sognekirker, 3 sognedistriktskirker og 4 filialkirker, mens det helt eller delvist lønnede 21 præster. Driftsudgifterne ville i 1902 nå over 100.000 kr., hvoraf en voksende del kom fra fondets egne kirker, enkelte menigheder kan eller vil snart kunne bære udgifterne til deres egen kirke og præst. Som lovforslagene foreligger vil det kraftige og levende menighedsliv mangle forudsætninger for at fortsætte arbejdet i organisk tilslutning til den sognekirkelige ordning. Der bliver ikke tilskyndelse for menighedskredse, som bærer alle udgifter til kirke og præst, til at fortsætte dermed, når »der ikke ved Præstevalget kan blive Lejlighed for dem til at gøre sine Ønsker gældende«. – Bag lå møder i forretningsudvalget sidst i 1901 om opråb til offentligheden og henvendelse til ministeren. Men M. P. Larsen havde været syg og vægrede sig ved at underskrive opråbet, som det forelå. 20-21/3 måtte der bestyrelsesmøde til, også Rørdam nægtede at sanktionere forretningsudvalgets opråb. Her indledte Koch: Kirkefond og kirkesag var truet, hvad J. C. havde benægtet ved 2. behandling. De frivillige bidrag ophører, når menighedsråd med præstevalg »giver Kirkerne i Hænderne paa Folk, der slet ikke forstaa Livet«. Resultatet blev ovennævnte henvendelse, og at Friis Hansen kunne uddybe den i eget navn (jfr. Kristeligt Dagblad 1/4 og 3/4 1902). Der kom siden mere fra Kirkefondet.

Rigtig tak for god bistand til Rigsarkivets utrættelige medarbejdere, Arkiv og bibliotek på Kbh.s Rådhus, Lokalariverne i Århus, Odense, Aalborg og Randers samt til Kamma Struwe for gode drøftelser og tips.

Tak også for tildeling af Jens Nørregaards og Hal Kochs Mindefond til dækning af udgifter ved denne og en tidligere afhandlings udarbejdelse.

Summary

»Københavns Kirkefond« (the Church Fund of Copenhagen) and its antecedents have been described several times – recently by Kamma Struwe. This article is about its beginnings prepared by some years of cooperation between the grundtvigian Th. Skat Rørdam, who in 1895 became bishop of Zealand including Copenhagen, and a group of gifted

laymen who were passionately engaged in remedying the ailing church in the capital. In 1890 they had set to work on changing the conditions in the new parts of the rapidly growing city where the building of churches had almost stopped, and they had started collecting money to this end. The bishop and the laymen more or less agreed about the goal: to forward an active congregational life. They also agreed about the means to obtain this goal: more churches and more ministers. The ministers were to have a field of activity of manageable size so that people knew who their minister was and so that the minister was able to reach the members of his congregation.

The collaboration had started in a state church commission set up in 1890 to improve the conditions of the church in Copenhagen. During the following years it continued and with the creation of »Kirkefondet« in 1897 it got a permanent form. By the turn of the century it had collected money for 13 churches or church rooms and for the complete or partly payment of 21 ministers. In spite of the distrustfulness of Conservative ministers of the capital this voluntary work was integrated in the existing parish structure of the National Church because of the increasing understanding of the Ministers of Ecclesiastical Affairs for the work of the Church Fund.

This private work was indeed necessary because in the early eighties the Danish politicians only half-heartedly went in for the idea that the state supported the building of churches. It was said that the capital was rich and could manage on its own. But actually the Parliament defied the words of the constitution that the state must support the National Church. For some time the municipality of Copenhagen was rather benevolent and donated building sites for churches as well as cash contributions. But the resistance against these measures increased, and the constitution also stated that nobody is bound personally to contribute to any other worship of God than his own.

In 1895 the Left Reform Party (Venstrereformpartiet) with J.C. Christensen as its leader gained the majority in the Danish Parliament and the opposition against the increasingly weaker Conservative governments continued to grow. The school teacher J.C. Christensen managed to change the resistance of his party against the state support of the building of churches: The constitution had to be respected. His party was able to tolerate that the municipality gave building sites for churches, but it strongly rejected the granting of money from the municipal budget for church building. In this respect the constitution was followed too. A real church tax the party found undesirable – also for the sake of the church itself since the resistance against it was so strong.

In 1900 J.C. Christensen introduced a bill about vestries in the parishes elected on a broad basis. This summoned a new era but bishop Rørðam and the governors of the Church Fund as a matter of course were against giving the majority of people so much influence. The bill also caused damage to the active congregational life in Copenhagen and what it had achieved.

Tre økonomiske professorers teologi

af Niels Kærgård

1. Indledning

Københavns Universitets økonomistudium havde i årtierne op mod 1. verdenskrig et lærerkollegium, hvis forhold til teologien er interessant af flere grunde.

For det første kan det anvendes til at sætte spørgsmålstegn ved den hypotese, at videnskabsmændene på den tid i højere og højere grad blev præget af rene ateistiske holdninger, som det f.eks. udtrykkes af P.G. Lindhardt, der omtaler Westergaard som »et særsyn blandt 1880'ernes »vantrø« videnskabsmænd«.¹

For det andet er et økonomisk – »materialistisk« – samfundssyn ofte fremhævet som den absolutte modsætning til mere »åndelige« eller religiøse holdninger:²

Vi ser på et træ og tænker på, at det kan blive til tømmer, på et vandfald og forestiller os, at det kan levere elektricitet. Men før træet bliver til tømmer, er det en levende organisme som har form og skikkelse. ... De alternative muligheder skabes også af forskerne. Biologerne er godt med, mens til gengæld økonomerne er stort set rene fagidioter, som ikke forstår noget som helst.

Det kan derfor være ganske interessant at se på økonomernes egne arbejder om mere holdningsmæssige og religiøse spørgsmål.

En tredje grund til at se nærmere på økonomernes teologiske forestillinger omkring århundredskiftet er, at man næppe forstår deres økonomiske overvejelser fuldt ud uden at tage deres religiøse holdninger i betragtning.

De tre økonomer, der skal behandles, er Harald Westergaard (1853-1936), L.V. Birck (1871-1933) og Jens Warming (1873-1939). Westergaard er noget ældre end de andre, men dog ikke mere, end at de alle har været professorer samtidig – i perioden 1919-1924 besatte disse mænd 3 af statsvidenskabs 4 professorater.

I økonomiens historie er de ingen hr. hvem som helst. I det netop genudgivne førende internationale økonomleksikon,³ er der kun fundet plads til fire danske økonomer, og de her behandlede 3 er alle iblandt dem.⁴

Det er almindeligt, at analysere de tre's økonomiske forfatterskaber helt uafhængigt af deres religiøse holdninger, der betragtes som »priva-

te«,⁵ men det er jvf. senere næppe altid særlig frugtbar. I det følgende skal det derfor forsøges at skildre dem som hele mennesker med vægt på deres teologiske holdninger. Alle tre har skrevet om teologiske emner, men når forfatterskaberne analyseres, plejer disse dele at træde helt i baggrunden.

De tre er også et interessant trekløver i den forstand, at de dækker et bredt spektrum af teologiske holdninger. Ofte henvises til Henrik Pontoppidans roman »De dødes Rige«, der udkom i årene 1912-1915, som den mest levende skildring af holdningerne i perioden efter systemskiftet i 1901. Og alle de teologiske synspunkter, der optræder heri, kan med lidt god vilje ses afspejlet hos de tre økonomer. Den organiserede kristendom med økonomisk og politisk magt og midler, som den specielt viser sig i Københavns Kirkefond, er i bogen repræsenteret af Stensballe og Johannes Gaardbo og blandt økonomerne af Harald Westergaard. Den lidt enfoldigt troende kristne, hvis tro ikke passer ind i de herskende systemer, og som sætter sin sociale position på spil for sin tro, er i bogen repræsenteret af Mads Vestrup og hos økonomerne af Jens Warming. Endelig er der en udogmatisk religiøsitet, der næppe engang kan kaldes kristen, men som i hvert fald indebærer en dyb interesse for religiøse problemer, uden at dette fører til tilslutning til et af de kendte religiøse systemer; dette synspunkt repræsenteres af bogens helt Torben Dihmer og blandt økonomer af L.V. Birck.

2. Harald Westergaard – en etableret del af kirkehistorien

2.1. Indledning

Harald Westergaard var ansat ved Københavns Universitet i 40 år, heraf i 37 år som professor i nationaløkonomi og statistik. Han er en kæmpe i dansk videnskabs- og kulturhistorie. Det særlige ved Westergaard er, at han indtager en nøgleposition på tre helt forskellige områder. Han har en plads i dansk nationaløkonomis historie, bl.a. med et par ungdomsarbejder indenfor matematisk økonomi af international klasse og med en række indflydelsesrige lærebøger. Han var desuden et af de helt store navne i europæisk statistik i en meget lang periode. Endelig har han en etableret plads i dansk kirkehistorie, bl.a. som et, måske det, ledende navn i Københavns Kirkefonds første periode og som en hjørnesten i al kristeligt-socialt arbejde omkring århundredskiftet. Han er en af de meget få, der har haft to biografier i Dansk biografisk Leksikon; Jens Toftegaard skriver om ham som økonom og statistiker, og Hans Koch skriver om ham set fra et kirkehistorisk synspunkt.

Hans virke er beskrevet i utallige artikler; ud over de to allerede nævnte fra Dansk bibliografisk Leksikon bl.a. fra hans 70-årsdag Toftegaard (1923) og Zeuthen (1923) og fra 80-årsdagen Iversen (1933). Der er en lang række analyserende nekrologer bl.a. Nybølle (1936), Nielsen (1936), Marstrand (1937), Helweg-Larsen (1937) og Toftegaard (1936). Han er senere portrætteret i Jensen (1976) og hans teologiske holdninger er analyseret i Christensen (1976). Der ud over spiller han en betydelig rolle i enhver kirkehistorie – han er f.eks. den ikke-teolog, der er omtalt flest gange i Schwarz Laustens nye kirkehistorie⁶. Selv har han skrevet en lang række teologiske indlæg og holdt masser af foredrag, hvoraf en del er trykt som kronikker e.l., han har udgivet brudstykker af erindringer forskellige steder, og en række breve er udgivet. Hans teologiske hovedværk er vel nok den lille bog »Fra forargelse til Tro« fra 1885, men korrespondancen op til Kirkefondets dannelse er en hovedkilde i dansk kirkehistorie; korrespondancen er udgivet af Helweg-Larsen i 1955.

Med alt dette materiale er der stof til en tyk bog om Westergaard, og det kan med rette spørges, om endnu en oversigt på en halv snes sider over hans liv og virke kan tilføje noget nyt. Ideen i den følgende fremstilling er ganske vist at give en biografi, der kan stå alene, men den vil særlig dyrke to aspekter, der har været trængt noget i baggrunden i, hvad der tidligere har været skrevet om Westergaard.

For det første er tidligere analyser af Westergaard typisk skrevet ud fra et klart økonomisk eller et klart kirkehistorisk udgangspunkt. Samspillet mellem Westergaards videnskabelige og kirkelige holdninger har været meget lidt dyrket, selv om der er klare indikationer af et sådant samspil.

For det andet rejser det her givne oplæg, hvor Pontoppidans »De dødes Rige« er taget som baggrundsstruktur, spørgsmålet om, hvorvidt den intolerance og det svæversyn som romanens Johannes Gaardbo præges af, også kan findes som et træk ved Harald Westergaard. Mere kritiske spørgsmål til Westergaards virke har været meget lidt stillede. Stort set alle artikler om ham incl. dem i Dansk biografisk Leksikon er skrevet af hans venner og elever, som naturligt nok har været så tæt på ham, at en kritisk distance i portrætterne mangler. Uden at gå i den modsatte grøft, kan der være grund til at sige nogle mere om Westergaards svagheder.

2.2. Westergaards baggrund og karriere

Harald Ludvig Westergaard blev født den 19. april 1853. Westergaard-familien hørte til blandt samfundets ledende. Hans far Niels Ludvig

Westergaard (1815-1878) var en internationalt anerkendt orientalist, der fra 1845 var professor i indisk-orientalsk filologi ved Københavns Universitet. Navnlig oldpersisk og sanskrit var hans speciale. Han var rektor for Universitetet i 1867-68. Han var utvivlsomt en travl mand, der ud over sit videnskabelige virke havde en række tillidshverv. Han var i 1848 medlem af den grundlovgivende forsamling (valgt i Holbæk amt), men var ellers ikke politisk aktiv. Fra 1856 var han en af eforene for Den Arnamagnæanske Stiftelse, og allerede da var han formand for Det Nordiske Litteratursamfund. Fra 1853 til 1865 redigerede han *Historisk Tidsskrift*. I 1868 blev han æresdoktor i Lund og i 1869 etatsråd. En søster til Niels Westergaard var gift med de sjællandske bondevenners førende leder C.C. Alberti (1814-1890), der var overretsprokurator i København fra 1853 og valgt til folketinget i Sorø-kredsen fra 1849 til sin død.

I hjemmet var der foruden Harald Westergaard 3 andre børn, og det kan ikke have været helt problemfrit, idet Niels Westergaard ud over at have været en travl mand også led af en del sygelighed, idet han allerede på sin ungdoms rejser i Persien pådrog sig en alvorlig sygdom, og moderen, Christiane Frederikke f. Ryge⁷ døde allerede i 1856 som 36-årig lige inden Harald Westergaards 3 års fødselsdag.

Om holdningerne i hjemmet ved vi relativt lidt, men vi ved i hvert fald, at Niels Westergaard var stærkt nationalt sindet og lod sig påvirke kraftigt af 3-årskrigen og krigen i 1864. Han, der havde været stærkt internationalt orienteret, gik mere og mere over til at skrive på dansk og afskar kontakten med sine internationale, specielt tyske, kollegaer.

På trods af sin kones død lykkedes det Niels Westergaard at holde sammen på hjemmet og give børnene en god start. Både Harald Westergaard og hans storebror Viggo Westergaard kom på Metropolitanskolen, og fik startet imponerende karrierer.⁸

Det kan ikke have undgået at påvirke Harald Westergaard, at moderen var død så tidligt, og faderens død kommer i 1878 samtidig med Harald Westergaards religiøse vækkelse.

I 1871 blev Westergaard student, og begyndte samme år at læse matematik. Han blev så i 1874 som 21-årig cand.mag. i matematik, men var blevet interesseret i samfundsforhold og startede derfor på Det Statsvidenskabelige Studium. Han blev cand.polit. i 1877.

Hans uddannelse var ideel med henblik på en forskerkarriere indenfor økonomisk teori. Netop i 1870'erne skete der store ting internationalt i økonomisk teori. Efter at have levet på traditionerne fra de store klassikere, Adam Smith, David Ricardo og John Stuart Mill, kom marginalismens gennembrud med bøger af englænderen Stanley Jevons i

1871, østrigeren Carl Menger 1871 og franskmændene Leon Walras i 1874. Hvad der skete i økonomisk teori på det tidspunkt er kompliceret; man gik bl.a. fra en teori, hvor varenes værdi var bestemt af den ved produktionen af dem forbrugte mængde arbejde (det der i vore dage vel bedst er kendt fra Karl Marx's arbejdsværdilære), til en teori, hvor forbrugernes subjektive vurderinger spillede en afgørende rolle. De nye teorier prøvede at analysere det komplicerede samspil mellem udbud og efterspørgsel for mange forskellige markeder (det der er blevet kaldt generel ligevægtsteori). Til forståelse af Westergaards indsats er det nok at være klar over

- at økonomisk teori var i opbrud efter en række epokegørende nye fremstillinger først i 1870'erne
- at et nyt fasttømret system først for alvor stod klar med Alfred Marshall's *Principles of Economics* fra 1890
- at de nye teorier i meget høj grad byggede på matematiske analyser af det økonomiske system
- og endelig at de nye matematiske teorier specielt i Tyskland gav anledning til en kraftig metodestrid mellem disse teoretiske økonomer og en historisk-beskrivende, socialt orienteret økonomisk skole (de såkaldte katedersocialister).

Det er værd at bemærke, at det nye kom meget hurtigt til Danmark. Faktisk havde matematikerne Julius Petersen og Frederik Bing uafhængigt af den internationale debat argumenteret for en fornyelse af økonomien allerede i 1873.⁹

Harald Westergaards uddannelse i økonomi og matematik var ideel, og han var da også hurtigt med. I et brev til Jevons forklarer Westergaard ham, hvorledes en mere direkte brug af matematisk maksimeringsteknik ville lette argumentationen (brevet er kendt fra en tak, i 2. udgaven fra 1879 af Jevons bog, og nævnes som teoriehistorisk interessant bl.a. af Creedy.¹⁰) I en artikel i *Tidsskrift for Mathematik* 1876 bruger Westergaard som den første matematisk maksimeringsteknik (Lagrange-multiplier metoden) på et økonomisk problem; da artiklen er på dansk, er man først blevet opmærksom på den i de senere år.¹¹ I 1870'erne var der således gode udsigter til, at danske forskere skulle komme til at spille en ledende rolle i det internationale nybrud i matematisk økonomisk teori med Harald Westergaard og Julius Petersen som de ledende, begge havde internationalt bemærkelsesværdige arbejder fra 1870'erne. Westergaard var i 1878-79 på en stor udlandsrejse bl.a. til England for at træffe Jevons og få førstehåndskendskab til de nye teorier. Men der kom aldrig noget ud af det.

Westergaard skrev i 1891 en lille lærebog »Indledning til Studiet af Nationaløkonomien«, og den blev uhyre betydningsfuld i Danmark, som bogen der gjorde de nye teorier til almen eje her i landet. Som Carl Iversen skriver i 1933:

Saare uanseligt og beskedent af Ydre er det tynde graa Hefte: »Indledning til Studiet af Nationaløkonomien«, som Westergaard udsendte i 1891, og dog har denne lille Bog sat Skel i dansk Nationaløkonomis Historie; i den slaas Døren op for den moderne økonomiske Teori, som omtrent samtidig var skudt frem i Østrig, England, Schweiz og Amerika.

Men der er ingen forskningsmæssige bidrag til udviklingen af økonomisk teori efter 1880 hverken fra Julius Petersen eller fra Harald Westergaard, og der er ingen spor af kontakt mellem dem.

Harald Westergaards udlandsrejse i 1878-79 fik ham nemlig til helt at ændre spor også forskningsmæssigt. Han var inden rejsen begyndt at interessere sig for sociale forhold. I 1875 altså allerede i studietiden blev han som statistiker knyttet til den store arbejderkommission, hvor han traf en række af de mænd, der arbejdede stærkest for forbedring af de fattiges kår, specielt stiftsfysicus F.C. Krebs¹². Disse spirer blev under udlandsrejsen til en fuldt afklaret kristelig social livsholdning. Den store begivenhed i England blev ikke mødet med Jevons, men mødet med John Malcolm Ludlow, »Chief Registrar of the Friendly Societies«, den ledende skikkelse i det kristelige sociale arbejde i England.¹³

Da Westergaard kom hjem kastede han sig over statistiske studier af sociale forhold. I 1881 skrev han sin første artikel i Nationaløkonomisk Tidsskrift (»Spørgsmålet om Alderdomsforsørgelse«), hvori han nu har forladt den strengt teoretiske økonomi¹⁴.

Nationaløkonomien er ikke baseret paa Fakta og formel-logiske Slutninger alene; den berører de menneskelige Interesser dybt, og i Hver Theori kommer da et Moment af den paagjældende Forfatters Livsopfattelse med ind.

Samme år fik han Universitetets guldmedalje på en afhandling om dødeligheden i de forskellige samfundsklasser, en afhandling der i 1882 udkom på tysk med titlen »Die Lehre von der Mortalität und Morbilität«. Den blev genudgivet i en omarbejdet og udvidet udgave i 1901, og står som et hovedværk i europæisk demografi og statistiks historie. Dette værk skaffede ham i 1883 et docentur i statsvidenskab ved Universi-

tetet, og i 1886 blev han professor, en stilling han bestred, til han i 1924 blev 70. Hans fag var statistik og nationaløkonomi, idet hans forskning dog i helt dominerende grad var koncentreret om den anvendte statistik med forskellige former for socialstatistiske analyser i centrum.

På dette område var han en international kapacitet. I fortegnelsen over hans arbejder¹⁵ er anført 59 artikler i internationale tidsskrifter. Mest publicerede han i tysksprogede forsikringstidsskrifter, således er der 18 artikler i »Assekuranz Jahrbücher« og 15 i »Österreichische Revue, Organ für Assekuranz«. Men der er også artikler i alle de førende engelsk- og tysksprogede fagtidsskrifter, f.eks. 5 artikler i »Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik«, 4 i »Economic Journal«, 2 i både »Quarterly Publication of the American Statistical Association«, og i »Journal of the Royal Statistical Society«, og enkelte artikler i både »Biometrika« og »Economica«.

Der er en tæt forbindelse mellem Westergaards holdninger og emnerne for hans forskning. De statistiske analyser behandler emner af relevans for hans sociale og kirkelige arbejde. Det er som tidligere nævnt emner som dødelighed i forskellige socialgrupper, og en stor plads har også arbejdet med alkoholproblemer. Det sidste er et typisk eksempel på Westergaards virke; han dækker hele spektret fra internationale tidsskriftsartikler med videnskabelige analyser af alkoholismens virkninger til korte artikler i dagspressen og i danske og skandinaviske »ædrueligheds tidsskrifter«, samt folkelige foredrag i religiøse kredse (f.eks. er der 5 artikler i »Revue internationale contre l'alcoolisme« og en række af de tidligere nævnte artikler i tyske forsikringstidsskrifter handler også om overdødelighed ved alkoholisme).

Udover de videnskabelige arbejder og debatindlæggene skrev han betydningsfulde lærebøger. »Indledning til Studiet af Nationaløkonomien« fra 1991 er nævnt. Den blev fulgt af »Nationaløkonomien i Hovedtræk« fra 1908 (den kom på finsk i 1909, og i en dansk 2. udgave i 1912). Hans berømteste og mest indflydelsesrige lærebog er dog nok »Statistikens Teori i Grundris« på godt 300 sider, der kom samtidigt på dansk og tysk i 1890, i en dansk 2. udgave i 1915 og i en dansk 3. udgave og en tysk 2. udgave (udarbejdet sammen med H.C. Nybølle) i 1927-28. Der er der ud over en række bøger og memoranda til undervisningsbrug, bl.a. også lærebøger i dansk samfundsbeskrivelse.

Ud over universitetsarbejdet og det sociale og kirkelige arbejde havde Westergaard et omfattende virke vedrørende anvendelsen af de statistiske og forsikringsvidenskabelige metoder. Han sad i en række kommissioner, i forsikringsselskabers bestyrelse og var direktør i Københavns Brandforsikring fra 1885 til 1935 og i Sparekassen Bikuben fra

1886 til 1936. Han var medlem af forsikringsrådet fra dets oprettelse i 1904 til 1932.

Der er ingen tvivl om, at Harald Westergaard var en gigant i europæisk statistik i mere end en menneskealder. Han fortsatte sit virke lige til sin død. Hans sidste store bog »Contributions to the History of Statistics« på 280 sider udkom i London i 1932, da han var 79, og i fortegnelsen over hans værker er anført 15 numre for perioden 1933-36, d.v.s. efter han blev 80. I disse senere år optog arbejdsløshed ham meget, og han overvejer, om man måtte gå i mere planøkonomisk retning for at bekæmpe problemet.

Det er helt forståeligt, at alle biografier selv de nyeste lader sig imponere af denne kæmpe. Dansk biografisk Leksikon for 1984 slutter med et citat fra hans 80-års festskrift, hvori det hedder¹⁶, at han

ved sin videnskabelige indsats, stadig levende interesse for samfundsklassernes vel, den usvækkede glæde ved andres, særlig elevs videnskabelige arbejde har været et eksempel på hvad der adler et menneskes liv.

og i Danske Økonomer fra 1976 skriver Arne Jensen¹⁷ at

Harald Westergaard kommer os stadig ved, når vi kvalitetsbevidst taler samfundsrelevant forskning og undervisning og er parat til omhyggelig konfrontation med virkeligheden.

Skal man spille djævelens advokat, må det imidlertid nok med, at Westergaard næppe var særlig tolerant i faglig henseende. Han formulerede sit syn på statistikkens metode ganske skarpt og var ikke særlig åben overfor de nye mere matematisk-modelorienterede metoder, der kom frem i århundredets første årtier. Han siger f.eks. i sin afskedsforelæsning i 1924 om disse metoder, at de

indeholder en Fristelse til at arbejde for mekanisk, idet man saa at sige kaster Tallene ind i en Maskine, der leverer det færdige Produkt, medens det i Virkeligheden gælder om at fjerne sig saa lidet som muligt fra sit Iagttagelsesmateriale. De mere gammeldags Metoder giver os ofte langt tydeligere Begreb om Tallenes indbyrdes Sammenhæng. Jeg kan ikke frigøre mig fra den Tro, at Korrelationsteorien aldrig var kommet saaledes paa Mode, som den er, hvis de mange matematiske Problemer, den kan give Anledning til, ikke havde øvet dens Tiltrækningskraft på matemati-

kere, og jeg tror, at disse Formler efterhaanden vil blive lagt til Side som altfor uhaandterlige«

I Mogens Boserups oversigt over dansk økonomis udvikling¹⁸ anføres et afsnit om »stækkede Ørne«, d.v.s. danske økonomer, der leverede en pionerindsats, som aldrig blev accepteret og udbredt. I Boserups afsnit omtales tre begivenheder centreret om navnene Julius Petersen, E.Ph. Mackeprang og Jens Warming – og Westergaard er uden at blive nævnt med i alle. For at give et mere fuldstændigt og kritisk billede af Westergaard, skal disse 3 episoder kort resumeres. Samtidig skal Westergaards forhold til den svenske økonom Knut Wicksell nævnes.

I 1870'erne var både Westergaard og Julius Petersen og flere andre som allerede tidligere nævnt langt fremme i udviklingen af den nye matematiske økonomiske teori. Begge blev professorer ved Københavns Universitet i 1880'erne, Westergaard i bl.a. økonomisk teori. Men der kom aldrig noget ud af det, og der kan ikke spores nogen kontakt mellem Westergaard og Julius Petersen. Der er ingen opfordringer fra Westergaard til Julius Petersen om at fortsætte.¹⁹ Westergaards religiøse vækkelse fik ham til at skifte forskningsspor, hvilket han næppe kan bebrejdes, men at han intet gjorde for at tilskynde Julius Petersen til at fortsætte sit arbejde med matematisk økonomi, er overraskende og kan måske bedst forklares med, at Julius Petersen var medlem af Brandes-kredsen og erklæret ateist.²⁰

Et andet forhold af lignende karakter er relationen til Knut Wicksell (1851-1926). Han er vel Nordens førende økonom nogensinde. Han er næsten fuldstændig jævnaldrende med Westergaard. Også han startede med at tage en kandidatgrad i matematik, og han var professor i økonomi i Lund (1901-1916) samtidig med, at Westergaard var det i København. Han arbejdede med økonomisk teori i samme stil som Westergaards ungdomsarbejder og Westergaards lærebog fra 1891. Men der er ingen spor af kontakt imellem dem. Westergaard skriver en kort biografi i Nationaløkonomisk Tidsskrift på Wicksells 70-års dag²¹, men den er langt fra ubetinget rosende. Westergaard taler ganske vist om Wicksell som en uforfærdet stridsmand, men umiddelbart efter om ham som »uden Tvivl den ejendommeligste Skikkelse imellem de skandinaviske Nationaløkonomer«, »men over hans Tilværelse er der dog faldet mere Ro end tidligere«. Nogle af Wicksells forelæsninger omtales som »stærkt farvede af republikanske og fritænkeriske Ideer« og han er »for meget Enspændernatur til med nogenlunde lethed at leve sig ind i andre Mennesker Tankegang«. Også her er det en nærliggende tanke, at det tilsyneladende uforklarligt kølige forhold skyldes holdningsmæssige

modsatninger. Wicksell var »fritænkerisk« og fik f.eks. i 1908 en dom på 2 måneders fængsel for blasfemiske bemærkninger om den ubesmittede undfangelse.²²

I 1906 forsvarede Westergaard-eleven E.Ph. Mackeprang en disputats netop med anvendelsen af de nyeste matematisk-statistiske metoder, der her for første gang anvendtes indenfor økonomien. Westergaard sablede ud fra det ovenfor anførte statistiksyn afhandlingen ned, og Mackeprang forlod forskningsområdet. Først i 1970'erne blev afhandlingen genopdaget og nævnt som et internationalt pionerarbejde.²³

Endelig bidrog Westergaard-eleven Jens Warming (jvf. senere i dette papir) med en række teoretiske nyskabelser, som var oversat til op i 1970'erne. Ingen gjorde den internationale forskningsverden opmærksom på Warmings analyser. Med Westergaards internationale position kunne han have gjort det, men intet tyder på, at han prøvede.

Der kan ikke rokkes ved, at Harald Westergaard fagligt har været blandt de største (og måske er den største) i dansk økonomi og statistiks historie. Det er også rigtigt, at hans menneske- og samfundssyn hang tæt sammen med hans videnskabelige virke. Det er derfor forståeligt, at man som Hans Koch²⁴ kan skrive, at

hvad man med Rette betegner som hans Omvendelse saa langt fra at svække hans videnskabelige Stræben snarest synes at øge den eller dog at give den et yderligere Tryk i Retning af det, som kan tjene Mennesker, og særlig dem, som har det trangt.

Der er imidlertid, hvis man ser nøjere efter, klare indikationer på, at en række lovende spirer i dansk økonomisk forskning blev trådt under fode i de næsten 50 år Westergaard dominerede dansk samfundsvidenskab. De retninger, der idag dominerer økonomien og statistikken, er meget matematiske og modelorienterede, og der var i Danmark en række overraskende tidlige tilløb i disse retninger, men de blev kvalt i Westergaards dominerende skygge.

2.3. Westergaard og kirken

I Westergaards tidligste ungdom spillede religionen næppe nogen stor rolle²⁵. Da han i 1871 blev student, var han givetvis en ung selvbevidst herre. Han har selv skildret det i nogle erindringer²⁶

Det gælder sikkert den Dag i Dag for enhver nybagt Student, det gjaldt endnu mere dengang, da der endnu var en lille Rest tilbage af Glansen i det naive Ord: Herrer vi ere i Aandernes Rige. I lan-

ge Tider havde man higet efter at slippe for Skolens mangeaarige Tvang, man havde drømt om Vandringer i Videnskabens forjættede Land, hvor man tænkte sig, at man skulde finde Løsningen paa alle Tilværelsens Gaader; endelig kom dette æventyrlige Øjeblik; for sidste Gang vandrede man ind ad Skolens Dør som Discipel og gik ud som en fri Mand, akademisk Borger, der skulde arbejde og studere paa eget Ansvar.

I studietiden var han en søgende sjæl, der talte meget lidt om religion²⁷.

Darwins Bøger læste jeg med stor Iver, skønt jeg savnede den fornødne naturhistoriske Ballast; en Tid lang syntes jeg, at Udviklingslæren maatte kunne bringe den Fasthed ind i Verdensopfattelsen, som jeg higede efter. Det varede rigtignok ikke længe, inden jeg opdagede, at det ikke slog til.

En Higen efter at naa et fast Punkt at staa paa prægede hele mit aandelige Liv dengang. Kristendommen lagde jeg snart tilside, og jeg havde fundet Tilskyndelse nok til at gøre det, snart i min egen Selvtillid, snart hos Digtere og Tænkere. L. Feuerbachs Wesen des Christenthums, Kierkegaards Øjeblikket, gav mig Vaaben i Hænde mod Kristendommen og Kirken. Men da jeg nu ved egen Kraft skulde vinde en Livsanskuelse, gjorde jeg snart den Opdagelse, at jeg ikke kunde finde Fodfæste noget Sted. Det laa ikke i min Natur at lukke mig op for ret mange; der var vel i det hele taget dengang hos mange alvorlige Mennesker en Sky for at tale om de dybeste personlige Emner. En stor Del af »det moderne Gennembruds Mænd« var Medlemmer af »Litteraturselskabet«; der søgte jeg ind i det Haab at finde Mænd, som havde tiltvunget sig den Fred, jeg ikke selv havde fundet. Men jeg blev skuffet. Der var sikkert blandt Medlemmerne mange alvorlige og sandhedskærlige Personligheder, men jeg antager, at deres Styrke mere har ligget i det negative end i det positive. Saa levede jeg videre paa egen Haand, et Studerekammerliv, med den trøstesløse Følelse, at jeg havde lidt aandeligt Skibbrud.

Dette ændrede sig ved en meget håndgribelig omvendelsesproces i årene 1878-79. I disse år var Westergaard som nævnt på en lang udlandsrejse, bl.a. med det formål at træffe den førende engelske økonomiske teoretiker, W. Stanley Jevons, for derved at udbygge den påbegyndte forskning i matematisk økonomi. Det blev imidlertid ikke mødet med Jevons, men mødet med den ledende engelske repræsentant for den kri-

stelige sociale bevægelse, John Malcolm Ludlow der kom til at præge Westergaard for livet. Selv skildrer Westergaard begivenhederne i 1909, hvor han med udgangspunkt i sin begejstring for Byron skriver²⁸

Hele denne himmelstormende Trods, parret med dyb Melankoli, passede saa godt for mig. At lukke sig inde i sit eget Jeg, at stænge alle Magter ude derfra, det var det, jeg vilde. Ingen skulde kunne sejre over den Fæstning, ingen Gud skulde kunne trænge derind. Var der ogsaa Trøsteløshed derinde, saa var det dog min egen Verden, mit Kongerige, hvori jeg ikke vilde dele Magten med nogen anden.

Den, der er kommet til det Punkt, har en Mulighed for at komme videre, hvor trøstesløst det end kan se ud for ham. Jeg skal ikke her give nogen Skildring af, hvorledes det gik til, at jeg lærte at ydmyge mig og at lukke op for Fæstningen, saa at han kunde komme ind, der »staar for Døren og banker«. Det var en Lykke for mig, at jeg i denne Gæringstid kom til at rejse udenlands 1878 og under min Udenlandsrejse kom i Berøring med alvorlige Kristne. Blandt dem vil jeg først og fremmest nævne John Malcolm Ludlow, en af dem, om hvem en Englænder engang sagde til mig, at hvis man skulde lede Englands tyve grand old men op, vilde Ludlow være en af dem. Han hjalp mig ogsaa i mine Studier, gav mig ypperlige Introduktioner, ogsaa til fremragende tyske og franske Videnskabsmænd og Socialpolitikere.

Hvilken betydning, Ludlow fik for Westergaard, er veldokumenteret i breve, vidnesbyrd som det ovenfor citerede, og i det faktum, at Westergaards ældste søn fik navnet Harald Malcolm Westergaard.

Som det er skildret i forrige afsnit skiftede Westergaards forskning samtidig retning fra den matematisk økonomiske teori til socialstatistik, og han blev ogsaa hurtigt et stort navn i danske kristeligt sociale kredse. Navnlig det lille bekendelsesskrift »Fra Forargelse til Tro« fra 1885 vakte stor opmærksomhed. Westergaard karakteriserer selv skriftet i forordet²⁹

Dette lille Skrift gjør ikke Fordring paa at meddele noget Nyt, det skal ikke være noget philosophisk Indlæg i Spørgsmaalet om Tro og Viden, ikke nogen theologisk Afhandling, men kun et Vidnesbyrd om den enfoldige Christendom, aflagt af en Lægmand, der efter med Begejstring at have troet paa Tankens Evne til at gennemtrænge Alt, en Tid lang led under Skuffelse og Tvivl og Angst, og tilsidst fandt Fred i sin Barnetro.

Skriftet er karakteristisk for Westergaards kombination af stille overbevisning og beskedenhed på den ene side og udadvendt fanfare på den anden. Skriftet bekender en jævn dagligdags kristendom³⁰

Og det er maaske navnlig værd at gøre opmærksom paa, at Indøvelsen i Kristendommen aldeles ikke behøver at være en hysterisk, krampespændt Underkastelse paa Naade og Unaade, – lad Arbejdet heller gaa langsomt og jævnt, Haand i Haand med de daglige Sysler, uden at man taber sin sunde og simple Glæde ved det jordiske Liv og de Opgaver, man har her paa Jorden.

Men det betyder ikke, at Westergaard gik stille med sin tro. »Fra Forargelse til Tro« blev f.eks. udgivet samtidig på dansk i København og på tysk i Leipzig.

Dermed var Westergaards navn for alvor slået fast i kirkelige kredse. Han blev medlem af bestyrelsen for Københavns Indre Mission fra 1886, men var for aktivistisk for mange gamle missionsfolk og udtrådte igen i 1893.

I 1886 begyndte også de store fælleskirkelige »Bethesda-møder«. Københavns befolkningstal steg fra 102.000 i 1800 til 360.000 i 1890 og 455.000 i 1900. Navnlig var de store brokvarterer vokset frem. Det gav naturligvis anledning til mange sociale problemer. Disse problemer og de kristnes holdning hertil skulle være emnet for møderne, idet punkter som arbejdet for de vantro masser i hovedstaden, kristendommen og det sociale spørgsmål, afholdssagen og prostitutionsspørgsmålet stod på dagsordenen. Til det første af disse møder mødte ikke færre end 1800 mennesker. Westergaard var en hovedtaler på mange af møderne. I 1886 talte han om »Kristendommens Forhold til de sociale Spørgsmaal«³¹

Allerede fra mødernes start var »kirkenøden« et hovedemne. Den voksende hovedstadsbefolkning havde ikke ført til noget større kirkebyggeri, og mange af sognene var derved blevet ekstremt store, der hørte 55.000 mennesker til St. Matthæuskirken og 63.000 til Johanneskirken. I Johanneskirken var i 1875 3531 kirkelige handlinger. Bunkebryllupper og stakitdåb (hvor præsten slår korsets tegn med individuelle lodrette streger, men en fælles vandret) var almindelige.

Allerede på det første Bethesdamøde blev tanker om bygning af 60-70 små kirker fremført, og en række mindre initiativer blev taget (bl.a. allerede i 1886 af en række unge kvinder, se også note 164). Det blev imidlertid en kreds af Westergaard og hans venner (sognepræst, senere stiftsprovst, Henry Ussing, dr.med. P.D. Koch, kapellan, senere Kirke-

fondets første sekretær, Julius Friis Hansen og biblioteksassistent, senere overbibliotekar ved Det Kgl. Bibliotek, H.O. Lange), der fik gang i sagen.³² I perioden december 1888 til januar 1891 korresponderede de om, hvad der skulle gøres, idet en brevbog cirkulerede mellem dem og i den udkrystaliseredes kirkesagens ideologi. Korrespondancen er publiceret af P. Helweg-Larsen i Teologiske Studier 1955 med en længere indledning af Helweg-Larsen og et forord af Hal Koch. Hal Koch betegner korrespondancen som »et af de mest centrale Aktstykker i nyere dansk Kirkehistorie«. Heri ligger, skriver Hal Koch, »i Grunden Hovedlinierne i københavnsk Kirkeliv gennem mere end 50 år«. Andet steds taler Hal Koch om, at³³:

Brevvekslingen er et kirkehistorisk dokument af største værdi. For det første fordi den blev udgangspunktet for Kirkefondets tilblivelse, det, der – i hvert fald efter mit skøn – er den betydningsfuldeste indsats i dansk kirkehistorie i de sidste 100 år.

Reglerne for korrespondancen var, at deltagerne i fast rækkefølge skrev deres synspunkter til videreførelse af debat ind i bogen og så sendte den videre i løbet af en frist på 10 dage. I første omgang fra 5. december 1888 til 27. juli 1889 cirkulerede bogen 4 omgange rundt og korrespondancen fylder ca. 80 tryksider. Derefter går man i november 1889 og frem til februar 1890 igang med at formulere programmet »De syv punkter«.

En dyb mistillid til folke- og statskirken gennemsyres bl.a. Westergaards indlæg. Han indleder sit første indlæg³⁴

Jeg er glad over, at det Spørgsmaal, som paatrænger sig os først, er i alt Fald indirekte Spørgsmaalet om Folke- og Frikirke, thi paa dette Punkt har jeg længe svævet i stor Uklarhed og Uro,

og fortsætter senere i samme indlæg³⁵

Folkekirken – i alt Fald i Kjøbenhavn – staar paa en Piedestal, den er som Autoritet ligesaa fremmed for den Fattige som et hvilketsomhelst offentligt Kontor. Hvilken Masse af Ceremonier skal man ikke gennemgaa for at faa et Par viet eller et Barn døbt? Og hvilken Masse Penge efter Recepten »fint Sand« og »grovt Sand« gaar der ikke.

Senere i korrespondancen taler Westergaard om »Socialdemokratens« angreb på kirken med forståelse³⁶

Det er et af »Socialdemokratens« Mottoer, at Religion er en Privatsag. Dens Spalter indeholde mange hadefulde Angreb paa Religionen og dem, der bærer den. Hvorfor? Fordi de see paa Kristendommen som de fornemmes Religion, fordi vi have en Statskirke, fede præsteembeder, Præster, der ere og føle sig om Statsembedsmænd. Hver Gang Beretningen over Indkomstskatansættelsen kommer, noterer Socialdemokraten op, hvilke Præster, der have 10, 12 000, 18 000 Kr.

For Westergaard kæmper social bevidsthed og kristendom uløseligt sammen. Noget der kunne stå som motto for hele Westergaards virke formulerer han allerede her³⁷:

Den Kristne, der engang har erkendt denne Uret, som Samfundet begaar mod en enkelt Klasse, bør søge at vække Samvittigheden, og de forurettede bør altid kunne henvende sig med Tryghed til de Kristne. Spørgsmaalet om en Normalarbejdsdag, om Kvinders og Børns Arbejde o.s.v. kan dukke op i Menigheden, men det er Ting, som hele det borgerlige Samfund kan tage fat paa. Men den Kristne kan bidrage mægtigt til, at der danner sig en Samfunds-ethik. Om jeg her har forstaaet Ussing rigtigt er mig iøvrigt ikke klart, det er ialt Fald det Resultat, jeg er kommet til ved at se hen til Kirkens Historie, at det ikke er det socialpolitiske, men det socialethiske, det kommer an paa. Noget helt andet er, at man først og fremmest iblandt de Kristne kan gøre sig Haab om at finde Folk, der ville arbejde energisk for socialpolitiske Reforme, netop fordi de er besjælede af en levende Bevidsthed for de lidende i Samfundet. Min Mening er altsaa at man ikke skal gaa ud paa at organisere et socialpolitisk kristligt Parti, thi Politik og Kristendom ere Antipoder, men naar en Mand træder frem med et af Kjærlighed til de smaa i Samfundet dikteret Program vil han fortrinsvis finde Støtte for det blandt de Kristne.

Resultaterne vil Westergaard nå ved en aktivering af lægfolket, altså³⁸

blot arbejde for at faa de enkelte Kristne frem til Aktivitet, saa at der efterhaanden kan danne sig en fast Stok af Kristne, der ere vante til selvstændigt Menighedsarbejde.

Medbestemmelse for lægfolket inden de var rigtigt aktiveret f.eks. gennem menighedsråd var derimod en vederstyggelighed³⁹:

vi tænke vel nærmest paa en Kirke, der frigjøres for det nærværende Underordningsforhold til Staten, samtidig med at den i særlig Grad er »anerkjendt« uden at være forpligtet til at optage enhver som helst i sit Skjød, altsaa en kvalitativt tilsvarende Stilling som Methodisternes her i Landet. Kirken maa have udleveret Kirkebygninger, Embedsboliger og vel ogsaa Embedsjorden, men et mere eller mindre kommer det vist her ikke an paa. Men lad os ikke uden Forberedelse faa Grundlovens Løfteparagraf opfyldt; thi da skal det nok ende med, at Kirken prisgives Navnekristne; Kirketugten maa være et uundværligt Led i Kirkeforfatningen,

Det, der kom ud af korrespondancen, var altså ikke kun nogle praktiske analyser af mulighederne for et øget kirkebyggeri, men i endnu højere grad et specifikt menighedssyn. De satte et skarpt skel mellem »den levende menighed« og de andre i folkekirken. En menighed skulle bygge på en kreds af sandt troende, og de måtte styre kirken; på længere sigt også gennem en egentlig kirkeforfatning. Sådanne »ussingske menighedssamfund« skulle dannes f.eks. omkring en vakt præst og være rammen om en hektisk social aktivitet med søndagsskole, møder, bladuddeling, socialt arbejde o.s.v.

På Bethesda-mødet i 1889 fremlagde Westergaard og Ussing planerne og appelerede stærkt om hjælp fra mødedeltagerne; målet var sogne med højst 10.000 beboere. Westergaards tale kombinerer en stærkt kritisk holdning til livet i København og Københavnerne med en måske lidt rigelig retorisk ydmyghed. Det hedder f.eks.⁴⁰

Der er nok herinde i Kjøbenhavn, der vilde løse Sognebaand til Forlystelsessteder og Sangerindeknejper, saa meget desto mere indtrængende og alvorligt maa der arbejdes for at kalde dem tilbage og minde dem om, at de have en u dødelig Sjæl at svare Regnskab for.

og én side senere⁴¹

Vi have dannet en Komite paa 7 Medlemmer for at arbejde for denne store Sag. Giv den eders Tillid. Vi ere kun skrøbelige Menesker, store Syndere, og jeg kan sige det om mig selv, at jeg er den største Synder af dem alle. Men det brænder i min Sjæl, det store Frelses Tilbud, som jeg har faaet; det brænder i min Sjæl, naar jeg tænker paa de Titusender, der have forkaste Tilbudet. Giv os eders Tillid.

Westergaard-kredsens synspunkter blev programmatisk formuleret i »De syv punkter«, der blev udsendt ved årsskiftet 1889-90.⁴² I 1890 oprettedes et »Udvalg til Kirkesagens Fremme i København« bestående af 7 lægmænd hvoriblandt Westergaard, Lange og Koch, og med Westergaard som formand. I 1896 stiftedes »Den københavnske Kirkefond«, hvori udvalget indgik og som fik et mere officielt præg, idet Københavns biskop Skat Rørdam blev formand. Det blev imidlertid aktivisterne fra »Kirkens venner«, der kørte løbet.

De højkirkelige havde hele tiden anset de mange nye strømninger i kirken for noget rod, der måske endda kunne friste besindige danske kristne til at blive katolikker. Deres holdninger kan følges i brevvekslingen mellem Fyens biskop H. Stein og biskop J. Swane i Viborg. Brevvekslingen illustrerer samtidig, hvor centralt placeret Westergaard var i dansk kirkeliv. Den 7. december 1893 skriver Stein bl.a.⁴³

– Men, ak! min endnu større Sorg er, at kath. Sympathier breder sig i Præstestanden. I 2 Præstegaarde har jeg i dette Efteraar haft alvorlige Samtaler med Præster, som optraadte som »defensores Romæ«; i den ene Præstegaard traf jeg endogsaa Leo XIIIs kobberstukne Portræt paa Væggen, og da jeg paatalte dette, fik jeg Svaret, at det var Udtryk for Præstens Længsel efter »Kirkens Eenhed« – og i alle Samtaler kommer det saa frem: Folkekirken iler sin Opløsning i Møde; hvem styrer den? Er det Ministeren? Rigsdagen (med dens vanvittige Lovforslag)? Vilh. Beck? Harald Westergaard? – nej, lad os faa Ro og Orden!

I 1896 satte de så i starten lid til, at Skat Rørdam ville få forholdene i København under kontrol, jvf. brev af 4. april 1896 fra Stein til Swane⁴⁴:

Jeg lægger ogsaa Vægt paa, om Biskoppen kunde faa haand i Hanke med den private Byggen Kirker af »unge Piger« og Syvstjernen« (B: Harald Westergaard og Venner); thi som det nu gaaer, er Planløshed raadende, og mange Penge spredes. Vær overbeviist om, at »Smaakirkerne« have deres store Skyggesider. Jeg skal støtte Kollekten her i Stiftet – men – venter kun ringe Udbytte.

De bliver imidlertid hurtigt skuffede jvf. Steins brev af 26. oktober 1896⁴⁵

Ulykken er, at Rørdam ikke har Mod til at indtage og Kraft til at fastholde en bestemt Position, – han »balancerer« – og taber Balancen ned i Westergaards Arme. Som Paullis Brev udviser, forudsattes det jo ligefrem ved Bestyrelsesmødet, at det i Grunden skulde vedblive at gaa i den gamle Gænge – men under Protektion af Sjællands Biskop – og med Tilskud af Kirkekollektens Penge »indtil videre«.

og så mere og mere forbitret jvf. brev af 6. maj 1897⁴⁶

– men Rørdams Villie sidder bag Harald Westergaard Spejl. Jeg anerkjender denne Mands brændende Nidkjerhed; men han er bleven fanatisk og paastaelig og vil udelukkende lede og styre Udviklingen i Kjøbenhavn, – og Rørdam siger »Ja og Amen«.

og så 26. april 1898⁴⁷

Men min Anbefaling giver jeg ikke Sagen; selv om den saakaldte »Kjøbenhavnske Kirkesag« for Øjeblikket har Vind i Sejlene, lader jeg mig dog ikke daare, men mener vedblivende, at den »Kjøbh. Kirkesag« i folkekirkelig Betydning er grundig ødelagt for lange Tider. Rørdam seer desvære anderledes paa det. Han er Sjællands Biskop; men Kjøbenhavns Biskop er faktisk: Harald Westergaard!

Biskop Swanes svar følger det af og til op, jvf. brev af 4. maj 1897⁴⁸

Dette var en sørgelig Illustration til, hvad De har udtalt om R.'s Paalidelighed og Fasthed. Hvem de er, forstaae vi, og at Sjællands Biskop er i deres Vold, forstaae vi af hans Holdning i Kbhvns Kirkesag, men saa vidt burde det dog ikke gaae, at det bliver Prof. Westergaard etc., som besætter Embederne i København. Det her Meddelte er selvfølgelig i Fortrolighed.

P.G. Lindhardt sammenfatter udviklingen på følgende måde⁴⁹:

1896 omdannedes udvalget til Det københavnske Kirkefond med biskop Rørdam som formand og en kirkelig repræsentation overvejende af IM. Det var ikke Rørdam, men »ildånderne« og da især »lynildsmanden« Westergaard som i realiteten angav kursen – med tendens mod frikirkelighed – mens højkirkelige og bred-

kirkelige kredse betragtede udviklingen med voxende nervøsitet og irritation; de frygtede både præstestandens proletarisering og at de små kirker skulde blive hjemstedet for sekter og sværmeri, men også at IM skulde få overtaget i København. Den sidste bekymring var velbegrundet – Rørdam delte den selv, men kunde intet gøre – bl.a. fordi andre kirkelige retninger holdt sig fra de nye kirker; centrumspræster passede dårligt i det nye kirkeligt-soziale milieu, og grundtvigianere slet ikke; de blev på landet eller kom i byerne kun ind i mere traditionelle forhold. Følgen blev at det mest var missionspræster som strømmede til København, tit opfordret af Kirkefondets ledelse: deres forkyndelse kom effektivt, men ensidigt til at præge byens kirkeliv, og dertil bidrog også i højeste grad de eksklusive menighedssamfund som nu overalt organiseredes, en celledannelse, en »hård kerne« af troende, ansvarsbevidste, »bekendende«, »tjenende« og regerende kristne som vilde herske i kraft af deres tjeneste, og især var ivrige for at »sikre menighedens ret« til at bestemme over de nye kirker; også her var tendensen afgjort frikirkelig, og tanken om sognekirkelige menighedsråd, valgt ved almindelig valgret vakte i disse kredse en storm af raseri.

Som det fremgår vakte udviklingen ikke i alle kredse lige stor begejstring, men effektive var de. De første 10 år rejstes midler til opførsel af 12 kirker⁵⁰, og i Westergaards levetid blev der bygget 38⁵¹. Kirkefondspræsterne var socialt engagerede folk, der kom ud blandt sognets beboere, og ikke gammeldags patriarkalske gejstlige. Det var derfor helt almindeligt, at Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen principielt tordnede mod »Kirkeepidemien« og mod præsterne som »kapitalens lejesvende og noget rak«, medens de enkelte arbejdere følte, at deres egen præst tilfældigvis var en ganske fornuftig mand, jævn, bramfri og almindelig.⁵²

Der var dog også folk, der fandt kirkefondsfolkene for effektive. Efter et indlæg af Westergaard, der taler om folk, der i taknemmelighedsgæld til kirken har indsat denne som sin arving, svarer Morten Pontoppidan, at man hos Westergaard ikke møder »den aabnede Haand, fremholdt for at modtage, hvad man lægger i den, men — de grisk krummede Fingre, der siger: Mere, Mere, Mere«. ⁵³

Det er også oplagt at Kirkefondet ikke kun stillede kirker til rådighed for Folkekirken, men ud fra en bestemt teologisk holdning gik efter magten f.eks. over udnævnelsen af præsterne i disse kirker, hvilket gav anledning til konflikter⁵⁴.

Westergaard-kredsens sociale bevidsthed er der imidlertid ingen tvivl om. I 1898 fik Westergaard kontakt med Fernando Linderberg⁵⁵, og det førte til dannelsen af »Udvalget til social Oplysnings Fremme« med det formål »at søge kristendommens retfærdighedskrav klarere erkendt og bedre gennemført i de sociale forhold«. Også H.O. Lange og Hans Koch var med i bestyrelsen. Udvalget havde et sekretariat, som Linderberg ledede, og udgav »Vor Tid – Ugeblad for Social Oplysning paa Kristendommens Grund«.

Da storkonflikten brød ud på arbejdsmarkedet i 1899 udtrykte »Vor Tid« stor sympati med arbejdersiden og også mange københavnske gejstlige støttede arbejderne med mad og forplejning. »Socialdemokraten«, der ellers var stærkt fjendtligt stemt overfor kirken, glæder sig over »at se gejstligheden i så stor udstrækning stille sig på de undertryktes side«.

Samarbejdet mellem Westergaard og Linderberg var imidlertid ikke godt, og allerede i 1900 kom det til et brud, der førte til nedlæggelse af udvalget og »Vor Tid«⁵⁶. Westergaard ville kæmpe for social retfærdighed og samtidig vinde de fattige for kristendommen – og det var for ham to sider af samme sag, det sidste måtte ikke glemmes. For Linderberg var det sociale, for ikke at sige det socialistiske, det helt afgørende. Han stræbte efter noget, der kunne minde om det engelske »The Fabian Society«, altså en art ikke-marxistisk socialisme. På et af møderne skulle Westergaard ifølge Linderberg have sagt: »Min opgave er at gå ud og gøre Socialisterne til Kristne, Deres at gøre de Kristne til Socialister«⁵⁷.

Det er almindeligt at se på Fernando Linderberg som noget af en enspænder. Han fik imidlertid grundtvigiansk støtte til at fortsætte sit arbejde med »Det sociale Sekretariat og Bibliotek« og fra 1901 med tidsskriftet »Samfundets krav«, der viste sig levedygtigt og fik en betydelig plads i dansk socialpolitisk debat. Tidsskriftet udkom til 1946, hvor aktiviteten efterhånden var overflødiggjort af »Socialpolitisk Forening« og »Socialt Tidsskrift«⁵⁸. Arbejdet foregik i tæt kontakt med en række yngre økonomer og deres forening »Socialøkonomisk Samfund«. Den unge dr.polit. E.Ph. Mackeprang var en periode bestyrelsesformand for Det sociale sekretariat. Konklusionen må således være, at et socialt udvalg eller sekretariat med et tidsskrift var en god og livskraftig idé, der endda ville have stået væsentligt stærkere med permanent støtte fra en socialpolitisk autoritet som Harald Westergård, men Westergaard prøvede at stoppe projektet allerede efter et år, fordi han fandt Linderbergs religiøse overtoner for svage.

Westergaard fortsatte med at være en nøglefigur i den kirkelige debat til sin død. Efter den heftige debat om menighedsrådenes indførelse i

1903 som endte med, at disse blev midlertidigt indført, var Westergaard med i det kirkelige udvalg, der udarbejdede et fuldstændigt forslag til en kirkeforfatning. Dette forslag vandt imidlertid aldrig politisk støtte og i 1912 blev menighedsrådene gjort permanente.

Arboe-Rasmussen-sagen omkring 1. verdenskrig endte med, at Arboe-Rasmussen, der var liberal teolog og havde betvivlet jomfrufødsel, forblev præst i folkekirken og endda fik lov at skifte sogn.⁵⁹ Dette mobiliserede kirkens højrefløj i det i 1911 stiftede »Kirkeligt Landsforbund« og et udvalg med bl.a. Westergaard som medlem udarbejdede et fuldt udformet lovforslag til, hvorledes en »fredelig« afvikling af forbindelsen mellem stat og kirke kunne foregå, så kirken ikke længere var underlagt den verdslige stat, der foretrak en så »tålsom folkekirke«, at det var utåleligt for betydelige kirkelige kredse.

Som sagt forblev Westergaard kirkeligt aktiv hele sit liv. Sin sidste store tale holdt han kort før sin død, og den er omtalt flere steder⁶⁰:

Men tre maaneder før sin død, under Kirkefondets møde paa Nyborg Strand, blev det ham forundt at tage den afsked med sin livsgerning, som vil være uforglemmelig for enhver, som var med. Med bange anelser saa vi ham, bøjet og mærket af sygdommen, med besvær gaa op paa talerstolen. Men da han havde staaet der et øjeblik, var det, som alt dette var strøget af. Mærket til døden, men endnu en kæmpe, aflagde han for sidste gang sit vidnesbyrd. Det var en ung mands begejstring, en moden mands kraft, en gammel mands erfaring, alt taget i et langt livs tjeneste, smeltet sammen til et stort Halleluja til Gud.

2.4. Harald Westergaard og de dødes rige

Det kan ikke betvivles, at Harald Westergaard er en kæmpe i dansk økonomisk, statistisk, social- og kirkepolitisk debat i mere end 50 år. Han var på flere af disse områder også internationalt en anerkendt kapacitet. I Politikens Danmarkshistorie diskuteres søndagslukning, og Dybdahl skriver »at blandt de energiske agitatorer for søndagslukningen var den mest ivrige nationaløkonom professor Harald Westergaard, her som altid i disse år en lederskikkelse i det kristelige sociale arbejde«⁶¹.

Han er imidlertid – modsat hvad nogen har villet gøre ham til – ingen helgen. Når Henrik Pontoppidan skildrer Johannes Gårdbo som en socialt engageret mand med mange sympatiske træk, men som bliver helt urokkelig og fjendtlig, hvis der sættes spørgsmålstegn ved hans kristne tro, så synes det at være et præcist billede også af Westergaard⁶². Det er der en række indikationer på. Hans manglende kontakt med de naturli-

ge samarbejdspartnere på det teoretisk-økonomiske område Julius Petersen og Knut Wicksell kan bedst forklares ved religiøs uvilje. Dyrkelse af skellet mellem de levende menigheder og resten af folkekirken er et hovedsynspunkt for alle Kirkefondsfædrene. Konflikten mellem Westergaard og Fernando Linderberg omkring 1899 er et tredje eksempel.

Et fjerde eksempel, der ikke er omtalt tidligere, er Westergaards kamp for, at teologiske studerende skulle fritages for at tage filosofikum hos »vantro filosoffer«. Westergaard var særlig utryk ved Harald Höffding⁶³.

På det faglige område dækkede Westergaard bredt, men bredden skyldtes også et markant brud i hans forskning omkring 1879. Ungdomsarbejderne er matematisk-teoretisk økonomi. Arbejderne efter hans religiøse vækkelse er hovedsageligt social-statistiske. Ikke sådan at han afskrev sin ungdoms teorier, men han synes at nedprioritere rent teoretiske arbejder som mindre nyttige.

Han har selv en bred videnskabelig produktion, der dækker områder fra neoklassisk teori til socialhistorie, d.v.s. områder der kunne være stærkt i konflikt med hinanden, hvilket gav anledning til heftige metodestridigheder bl.a. i Tyskland. Ikke desto mindre er der heller ikke noget der tyder på, at han var særlig tolerant i sine faglige vurderinger af videnskabelige undersøgelser, der ikke passede med hans holdninger. Nedslagtningen af E.Ph. Mackeprangs disputats og dermed af den spirende økonometri er et eksempel herpå. Det manglende blik for Warwings originale bidrag et andet.

Westergaard-elleven dr.polit E.Ph. Mackeprangs private vurdering af Westergaard i sine upublicerede erindringer skrevet til sine børn er endnu mere kritisk⁶⁴:

Som min egentlige lærer regner jeg dog professor Harald Westergaard, og jeg er ham i høj grad taknemmelig for al hans viden og hans gode raad. I min studietid var jeg nok hans kæreste elev, og til eksamen gav han mig præ i mit hovedfag; senere korresponderede vi sammen, naar jeg var i udlandet, og til mit bryllup forærede han mig en smuk gave. Professor Westergaard var Europas første egentlige statistiker, det var ham, der formede denne videnskab, ... Han var maaske større som videnskabsmand end som personlighed, idet han altid lod sine religiøse sympatier være raadende og lod sig lokke af smiger, hvorved han kom til at protegere middelmaadigheder af rang. Professor Wieth-Knudsen har i ham ikke haft nogen god ven.

Dette udsagn står i stærk kontrast til alle de mere officielle biografier og er næppe heller helt upartisk – heller ikke Mackeprang havde i Westergaard jvf. ovenfor nogen pålidelig støtte – men det er alligevel et tankevækkende supplement til de ovenfor anførte indicier.

3. Laurits V. Birck – socialistisk højremand eller reaktionær anarkist?

3.1. Indledning

L.V. Birck er utvivlsomt den økonom i Danmark i dette århundrede, der har spillet den mest fremtrædende rolle i den offentlige debat. Tre gange fik han afgørende indflydelse på dansk politiks udvikling (ved Albertis fald i 1908, ved grænsedragningen i 1920 og ved Landmandsbankens krak i 1923). Han var en myte allerede i levende live, og myten holdt sig i så høj grad, at både Berlingske Tidende og Politiken havde større mindeartikler om ham på 100-års dagen for hans fødsel⁶⁵. Hans ry var i den grad folkeligt forankret, at man lang tid efter hans død hos tobakshandlerne kunne købe »Dr. L.V. Bircks Nicotinfri«⁶⁶. Anekdoterne om ham er utallige.

Hverken økonomisk eller politisk er han let at indplacere i simple skemaer. Han var nærmest erklæret antisemit og antifeminist og repræsenterede Højre i folketinget, men brugte det meste af sit liv på at bekæmpe storfianen og provokere borgerskabet. Han omtales stærkt positivt af mellemkrigstidens venstreintellektuelle. Carl Madsen taler om »den mærkeligt hæderlige professor«⁶⁷ og Villars Lunn om »datidens økonomiske overvismand, – af skind konservativ, men af sind mere frisindet og ukonventionel og, af os på den såkaldte yderste venstrefløj, langt højere agtet end så mange lyserøde mellemænd«⁶⁸. Broby-Johansen har skrevet en hel positiv artikel om ham; han skriver »man tager ganske fejl, hvis man tror at være færdig med Birck ved at karakterisere hans rolle som den kølige reformator. Der var et stykke af en rabiat revolutionær i ham«⁶⁹. Hans bramfri udtalelser om kvinder og jøder kan imidlertid stadig ophidse moderne feminister og antiracister, der ikke er i stand til at sætte sig ind i Birck's verdensbillede og temperament⁷⁰.

Han var på det teoretisk-økonomiske område de første årtier af dette århundredes store navn i Danmark. Både Westergaard og Warming var først og fremmest statistikere, og det, der idag analyseres hos dem, er i samtiden oversete brudstykker, der også internationalt var forud for deres tid. Den slags internationalt bemærkelsesværdige opdagelser er ikke fundet hos Birck, men han skrev en række lærebøger og systemværker, der tegnede den økonomiske teori i samtiden. De var i forhold til den

internationale forskning næppe særlig epokegørende, men de gav Bircks forarbejdning af teorierne og også en sammenknytning mellem teorien og Bircks virkelighedsopfattelse.

Modsat Westergaard og Warming var han ikke aktiv kristen, men han interesserede sig hele livet for religiøse spørgsmål, for Gudsbegrebet, for sjælens udødelighed, og skrev om disse ting specielt under mærket »Dr. Aloysius« (først dagbladsartikler og i 1917 en lille bog). Hans livsholdning kommer også frem i en række store taler, specielt en tale ved afsløringen af Universitetets buste af Westergaard, samt tre taler som rektor for Københavns Universitet. I »Bogen om Birck« har teologiprofessor Frederik Torm da også skrevet et kapitel om hans teologi⁷¹. Torm var iøvrigt en af hans gode venner, der bl.a. har skrevet forord til udgivelsen af hans taler som universitetsrektor.

3.2. Baggrund og karriere.

Lauritz Vilhelm Birck blev født d. 17. februar 1871. Faderen var en jordnær tæppegrosserer i Vimmelskaftet, der var uldgyde fra Hammerum Herred. Han forstod ikke den begavede, fantasifulde, men lidet regelrette søn. På Efterslægtsselskabets skole fik han ry for at være noget af en original, der lynhurtigt kunne tilegne sig læsestof, men ikke gad skrive danske stile med mindre emnet interesserede ham, og som så til gengæld, når det var tilfældet, skrev hele kollegiehæfter fulde⁷².

For at disciplinere sønnen tog faderen ham derfor ud og sendte ham på kostskole hos jesuitterne i St. Andreas kollegiet i Ordrup, hvortil han kom året før, han skulle være student. Dette specielle miljø med morgenandagt kl. 6, bøn før og efter hver time, aftenandagt, total tavshed under måltiderne, kirkegang to gange hver søndag og kun præster og paterne som lærere passede mærkelig nok Birck udmærket⁷³. Han førte lange samtaler med paterne, og selv om han aldrig blev katolik, omtalte han også senere i livet »Moderkirken, den hellige ufejlbarlige, katolske Kirke« med respekt.

Da han blev student i 1889 gik han efter faderens ønske igang med jura-studiet, men sprang efter et år fra og skiftede til det statsvidenskabelige studium, han altid selv havde planlagt, og allerede i 1893 blev han så cand.polit. – ganske vist med en dårlig karakter.

Den dårlige eksamen var givetvis en betydelig skuffelse, og straks efter eksamen tog Birck til USA, hvor han klarede sig med forefaldende arbejde, bl.a. var han en periode elevatorfører. I 1894 kom han hjem og blev ansat ved Toldkassekontoret i Aalborg, skiftede til Børsens Havneoppebørselskontor i København og senere til Toldvæsenet i København. Dette var i virkeligheden relativt typisk for perioden. Stillinger i

centraladministrationen var forbeholdt jurister, så cand.polit'erne blev typisk ansat i f.eks. told- og postvæsenene. I 1896 fik han »orlov på ubestemt tid« for at overtage redaktørhvervet på det nystartede højkonserverative blad »Vort Land«. Selv om Birck i studietiden havde haft noget journalistisk arbejde for »Social-Demokraten« var det et overraskende springavance, der må tilskrives professor William Scharling, der både var en af bladets stiftere og en af Bircks gamle lærere på Universitetet. Det blev imidlertid ingen succes, og i 1898 fratrådte han stillingen for at beskæftige sig med studier af økonomisk teori, i 1898-99 var han på studierejse i England og Frankrig. Dette resulterede i Bircks disputats »Værditeori. En analyse af Begrebet »Efterspørgsel og Tilbud« I-II«, der forsvarede i 1902. Disputatsen var den endelige etablering af det, der hedder neoklassisk eller marginalistisk økonomisk teori, som herskende lære i Danmark. Den udvikling, der startede internationalt i 1870'erne, som Westergaard var med i i sin ungdom, og som Westergaard befæstede med sin lærebog i 1891, blev hermed ført til endelig sejr.

Birck søgte et universitetsdocentur i 1903, men fik det ikke. Han underviste dog som privatdocent fra 1903, blev universitetsdocent i 1908 og professor (ekstraordinær) i statsvidenskab fra 1911. Han blev valgt til folketinget for Højre i Københavns 4. kreds i 1903.

Dermed var Bircks livsbane med den for ham karakteristiske kombination af politisk arbejde og universitetsarbejde afstukket. Han deltog hele sit liv meget aktivt i den offentlige debat. Han sad i Folketinget fra 1903 til 1910, hvor han trak sig tilbage for at hellige sig sin universitetskarriere, men det politiske trak hele tiden i ham og i 1918-20 sad han igen i Folketinget valgt i Aalborg.

På universitetet var han en aktiv lærer og forsker. Hans disputats kom i en ny revideret udgave i 1918 med titlen »Læren om Grænseværdien. Et Forsøg paa en fuldstændig Prislære« og i en engelsk udgave »The Theory of Marginal Value« i 1922. Hans andet hovedværk »Den økonomiske Virksomhed I – II«, der kom i 1927-28, er en beskrivelse og diskussion af det moderne privatkapitalistiske samfund. Specielt dyrker han samspillet mellem de økonomiske og de tekniske forhold. Bogen er ikke nogen stramt disponeret fremstilling af samfundsøkonomien, men en noget diffus disponeret fremstilling af de økonomiske problemer fyldt med enkeltheder og krydret med mange af Bircks kæpheste.

Hans øvrige videnskabelige produktion strækker sig over et bredt spektrum fra analyse af aktuelle problemer – f.eks. bogen »Europas svøbe« (på 331 sider) om den offentlige gæld, der kom i 1925, og på engelsk året efter, – til rent historiske analyser – f.eks. »Rigets offentlige

Formaal og Indtægter i Middelalderen og under Adelsvælden« på 172 sider fra 1922. Finansvidenskab er rigt repræsenteret f.eks. »Ejendoms-skatte og Ejendomspriser« (242 sider) fra 1912 og »Arveafgiftens Principper og Historie« en betænkning fra 1907. Der er meget konkrete ting, som »Sukkerets Historie« (240 sider) fra 1909 og »Trafikøkonomi« (206 sider) fra 1931 og meget filosofiske ting, som de religiøse arbejder der behandles i næste afsnit. Den oversigt over hans produktion, der ved hans død offentliggjordes i Nationaløkonomisk Tidsskrift, og som ikke medtager kortere avisartikler m.v., der ikke antages at have »varig betydning«, indeholder 283 arbejder.

Han var, selv om han ellers ikke interesserede sig meget for Universitetspolitik, rektor for Københavns Universitet 1930-31.

Han var som sagt aktiv i politik på forskellig måde i det meste af sit liv. Fra 1903 til 1910 repræsenterede han Københavns 4. kreds i folketinget, og i 1918-20 var han valgt i Aalborg. Hans politiske hovedindsats var lidt utraditionelt for en Højremand en livslang kamp mod stor-kapitalen og højfinanssen.

Dette var en naturlig følge af Bircks grundindstilling, der var et gammeldags ønske om en overklasse, der var sit ansvar for underklassen og samfundet bevidst. Tydeligst formuleret i »Den økonomiske Virksomhed«:⁷⁴

Den moderne Stat har nok stærke Udviklingsmuligheder og Evner, men bliver svag, fordi dens Overklase er illoyal og fjendsk mod Staten, og dens Underklasse urolig, utilfreds og uden Forstaaelse af Statsidéen, og fordi Kapitalmagten er blevet baade stærk og udenstatlig, i Hænderne som den er paa en Gruppe internationale Finansmænd, som gennem Ihænde-haverpapirets Omflyttelighed og Magt over Kredit kan hæmme eller fremme Produktionen og i al Fald give Indtryk af, at de kan flytte Kapitalen fra Land til Land (Kapitalflugt).

Og tilsvarende andet steds:⁷⁵

Marx nærer Overtro til Institutionerne og den historiske Nødvendighed og forstaaer ikke, at siden Samfundet maa arbejde, er der kun tre Veje, der sikrer dette, Slavestaternes Hundepisk, det kapitalistiske Samfunds Sultesvøbe eller et højere moralsk Samfunds kategoriske Imperativ, Pligtens og Lydighedens Stemme i det enkelte Individ. Kommunismen kræver mere end noget Samfund, der har eksisteret, at den enkelte er gennemtrængt af »the spirit of

service«, af Følelsen af ikke at være til for sin egen Skyld, men for Samfundets, at være Middel, men ikke Maal; men denne Følelse, der i sin Praktik er identisk med den kristne Livsopfattelse, er paa samme Tid en Fornægtelse af en marxistisk filosofisk Materialisme og af Kapitalismens økonomiske Moral saavel som af den snævre klassebetonede Laugsaand, der mere end socialistisk Aand karakteriserer Fagforeningerne. Vi kan forbedre Institutioner, og vi kan ofte paavise Udviklingslinier, men til syvende og sidst er Menneskeaanden selv den største Drivkraft, og denne Aand har to Veje, Erkendelsens og Samfølelsens; et Samfund af Taaber, eller ledet af Taaber, og et Samfund af Egoister, eller ledet af Egoister, kan aldrig blive harmonisk; kun et Samfund, der hviler paa en social eller om man vil en socialistisk Moral, kan trives sammen med socialistiske Institutioner; man kan ikke forstandsmæssigt være Socialist uden at have den socialistiske Moral, og denne Morals Udtryk er »the spirit of service« som dominerende Faktor i hver Mands Sind... Det økonomiske Demokrati maa selv have Offervilligheden og maa være aristokratisk i sin Lederudvælgelse; intet Samfund er muligt uden et Aristokrati; det økonomiske Demokrati heller ikke; men dettes Aristokrati maa være »of service«, ikke »an aristocracy of privilege«.

Birck jagede ikke de små fisk, men de topledere, han følte misbrugte deres magt. Som Holger Koed skriver i sin nekrolog:⁷⁶

Han førte sit Sværd med begge Hænder. Al sin Kraft satte han ind i det velovervejede, men pludselige Angreb, det voldsomme élan, der i Regelen hurtigt bragte ham Sejren. Til langvarig Stillingskrig savnede han Udholdenhed eller Taalmod. – Faldne Fjender lod han i Fred.

Efter at en skarp og sønderlemmende Kritik af den københavnske Byggesvindel, der gik forud for Krakket i 1908, havde slebet hans Vaaben og givet hans Ord Myndighed, mødte han sin første store Modstander i Kolossen P.A. Alberti, den handlekraftige og kyniske Justitsminister, –

I den joviale og vittige Storspekulant Max Ballin mødte Birck Typen paa den Industrileder, der sætter Børshensyn og egne Spekulantinteresser over Varetagelsen af Industriens Tarv. Haardt gik han frem mod overkapitaliseringen og Børsmanøvrerne ved Dannelsen af De forenede Skotøjsfabrikker i 1916 og den store Læderkoncern i 1918.

I Svindelperioden efter Verdenskrigen var den lette og behændige Etatsraad Emil Glückstadt den førende. Gennem Arvefølge var han blevet administrerende Direktør i vor største Bank, Landmandsbanken, og havde samlet om sig en sluttet Kreds af ansete Børsspekulanter og Projektmagere. Han ansaas her for en Finansmand i Verdensformat, for hvem alt lykkedes. Regeringen sendte ham som officiel Repræsentant til Finanskonferencen i Brüssel; Nationalbanken saa ydmygt op til hans Storhed; Pressen laa i Støvet for hans Magt. Det kunde paa Forhaand synes halsløs Gerning for Enkeltmand at søge at rive det glimrende Slør til Side og blotte det store Vacuum bag. Birck gjorde det.

Birck dyrkede den sproglige formulering både i den store stil og i det stærkt ironiske. Hans måske mest kendte arbejde er netop opgøret med de ansvarsløse bestyrelsesmedlemmer i kronikken »Om Pengegrise. En zoologisk-finansiel Studie« der blev bragt som kronik i Politikken både i 1922 og i 1929, og som er optrykt talrige gange siden og stadig kan læses som aktuel.⁷⁷

Pengegrisen er ligesom sin gnavnende Broder altædende. Mange Mennesker hører til Racen uden at komme til at udøve dens Funktioner; – Pengegrisen skal helst være en god og agtet Borger, der hverken har været konkurs eller straffet. Man venter af den Diskretion og absolut Tavshed, ogsaa i Bestyrelsesmøderne. Baa- de af Træning og Mangel paa Begavelse forundrer den sig ikke. Pengegrisen stiller ikke generende Spørgsmaal, den spiser af Haanden; Direktøren giver den visse, ofte ligegyldige Oplysninger (man erindre Bestyrelsesmødet fra Otto Benzons herlige Stykke!). Hvis en enkelt Gang et Bestyrelsesmedlem føler sit Ansvar og stiller nærgaaende Spørgsmaal, gaar det ham, som den afdøde Thøger Holm, der mistede sin Plads i en stor Banks Bestyrelse, fordi han var for nysgerrig. Den danske Pengegris holder af god Mad, er vennsæl, dunker paa Maven, klapper paa Skulderen og har, naar Tantiømen udbetales, et uimodstaaeligt Smil, som med held konkurrerer med Mary Pickford og Ernst Rolf, og som kunde gøre den anvendelig som Odolreklame. Den rigtige Guinea-Gris har altid travlt, han kommer for sent til Bestyrelsesmøde, fordi han lige har været i et andet, og, trækkende sit dobbeltguld kapslede op af Lommen, fortæller han beklagende, at han om en halv Time skal være til et tredje Møde og derfor haaber, at Sagerne gaar hurtigt fra Haanden, en Forventning, Direktøren med

et bredt Smil lover at virkeliggøre. Det højeste Antal Selskaber, en enkelt Mand skræver over her i Landet, er 50. Reglen er for et bedre Navn 10 à 15; de Direktører, der fik deres Afsked fra Laane- og Diskontobanken, fordi de ikke havde passet paa der, sad hver og drog Tantième fra et Dusin Selskaber. Begynderne og de mindre agtede maa nøjes med et Par Stykker, men der er utrolig mange Mennesker, hvis væsentlige Indtægt er Tantième, og de staa højt i Skattelisten. –

I Modsætning til den rigtige guinea-pig, der har to Køn og føder levende Unger, er den Varietet af den Species (Art), der har Frækhed nok til at kalde sig homo sapiens, nemlig Pengegrisen, kun han-kønnet; den formerer sig ved Knopskydning – og i Danmark i et rasende Tempo. Den vil helst ind i etablerede Selskaber, men er der ingen, saa danner man nye Selskaber,

Bircks temperament og iltre væsen kombineret med hans afsky for en finansverden, der havde mange jødiske topfolk, bragte Birck ud i stærkt racistiske udtalelser, f.eks. under et til håndgemæng grænsende opgør med Ballin »Husk at jeg er en hvid mand, og du er en Jøde«⁷⁸. Men der er næppe grund til at betvivle, at der er en hel del om Bircks egen forklaring i folketinget d. 25. oktober 1918.⁷⁹

Jeg ønsker nu at sige en Gang for alle, at de Angreb, jeg har rettet, hverken har været rettede mod Klasse eller Race, men har været rettede mod Misbrug af økonomisk Magt; og saa længe jeg lever, vil jeg vedblive dermed; trods alle Forsætter kan jeg, hver Gang jeg ser det, ikke holde mig tilbage ...

Heller ikke kvindelig ligestilling var Birck i hvert fald fra starten nogen ynder af. Han talte mod kvindelig valgtret både i 1904 og 1907.⁸⁰

Nej, Kvinden er ikke skabt for det offentlige Liv – hun mangler Horisont, og hendes dominerende Egenskab, Offervillighed i Familien, den reneste Familieegoisme, der ofrer sig selv for Slægten, gør, at hun over for Samfundet maa staa saa fjern og uforstaaende. – det vil ikke være de fine, gode og kloge Kvinder, som man kender (der vil optræde på arenaen), men det vil blive intrigante, ugifte, for hvem Politik vil være et »Surrogat for Moder-glæden«, det vil blive den Skolebestyrerindetype, der hader Mænd, fordi hun elsker dem forgæves, eller Kvinder, der vil gaa ind i Politik for at vinde selskabelige Triumfer og social Anseelse.

I 1904 taler han ligeledes mod kvinders ansættelse i akademikerstillinger i centraladministrationen. Han bliver dog med alderen mere positiv. Han respekterede kvindelige studerende, der bed fra sig og holder faktisk foredrag om Beatrice Webb i Danske Kvinders nationalraad i 1931.⁸¹

Der er således ingen grund til at skjule, at Bircks syn på jøder og kvinder passer dårligt med, hvad vi idag vil anse for acceptabelt. Hans synspunkter på disse områder må dog vurderes i lyset af datidens samfundsforhold; fordi han hadede jødiske vekselerer, kan han jo vanskeligt gøres medskyldig i Hitlers jødeforfølgelser. Racespørgsmål blev i det hele taget diskuteret på en helt anden måde omkring 1. verdenskrig end efter 2. verdenskrig. Det er helt hen i vejret at gøre Birck til en slags tilhænger af mellemkrigstidens diktatorer⁸². Han stod hele tiden på Højres venstrefløj. Kæmpede i 1915 varmt for Højres transformation til Det konservative Folkeparti, hvor han ville lægge tryk på Folkeparti⁸³. Han spillede en afgørende rolle i 1920 i forbindelse med påskekrisen og det sønderjyske spørgsmål, da han som den eneste i den borgerlige opposition støttede Zahle-regeringens Sønderjyllandspolitik, tog konsekvensen af Flensborgbevægelsens dominans i Det konservative Folkeparti og dannede sit eget parti Centrum, som dog ikke slog igennem ved valget⁸⁴.

I en række taler først i 1930'erne er der heller ingen vaklen i Bircks holdninger. Rektortalen til de nye studerende i 1931 må nærmest siges at være profetisk⁸⁵

Og vi lever endelig i en Tid, hvor Statsmagt og Samfundsmagt, hin demokratisk, denne oligarkisk, staar foran en uløselig Konflikt. Og endelig vil ingen paastaa, at Fredspagterne har givet os stabil Ligevægt. Under saadanne økonomisk, socialt og politisk forvirrede Forhold, tør jeg ikke garantere Dem imod, at ikke ogsaa De skal høre, hvorledes Apokalypsens forfærdende Rytter-skare lader sine Hestes Hovslag gungre over Jorden.

Udenfor Universitetet finder I bredmundede Udraabere, viftende med Partiets Shibbolet og appellerende til vage Idéer og Følelser, I ikke selv er klare over. Indstil Eder kritisk over for dem, hvad enten de lover en romantisk nationalisme eller Platons Atlantis, den hellige Augustins »civitas dei«, Tusindaarsriget, Hurra-Bolsjevisme eller Hurra-Patriotisme.

Eders Tid kræver Mænd, der fanger Overbevisning fra en Gennemtænken af Erfaringer.

Det lå i Bircks konservative holdning og hans foragt for finansverdenen, at han var den europæiske kulturs mand, og ikke kunne fordrage de nye stormagter⁸⁶

Og vil nogle føle det som en Begrænsning at tilhøre et for lille Samfund, saa husk, det er et gammelt Kultursamfund, hvor tænkende Mænd kan finde Aandsfrænder. Kulturs Opbygning kræver Sekler. Tag de to tilsyneladende Antipoder: U.S.A. og S.S.S.R. der aandeligt talt dog ligner hinanden –

Jeg véd ganske sikkert, at et Land, der har brudt med sin gamle Kultur, hvor ringe den end har været, ikke med en Femaarsplan kan skabe en ny Kultur. Og med Hensyn til U.S.A. maa jeg gentage, at vi Mænd af de gamle europæiske Universiteter, har vore Forbindelseslinjer i Orden, er dus med Goethe, Kant og Katedralen i Cordova, medens en Amerikaner kun er dus med en anden Amerikaner.

Hvis Birck i sine sidste leveår flirtede med totalitære regimer, var det snarere Stalin end Hitler og Mussolini⁸⁷

– der er Øjeblikke, siger den store prøjsiske Reformminister, Friherre von Stein, hvor en forpasset Revolution foroven kan medføre en Revolution forneden. I de næste 10 Aar vil Verden blive Vidne til en Kommunisthætz af pogramagtig Natur, der ogsaa vil ramme Folk, der slet ikke hører til den Klike; men glem ikke, at bag denne bevægelse saavel som bag Fascismen, staar den Kendsgerning, at den overvejende Del af Evropas Befolkning er ulykkelig, og at den Orden og Ro, der skabes af Politiknipler og villige Dommere, kun er den Dødens Ro, som Verestsjagin skildrer i sit berømte Maleri: »Alt roligt i Sjikpasset«.

Inden 1930'ernes politiske tendenser udfoldede sig var Birck imidlertid død. En hektisk aktivitet og en helt speciel livsførelse slog ham ihjel 61 år gammel. Han var relativt velhavende⁸⁸ og ejede flere udlejningsejendomme. Han var gift to gange, først i 1903 med Anina Pedersen, men de gik fra hinanden i 1913, og i 1920 blev han så gift med hendes 11 år yngre lillesøster. Rammerne for et borgerligt privatliv var således til stede. Men sådan var Birck ikke. Han boede konstant på hotel »Kongen af Danmark«, vist med hustruen på et andet værelse, og »selv om han havde faaet indrettet sig efter sin Smag, hyggeligt og med Billedgalleri af de mænd, han satte pris paa – Ove Rode, Chr. Reventlow og andre

gode Mænd, »man kunne være bekendt at være i Stue med –«, er og bliver der dog en mærkbar Forskel paa hjemlige Stuer og Hotelværelser«⁸⁹. Her gjorde han nat til dag, arbejdede til ved 4-tiden og sov så til langt op ad dagen⁹⁰:

Han begyndte først sine Forelæsninger et godt Stykke ind i Semestret, og skønt han havde lagt dem ud paa Eftermiddagen, vistnok Kl. 3-4, kom han altid for sent til dem. – Kun i een Henseende – plejede han at sige – opfylder jeg min Pligt over for Staten meget nøje: jeg sørger altid for, at min Kone møder præcis paa sit Kontor i Telegrafvæsenet.

Beretninger om natlige møder på Bircks hotelværelse er talrige. Som eksempel herpå kan citeres Holger Koeds beskrivelse af samarbejdet med ham i forbindelse med undersøgelserne af Landmandsbanken⁹¹

Birck udfoldede i hele Kommissionens Virketid et utrætteligt Arbejde. Var han først kommet i Gang med en Sag, fortsatte han helst ud i eet Træk, saa længe det var muligt. En væsentlig Del af mit Arbejde sammen med ham blev derfor Natarbejde, ofte indtil den første Morgensporvogns Klemt mindede om, at det var paa Tide at søge Hvile.

Ved Midnatstid plejede vi at gøre en lille Pause og gaa over paa Hotel Kongen af Danmark, hvor Birck boede. Vi indtog der en Forfriskning, bestaaende af The, der var sat op paa Bircks Værelse: dertil nogle Kiks, som Birck opbevarede i en Blikdaase. Ved særlige Lejligheder, naar Birck i Forvejen havde indrettet sig paa natarbejdet, bestod Traktementet til Gæsten af det, Birck plejede at kalde »et Trug«, d.v.s. en Bakke med 4 Stk. Smørrebrød og en Pilsner.

Hotellets Elevator var af den Type, der kræver Betjening med et Haandsving til Igangsætning og Standsnng. Med synlig Stolt-hed betjente Birck selv Elevatoren; han var den eneste, der havde Hotellets Tilladelse til selv at føre den. Han betragtede sig nemlig som udlært i Faget, idet han i sin Ungdom bl.a. en Tid havde ernæret sig som Elevatorfører i U.S.A. Undertiden lykkedes det ham virkelig at faa Elevatorstolen standset nøjagtig ud for Eta-gen.

Lignende beretninger findes f.eks. af Emil Francis⁹², af Bror Gloerfeldt Tarp fra 1912⁹³ og af Broby-Johansen fra 1920'erne⁹⁴.

Den 4. februar 1933 døde han stadig i hektisk aktivitet af en hjerneblødning.

3.3. Bircks teologi og livssyn

Der er en række forskellige kilder til Bircks teologi og livssyn. Han diskuterede gerne sådanne emner med venner og bekendte og for den sags skyld også med mere tilfældige bekendtskaber. En del af disse personer har i erindringer o.l. refereret Bircks synspunkter. Selv har han skrevet en lang række artikler i aviser og tidsskrifter (mange under pseudonymet »Aloysius« som han begyndte at bruge i »Vort Land« allerede i 1896) om livsanskuelsesmæssige emner. I 1917 udgav han bogen »Aloysius' Breve: Hinsides –«, en lille bog på 84 sider med 3 essay: »Vor erkendelse af Gud«, »Sjælens udødelighed« og »Over Golgatha-«, hvoraf de to første havde været trykt før. Endelig er en række af hans taler trykt som kronikker, og 3 af hans rektortaler fra 1931 er efter hans død samlet og udgivet med forord af Frederik Torm.

Bircks søgende og provokerende facon gør nok, at man skal være forsigtig med at tolke hans synspunkter i samtaler for håndfast. Mange af synspunkterne er givetvis fremsat for at provokere eller for at teste, hvor langt et synspunkt kan bære. Til ungdomsvennen Emil Francis siger han således, at han hører til »Moderkirken, den hellige, ufejlbarlige, katolske Kirke«, medens Francis er en »elendig Sekterer og forbandet Lutheraner«. ⁹⁵ Mange har fået det indtryk, at han havde en hældning mod buddhismen – men det baserede sig vist når alt kommer til alt mest på antallet af små og store Buddha-figurer, der stod overalt i hans bolig på Hotel Kongen af Danmark ⁹⁶.

Den, der har ført de dybeste samtaler med ham, er nok teologiprofessoren Frederik Torm, der fra 1921 blev en af hans gode venner. Torm sad det år i Kirkeligt udvalg, der mødtes på Christiansborg, og spiste derfor frokost på det nærliggende Hotel Kongen af Danmark, og Torms frokosttidspunkt passede med Bircks morgenmad. Birck satte sig ofte hen til »den teologiske professor«. ⁹⁷Torm betragter Bircks sympati for katolisisme og buddhisme som overfladisk.

Der er imidlertid ingen tvivl om, at det er en betydelig del af Bircks væsen, der bliver overset, hvis man kun betragter ham som den hektiske og aktive samfundsdebator, der også prøver at provokere på det religiøse område. På det område var han også præget af stille eftertænk-somhed og intens søgen. Han siger det selv meget direkte som rektor til de nye studenter i 1931 ⁹⁸:

Derfor beder jeg Eder gaa ind i Lønkammeret, ikke til navlebeskuelse, men til Meditation og Selvprøvelse. I vil lære Eder selv at kende, Eders Motiver og Anlæg; og I vil samtidig lære Eders Næste at kende. – Og endelig, men mest, vil I finde, at Hjertet er som et Sinai, hvor I møder Eders Gud, det eneste Sted, hvor I hører Stemmen i Eders Indre, der som et Gyroskop holder Eder i moralsk Ligevægt.

Birck anfører selv tre værker som »min Aands brød«, det er Schopenhauers afhandling om døden, en lille udgave af Buddhas parabler og formaninger og bjergprædiken, i disse værker hentede han »aar efter aar« kraften til sit arbejde⁹⁹

En antireligiøs fornuftsdyrkelse lå Birck fjernt. Han var hele livet dybt udmyg over for, hvor meget vi kan erkende. Det første brev i »Aloysius Breve: Hinsides –« indledes¹⁰⁰

Min unge Ven! Den Overlegenhed, hvormed du afviser alt oversandseligt, forundrer mig. Du, der har knæsat Tvivlens Princip, er selv havnet i en Tro, saa orthodox, saa fanatisk, saa ensidig, at Don Torquemado egentlig er liberal, sammenlignet med dig. Stod det til dig, røg Kætterbaalene, kun at det var Kristne, hvis Køds Brandoffer pirrede dine vellystige Næseboer. Du tror paa dine Sandser, paa din Erkendelse og paa din ikke altid dadelløse Logik, som gav det ene Kriteriet for Sandhed.

Jeg maa da begynde med dig selv, eller – for ikke at fornærme dig – med mig selv: med at undersøge vor egen Erkendelse, for at finde dens Grændser. Jeg skal ikke søge at give dig en positiv Tro, jeg ønsker kun at lære dig, at din Erkendelse er saa begrændset, at den kun kan fatte en Milliontedel af, hvad der eksisterer.

En tilsvarende udmyghed viser han i immatrikulationstalen som rektor i 1931¹⁰¹:

Og saa optager jeg Eder som Novicer i den akademiske orden, – I vil danne et Aristokrati af Tjeneste, men ikke af Privilegium. I denne Orden kræver vi ikke de høje Løfter: Lydighed, Kyskhed og Fattigdom; men vi kræver: Ydmyghed, Sandfærdighed og Vilje til ret Tænken.

Selv de af Eder, der kommer til at tilbringe et Liv i Tænkning, vil være glade ved at sige: »Tjenere vi er i Aandens Rige«, og vil le ad den dumme Hovmodssang: »Herrer vi er i Aandernes Rige«, som om en udvidet Realeksamen kunde gøre En til det.

Det gælder generelt¹⁰²,

at det, vi erkender, ikke behøver at være Tingenes sande Natur, men kun et forvrænget Billede i vor Erkendelses Hulspejl. Du og jeg kan opfatte det samme forskelligt, og ingen af os behøver at have Ret. Alt, hvad vi skal opfatte, maa transkriberes efter vor Fatteevne, og kun i samme Forhold en saadan Omskrivning lader sig gøre, kan et Fænomen opfattes.

Når man skal tale om Gud bliver det helt galt:¹⁰³

Vanskeligheden bliver taarnhøj, naar vi staar overfor Gudsbegrebet: Vi ved, at Livet er til, og at der er et Livsprincip, vi kan forestille os som en Energi eller en Vilje; mere ved og erkender vi ikke om den Sag.

Inden vi har Begrebets Indhold, søger vi Navnet; vi kalder det Gud, vi kan kalde det, hvad det skal være, fordi Ordet i sig selv er ligegyldigt. Guddom, Livsprincip, Ordet, kald det, hvad du vil, du er bundet til Ord og Begreber hentede fra denne Verdens Forhold. — Vi giver Gud et Ydre: Hvide Mænd vil næppe forestille sig Gud som en Neger, og en Kaffer næppe som hvid; gotogermansk Kunst afbilder kun undtagelsesvis Jesus med jødiske Træk.

Sagen er, vi kan slet ikke forestille os Gud; for at danne et Billede maa vi tage noget fra denne Verden, og, da vi i vor Egoisme anser Mennesket som Verdensmidtpunkt, »saa tog Mennesket Gud og gjorde ham i sit Billede«.

Den maksimale erkendelse kan da nås gennem »gudlignende Mænd«, der forener »den højeste indsigt med den højeste uselvished«¹⁰⁴:

Den aryanske Fyrstesøn og Tømrerens Søn fra Nazareth var saadanne Skikkelser, der gjorde den aandelige Individualitet værdifuld for Gud, at deres Tilværelse ud over Tiden som varende Middel, hvori Gud erkender sig selv, kan forstaas.

Menneskets Søn, i sig selv af Guds Aand, ud over Døden fortsat som Individualitet, hvori den evige Kraft blivende erkender sig selv, sit Væsen og dets Udfoldelse – »tres in uno«.

Lige så afvisende Birck var overfor en fornægtelse af det oversanselige, lige så skeptisk var han overfor dogmatikere, f.eks.¹⁰⁵

Teologien er da Læren om, hvad der ej kan fattes; den vil forklare et Aarsagssammenhæng, der ligger udenfor vor Erkendelse. –

Teologien trækker da Gudsbegrebet og vort Forhold til Gud ned i en lavere Sfære, hvor det slet ikke hører hjemme, nemlig i den menneskelige Logiks; –

Men i samme øjeblik Dogmatikeren drager de religiøse Postuler ind under Logikens Behandling, i samme Øjeblik kommer Vantroen med den samme Logiks Vaaben og besejrer de postulerende Teologer. – Teologen har saaledes i sit Forsøg paa at bringe det Transscendentale for Erkendelsens Domstol, selv spillet den grove Materialisme Sejren i Hænde.

eller¹⁰⁶

som en Buddhist vilde fremstille det: der er to Maader at naa til Sandhedens Land, ved en lille Baad, der kan sættes over den stridende Strøm – for de Vise -, og ved det store Skib, udrustet til lang fart fuldtrigget med Mysterier og Dogmer for alle de mange, der kun ad Omvejens Hav skal naa Sandhedens Kyst.

med fortsættelsen¹⁰⁷

Ja, min Ven, kan du ikke nøjes med, hvad jeg har givet, saa gaa til en Dogmefabrikant, en Theolog, lad ham tømre dig en Baad, der kan bære dig paa Troens Hav, og, som jeg ofte har sagt – hjælper din Tro dig til Godhed og Resignation, saa er den for dig i al Fald Sandhedens Iklædning, Tro saa, og tvivl ikke!

For Birck var de religiøse dogmebygninger altså ikke vejen. Det var derimod den religiøse følelse¹⁰⁸

Det er altsaa ikke et Problem »Tro kontra Viden«, men Problemet »Erkendelse kontra den følelsesbetonede Anelse«. Det højeste aabenbarer sig ikke for mig i Troen, ej heller i Erkendelsen, ej i min Viden, men ene i en intuitiv Anelse,

Logikken og dogmatikkens virke fører, som overfor antydet, kun til ulykker på disse områder¹⁰⁹

Du og jeg kan være gode Medkristne og forstaa hinanden, uagtet du ikke skænker Treninghedsdogmet og jeg ikke den ubesmitte-

de Undfangelse nogen Opmærksomhed – forudsat vi blot ikke, som de logiske Uhyrer vi er, begynder at disputere – fordi det er den religiøse Følelse, der har Værdi, og den er paaviselig uafhængig af Lærebygningen og dennes Enkeltheder.

og den religiøse grundsandhed lå for Birck som kernen i alle religioner. Han bruger til allersidst i sit essay om erkendelse af Gud formuleringen:¹¹⁰

Og derfor maa du ikke forundre dig over, at en Jøde og en Muhamedaner, en Protestant og en Katholik – alle paa samme Tid er rede til at dø for deres Tro og dens Sandhed: Ti alle aner de den samme evige Sandhed gennem Menneskehændernes saa forskellige Dogmevæv.¹¹¹

En evig sjæl eller et stabilt jeg var for Birck en sær tanke. Det er »svært at finde Identiteten i vort Sjæleliv paa de forskellige Livsstadier«¹¹². Nuet er det eneste eksisterende:¹¹³

Mit tidligere Jeg eksisterer da kun som en Erindring paa samme Vis som Fremtidens Jeg kun som Haab eller Bekymring. Men baade Erindring og Haab er nutidig Virksomhed, udløst af en nutidig Sjæl.

Der er kun for mig en Sjæl, Nuets; det er den, som hvis Døden rammer mig, indgaar til Dommen.

Lignende tanker formuleres i immatrikulationstalen til studenterne i 1931:¹¹⁴

Lad Nuet faa sin Ret; husk, Nuet er det eneste, der eksisterer; Fortiden er kun til i Nuet – som forskudt Erindring – maaske har den aldrig været, er kun en fikts Idé. Og Fremtiden, som gør Nuet til et Helvede, og for hvilket De planlægger og intrigerer, kommer maaske aldrig. Ærger Dem ikke over Fortiden, og lad Fremtiden græde sine egne Taarer; thi kun saa kan De opleve Nuet, d.v.s. Virkeligheden.

Med denne holdning bliver reinkarnation uinteressant¹¹⁵

Hvis denne Reincarnation ikke har nogen Erindring om mig, (saalidt som jeg har Erindring om en tidligere eller Anelse om en

fremtidig Tilværelse), saa er det et ligegyldigt Spørgsmaal, om det er en eller to Sjæle

En leven i nuet var nok det bedste¹¹⁶

Sikkert var det klogest at tage Livet som Koen, der glad gumler Vaarkløver en Soldag, eller som Fuglen, der synger blot fordi den er til, og i hvis Sang den ubevidste Samfølelse med den omgivende Natur faar sit Udtryk. – Men i Længden er det ikke nok, fordi Sot og Sorg fjerner os fra denne den sundes og unges ureflekterede Lykke- og Naturfølelse, og fordi Overvejelsen som Aandens Samvittighedsnag hamrer sit »Hvorfor« ind i mit Øre, – paa en Gang et Spørgsmaal og en Trudsel. – Jeg maa have et Svar, der tillader mig at bære Tilværelsens Haardhed, ja og lad gaa med Lidelse, men som i al Fald giver den en Mening. Og jeg maa have en Begrundelse af min Moral, mit Forhold til mine Medmennesker, og jeg maa have en Bekræftelse paa min Relation til Gud. Ja saa en Ting til! fortæller jeg end mig selv, at det timelige er et Blændværk, jeg vil dog gerne have et Tegn paa, at min Gerning i dette Liv ikke var helt forgæves, paa, at jeg var andet end et mislykket Forsøg.

Det sidste er en alt andet end udmyg tanke om, at vi præger eftertiden og sætter vore spor på udviklingen, f.eks. formuleret fanfareagtigt i rektortalen til 50-års jubilarene i 1931, hvor det kommer hele to gange:¹¹⁷

Universitetet lærer om Evighedstrangen i Mennesket, om vor Vilje til gennem Erkendelsen at sejre; den ældre Generation er ikke blot som Bladet paa Træet, der i sig bærer Livets evige Strøm for et Spand af Tid: Vi er mere, vi sætter Vilkaar og Arbejdsgrundlag for ufødte Slægter. Vi er andet end »ships that pass in the night«. Selv efter vor Død er vor Haand en Herrehaand.

og et par sider senere¹¹⁸

Der er en Udødelighed til, som vi alle kan erhverve, ja ikke undgaa. Vore Handlinger er ikke blot Aarsag, men ogsaa initiativgivende Eksempler for næste Generation, vore Tanker lever i den og bliver til Handling hos den. En Belæring til vore Børn eller Elever kan arves ned igennem Slægtled og en skønne Dag blive

til handlingsmotiv. Sandelig mindre bør man frygte Broder Død end sine Handlingers og Tankers Følger. Vort Navn glemmes, heldigvis; men vore Tanker har Evighedsstyrke i sig.

Birck faldt vel aldrig religiøst til ro. Men hele livet igennem kæmpede han med de religiøse spørgsmål. Da han døde i 1933 gjaldt for ham stadig, hvad han formulerede som slutsætningen på essayet om erkendelsen af Gud fra 1912: »Selv ved jeg intet: jeg er jo kun en Vandrør paa Vejen«. Han skrev sent i sit liv et digt af form som et gækkebrev, som han først ønskede offentliggjort efter sin død med grundideen¹¹⁹

Den Gaade, jeg stiller, er ikke mit navn, men hvad der bag navnet boer –

Den gåde bliver vel næppe nogensinde fuldstændig løst. Dertil var Birck for kompliceret og modsætningsfyldt et menneske.

3.4 Sammenfatning: L.V. Birck og Torben Dihmer

L.V. Birck er en tyfon i århundredets første tre årtiers samfundsdebat. Det, der idag mest huskes, er hans vittige spidning af periodens økonomiske profitjægere. Hans teologiske og filosofiske forfatterskab er mere glemt. Ikke desto mindre er han i mange henseender en forløber for det opgør med periodens kirkelighed, der kom i 1920'erne og 1930'erne, og som bl.a. gav sig udslag i »Tidehverv«-bevægelsen, der kom til at dominere den intellektuelle teologiske debat i årtierne efter 1920.

Det har været diskuteret, i hvad omfang Henrik Pontoppidans forfatterskab er en forløber for Tidehverv¹²⁰. Det er derfor også interessant, hvor meget hovedpersonen, og vel også Pontoppidans vigtigste talerør, i hans sidste store roman »De dodes rige«, Torben Dihmer, ligner Birck. Tilfældigvis er de begge nationaløkonomer af uddannelse, og begge har lovende politiske karrierer, der løber noget ud i sandet. Det interessante er imidlertid, at de også har en række hovedsynspunkter fælles. Begge er dybt skeptiske overfor det etablerede præsteskab (teologiske dogme-fabrikanter, som Birck kalder dem), men meget åbne overfor mere generelle religiøse strømninger og stærk afvisende overfor en isoleret materiel fornuft. Når Dihmer siger om en præst, at han »taler et middelalderligt sprog, men den inderste mening af hans ord har evigvarende gyldighed«¹²¹, så ville Birck nok tilslutte sig det. Begge flirter med andre religioner end kristendommen, Dihmer med astrologi og mysticisme, Birck mest med Buddhismen.

Begge er af politisk holdning nok nærmest tilhænger af en patriar-

kalsk overklasse, der føler et dybt ansvar for de dårligst stillede. Begge ser derfor også med dyb mistillid på samtidens samfund, domineret som det var af den uhæmmede vækst og aktivitet omkring 1. verdenskrig. Når Dihmer taler om »Hele den forcerede kraftudfoldelse, som alle nationer er så stolte af, denne vanvittige produktionsfeber, der ikke svarer til noget naturligt behov, – det må være et dødsdømt samfunds sidste krampetrækninger«¹²² svarer det helt til Bircks »Vi har glemt, at Funktionen og vareskabelsen er det væsentlige og Rettigheden og Profiten noget, der kommer i anden Række«.¹²³ Ingen af dem så imidlertid fagforeninger og klassekamp som løsning på problemerne. Snarere var svaret en moralsk besindelse hos de ledende grupper – en lytten til »det kategoriske imperativ«.

Birck og Pontoppidan var nogen af dem, der tegnede oprøret mod den herskende kirkelighed, og de blev dermed forløber for de teologer, der byggede en kristendom, der står på sækulariseringens grund. Altså modsat Westergaard netop en kristendom der accepterede den moderne filosofi og videnskab, blot logikken og naturvidenskaben ikke blev gjort til religion.

4. Jens Warming – barnetro og sofistikeret snusfornuft

4.1. Indledning

Jens Warmings liv og skæbne var ikke så gloriøs som Bircks og Westergaards. Selv om han var professor ved Københavns Universitet i 20 år, var han af sin samtid anset for lidt af en særling. Hans hovedværker var forskellige detaljerede beskrivelser af det danske samfund udgivet som lærebøger i faget Danmarks Statistik (i 1970 omdøbt til Samfundsbeskrivelse). Disse bøger var der en del af hans elever, der satte pris på; Andelsbankens tidligere chef Kristian Møller skriver således:¹²⁴ »Jeg erkender, at jeg oftere har slået op i Warmings store statistiske lærebog end i de øvrige lærebøger fra universitetet« og Kristian Møller citerer Birck for bemærkningen: »Warming har jo ogsaa sine gode Sider – han gaar og husker på alle de Smaating, vi andre glemmer« og giver selv sin tilslutning »En rigtig Vurdering: Warming var de små tings stormester.« På den anden side var han næppe nogen sprudlende underviser og kun ufrivilligt morsom; Kristian Møller skriver:¹²⁵

Warmings bog fra 1930 var på 721 sider, og såvel ved forelæsninger som ved eksaminationer gik han frem »efter bogen«. Resultatet var, at vi lærte bogen udenad. Jeg husker, at da jeg i 1933 var

oppe i arbejds løn, kunne jeg se bogens sider for mig og derfor følge Warmings spørgsmål linje for linje.

Warmings forelæsningsform var også tør, knirkende og omstændelig og gav aldrig anledning til munterhed, med mindre han lod »en Aargang Nyfødte passere atten-årsalderen« eller »de Gamle var allerede ved Fødselen færre, end de der fødes nu«.

Adolph Jensen skriver tilsvarende:¹²⁶

Selv om han paa sin Vis ikke manglede Veltalenhed, var hans Foredrag i Almindelighed tørt og alt andet end blændende. Sproget i hans Bøger er ofte kantet og knudret, og hans overdrevne Økonomi med Ord førte ham jævnlig ud i et sprogligt Uføre, der gør Læsningen til Hovedbrud og fordunkler Meningen.

Der er jo imidlertid ikke beskrivelser af detaljer i det danske samfund, der giver en plads i økonomiens historie – men en sådan har Warming fået i de seneste år. Renæssancen for ham begyndte med Jørgen H. Geltings artikel i anledningen af 25-året for hans død¹²⁷ og er senere fulgt op af en række artikler i internationale tidsskrifter. Mogens Bose-rup og Niels-Henrik Topp påviser, at Warming var den første, der beskrev de processer, der følger efter en efterspørgselsstigning,¹²⁸ Peder Andersen viser, at en artikel om ålegårde fra 1911 er et så epokegørende bidrag til teorien om udnyttelse af naturressourcer, at det oversættes til engelsk og trykkes i 1980'erne¹²⁹. Niels Kærgård finder hos ham den første påvisning af problemerne ved statistisk at adskille og dermed identificere udbuds- og efterspørgselseffekter, når sammenhængen mellem priser og mængder undersøges¹³⁰.

Det er karakteristisk, at i hvert fald de to af de her nævnte tre bidrag, er helt perifere i Warmings produktion, og at han intet gjorde for at følge ideerne op.¹³¹ Det synes som om Warming var en original teoretisk begavelse, der af pligtfølelse overfor sit fag Danmarks Statistik (og vel også på grund af de rammer fakultetet afstak for hans virke) kun perifert fik tid til at sysle med økonomisk teori. Hans eget ideal var måske at slutte med en helstøbt teoretisk fremstilling¹³²:

Den naturlige udviklingslinje for en Nationaløkonom er den at begynde som Statistiker, og saa efterhaanden dreje mere over til den egentlige Nationaløkonomi, særlig de teoretiske Helhedsproblemer.

Men selv nåede Warming aldrig at frigøre sig fra statistikken. Da han døde arbejdede han på en ny udgave af sin lærebog i Danmarks Statistik.

4.2. Baggrund og karriere

Jens Warming er født i 1873, student i 1891 og cand.jur i 1897. Efter næsten 3 år som lærer på den danske højskole i Nebraska i USA kom han hjem og tog statsvidenskabelig eksamen i 1901. I 1901-1904 var han assistent ved Universitetets statistiske Laboratorium og i 1904 blev han kontorchef i Statens statistiske Bureau (det nuværende Danmarks Statistik). I 1902-05 havde han ved siden af undervisning som docent i samfundsøkonomi ved Landbohøjskolen. I 1903 søgte han et docentur ved universitetet uden at få det, men fra 1906 fik han undervisning på docentniveau i Danmarks Statistik. I 1911 var det ene af universitetets to ordinære professorater i økonomi ledigt, og Warming var den ældste af de 5 ansøgere, og han var da også i pressen udnævnt til favorit. Det endte imidlertid med, at man, meget overraskende, tog den unge historiker Axel Nielsen.¹³³ I 1919 fik Warming imidlertid uden konkurrence et ekstraordinært professorat i statistik, og dette bestred han til sin død i 1939. Da Warming let kommer til at stå for en meget håndfast og naiv kristendom, kan der være grund til at se lidt på hans baggrund. Han virker i mange henseender som en lidt fremmed fugl blandt de københavnske intellektuelle, som en søn fra et indremissionsk husmandssted, der aldrig falder til i hovedstaden, jvf. f.eks. Adolph Jensens nekrolog:¹³⁴

Han manglede i væsentlig Grad visse Egenskaber, som i Almindelighed vurderes for højt, Egenskaber, som ofte gør en moralsk og intellektuel Undermaaler til Charmeur. Warmings Mangel paa det, man i Almindelighed kalder »Form«, prægede baade hans Omgangstone, hans Arbejde og hans Forfatterpersonlighed. Man kan til Nød forestille sig Warming udtalende en vel overvejet Artighed, men en rent konventionel Kompliment er sikkert aldrig kommen over hans Læber. Naar han overfor en Kollega, som mente at have præsteret et rent Mesterstykke af en Tidsskriftartikel, uden Omsvøb kunne udtale, at det paagældende Opus var »nærmest overflødigt«, var det fordi han efter bedste Overbevisning ansaa det for at være overflødigt...

Warmings minimale Interesse for det formelle hang imidlertid sammen med – eller maaske rettere: var en nødvendig Følge af – værdifulde egenskaber, som ikke vender udad, og som derfor bliver mindre paaagtede. Ligesom han i sin Livsførelse viste en per-

sonlig Nøjsomhed og forsagende Afholdenhed overfor meget af det, der efter de flestes Mening »sætter Kulør paa Tilværelsen«, saaledes viste han en tilsvarende Askese paa aandeligt Omraade, en Askese, der blev til afgjort Modvilje mod alt, hvad der var uægte eller overdrevent. I god Samklang hermed var hans ubestikkelige Sandhedskærlighed, der aldrig gav Plads for selv Skyggen af en Løgn, og den nøjeregnende Redelighed, der forkastede enhver Brug af Ornament i Tale og Skrift.

Tilsvarende hos Marstrand:¹³⁵

Trods sin Forbindelse i ungdommen med Højskolen havde han ingen særlig Tilknytning til grundtvigsk Livssyn, og hans noget puritanske Indstilling gjorde ham temmelig fremmed for Livets Skønhedsværdier (han fortalte mig engang, at han aldrig læste en skønlitterær Bog)...

Noget vist tørt og humørløst ved Professor Warmings Personlighed bidrog vist til, at han ikke altid var rigtig værdsat blandt Kolleger og Studerende. Men om hans hundredelige Stræben, hans stærke Sans for de sociale Opgaver og hans kristelige Alvor kan der ikke herske nogen Tvivl.

Professor Hans Brems, der studerede i 1930'erne, karakteriserer ham på følgende måde¹³⁶

Jens Warming var nøjsomheden selv. Han boede hverken på Frederiksberg eller på Østerbro men derimod i Blekingegade. Herfra gik han en husblok til Holmbladsgade og tog linje 5 til Frue Plads. Det, der faldt mig ind til beskrivelsen af hans ydre var Jacob Paludans skitse af Overretssagfører Goos, hos hvem Otto Stein, Jørgens broder, er ansat: »(Overretssagfører Goos) ... vedligeholdt den Mode fra Aarhundredskiftet at gaa med sort Jaket og stift Kravetøj fra Morgenstunden ...« (Jacob Paludan: Jørgen Stein, Hasselbalch (1944) side 337). Det gjorde Warming altså også. Jeg prøvede at tænke tilbage på, hvordan vi opfattede Warming i 1935. ... Det var jo tør udenadslæren, han repræsenterede, altså det fjernest mulige fra bevinget teori. Selv var han også tør. En stor del af hans forelæsninger gik med at diktere langsomt og tydeligt a-jourførte tal. Vi førte dem ind på de åbne pladser, som alle bogens tabeller med forudseenhed var forsynet med. Vi lo naturligtvis ad al pedanteriet. Men vi *gik* til hans forelæsninger, og vi

hørte hinanden i hans tal. Jeg tror ikke vi bare gjorde det, fordi det var eksamensrelevant. Jeg tror vi forstod, at her åbenbarede sig den virkelighed, som al teori til syvende og sidst skal passe til. Og vi respekterede Warmings redelighed og ærlighed ... ikke mindst at han på universitetets grund aldrig, aldrig tog ordet »gud« i sin mund. Vi vidste allesammen, at han var »missions«. Men vi mærkede det aldrig på ham. Igen hans embedsredelighed.

Hvordan han er blevet sådan er imidlertid lidt af en gåde, når man ser på hans hjem. Hans far var den internationalt anerkendte botaniker Eugen Warming, der var professor ved Universitetet fra 1886 til 1912, rektor for Københavns Universitet 1907-08, præsident for det internationale botaniker samfund 1910, kommandør af 1. grad af Dannebrogordenen, dekoreret i Storbritannien, i Sverige (hvor han var professor 1882-1886) o.s.v.¹³⁷ Selv om faderen var en god kristen og konservativ patriot, deltog han ikke i politik, men i hans breve findes beklagelser over vort forsvars manglende styrke op til 1. verdenskrig, begejstring over ministeriet Zahles afgang i 1920; genforeningen i 1920 anså faderen for en af de festligste dage i sit liv. I 1898 finder han i et brev til Jens Warming et møde i Bethesda, hvor Westergaard taler om praktisk socialisme, overordentlig interessant og synes godt om Westergaard.¹³⁸ Fra 1923 er bevaret et takkebrev fra Westergaard til Eugen Warming (i forbindelse med Westergaards 70-årsdag): »Jeg har altid næret beundring for Dem, og det har været en oplevelse for mig at lære Dem at kende, ikke blot som den fra alle sider anerkendte videnskabsmand, men som menneske gennemtrængt som De er af den enfoldige kristentro.«¹³⁹

Moderen Hanne Warmings breve, som også er udgivet af Signe Prytz, befæster indtrykket af et åbent hjem med klare kristne rødder, men som også oplagt hører til den københavnske kulturelle inderkreds. To af hendes søstre har været gift med professor Hieronymus Zeuthen (jvf. note 4), en broder var gift med en søster til Henrik og Morten Pontoppidan. Kirkemusikeren Thomas Laub, forfatterinden Ingeborg Raunkier og maleren Anton Dorph m.m.f. var nære venner af huset.¹⁴⁰ Moderne og klassisk litteratur læstes højt og diskuteres i hjemmet. I brevene nævnes, anbefales, diskuteres f.eks. Jacob Knudsens »Muld«¹⁴¹ og »Den gamle præst«¹⁴², Pontoppidan's »Det forjættede Land«¹⁴³, Ibsens »Bygmester Solness«¹⁴⁴, Tolstoj (i forbindelse med et foredrag, som Hanne Warming finder går helt uden om de interessante problemer)¹⁴⁵, Johs. Jørgensens »Helvedesfjender«¹⁴⁶, Selma Lagerlöfs »Jerusalem«¹⁴⁷ og Bangs »Ved vejen«¹⁴⁸ samt religiøs litteratur af bl.a. Th.Sk. Rørdam, Otto Møller¹⁴⁹ og Henrik Skat Hoffmeyer.¹⁵⁰ Det er klart, at to-

nen er kristen og borgerlig,¹⁵¹ men hjemmet synes langt fra asketisk og puritansk: Professorerne Eugen Warming og Hieronymus Zeuthen spiller whist med de ældste børn.¹⁵² Der er spillemand og dans til de unges baller i huset, hvor der serveres tarteletter med hummer til forret og urfugle til hovedret.¹⁵³ Holdningsmæssigt er der også en betydelig åbenhed.¹⁵⁴

Et vist oprør mod det etablerede er at spore hos Jens Warming. Efter studentereksamen (fra Metropolitanskolen – selvfølgelig) tager han på Askov i stedet for at starte direkte på studierne. Ved jurastudiet bliver han allerede på første år træt af manuduktionen, som han finder for »åndeløs« og begynder ret uhørt at læse på egen hånd.¹⁵⁵ Mens familien holder Berlingske Tidende og Flensborg Avis¹⁵⁶, bemærker Hanne Warming i 1894:¹⁵⁷

»Socialdemokraten« kommer atter ind ad døren fra den 1. september; den holder vi jo for Jens' skyld. Jeg er helt stolt af Jens, der er besjælet af de varmeste ønsker om at gøre noget for arbejderstanden.

Efter de juridiske fag afbryder han som nævnt studierne for at blive højskolelærer i USA, hvilket giver anledning til formaninger og advarsler fra moderen, der påberåber sig Westergaard, Zeuthen m.fl.¹⁵⁸ Oprør var imidlertid måske ikke hovedgrunden til Jens Warmings fortsatte forbliven i USA; han fandt sin kone på den danske højskole i Nebraska.¹⁵⁹ Også her ligger en afvigelse fra familietraditionerne, hun er af jævne kår (datter af en friskolelærer fra Fyn), og brylluppet foregår i Norge væk fra familien, i skærende kontrast til broderens bryllup¹⁶⁰, hvor der serveres champagne og en »fin lirekasse lejes til eventuel dans«. ¹⁶¹ Måske er Jens Warmings puritanisme lidt af et oprør mod hjemmet. På den anden side synes tonen i hjemmet på ingen måde forbenet. De abonnerer som nævnt for Jens' skyld på »Socialdemokraten« og i 1898 skriver moderen, at »Far og jeg har fået billetter til 8 foredrag om de kristne og socialismen; gid nu Far får tid og kræfter til at følge dem«. ¹⁶² De sociale problemer optager familien: »Der har ingensinde været noget uden for mit hjem, der har optaget mig som den store Lockout« skriver moderen i 1899.¹⁶³

Den sociale indstilling prægede Jens Warming livet igennem. Ved siden af sin hovedstilling som kontorchef i Statens statistiske Bureau 1904-19 og som professor i Danmarks Statistik 1919-39 sad han i en række udvalg. Han var formand for boligkommissionen af 1916 og af 1918, medlem af husholdningsudvalget 1917-19, af socialministeriets

arbejdsudvalg 1932, han var bestyrelsesmedlem i Landmandsbankens Byggeselskab 1918-1934 og i Københavns Socialfilantropiske Boligselskab fra 1927. Formand for ejendomsselskabet Hjem fra 1918. Som man ser en lang række udvalg, men langt fra så tæt på de store politiske spørgsmål som L. V. Birck.

Sine kristlige og moralske interesser viste han som formand for Nathanaelskirkens Menighedsråd fra 1912, som formand for Studenterhjemmet 1904-06, og fra 1921 som formand for Kristeligt Studenter-Settlement. Han var i 1903 medstifter af Studenterne Afholdsforening. Han sad i Københavns Borgerrepræsentation valgt på en kristelig-social liste fra 1917 til 1921¹⁶⁴.

Også i sit privatliv var han stærkt socialt indstillet. P. Grønvold nævner, at han »i det stille øvede meget godt mod trængende han mødte på sin vej« og Adolph Jensen slutter sin nekrolog.

Warmings »sociale Indstilling« er kendt nok. Mindre kendt udenfor det kvarter af København, hvor han havde sin Bolig i en Menneskealder, er det maaske, at hans Interesse for de mennesker, der har det ondt, ikke var blot akademisk, men i høj Grad af positiv natur.

Selv om Warming kæmpede for de dårligst stillede både i ord og gerning var han ikke socialist, men netop en kristelig-socialt indstillet, der accepterede markedsmekanismen. I 1920 skriver han¹⁶⁵:

Det gælder om ikke at være misundelig og få et Tilfælde, naar der er nogen, der tjener godt. Det privatkapitalistiske System er nu en gang baseret paa, at naar der sker noget nyttigt, skal nogen tjene paa det; og vil man absolut hindre store Fortjenester, sker der intet. Kun under en stærkt gennemført Socialisme kan man opnaa et nogenlunde retfærdigt Forhold mellem en Mands Ydelser og Indtægt (ogsaa med Hensyntagen til hans Behov); men under det privatkapitalistiske System – ja maaske endog under Socialismen – vil det vise sig, at Liv og Lighed er uforenelige. Enhver kraftig Udvikling skaber Ulighed – og Ulighed skaber Liv. Dernæst vil der under frie Forhold være et saa stort Spillerum for Dygtighed, Held, Forretningsmoral m.m., at det enkelte Tilfælde vanskeligt kan bedømmes isoleret og ofte maa man som i Lignelsen indtil videre lade Hveden og Klinten vokse sammen, fordi man let kan komme til at skade Hveden, naar man rykker Klinten op.

Hans skriftlige produktion omfatter mere end 150 bidrag, spændende fra korte anmeldelser, og avisartikler til tykke håndbøger¹⁶⁶. Hans hovedværker set med samtidens øjne, målt på størrelsen og vel også set med Warmings egne briller er som nævnt en række lærebøger med detaljerede statistiske beskrivelser af det danske samfund: »Haandbog i Danmarks Statistik« fra 1909-13, en forkortet udgave for jurastuderende fra 1920 (»Lærebog i Danmarks Statistik«), en ny udvidet og revideret udgave fra 1929-30 (»Danmarks Erhvervs- og Samfundsliv«) med juristudgaven »Danske samfundsproblemer i statistisk belysning« fra 1934. Der var vel nok en tendens til med tiden at tage flere og flere økonomiske overvejelser ind i bøgerne, men det var og blev deskriptiv statistik.

Der er imidlertid mange andre ting i forfatterskabet. Nævnes kan f.eks. docent- og professor konkurrenceafhandlingerne »Gode og dårlige tider« fra 1903 og »Arbejds løn og Rente« fra 1911, samt forelæsninger over »Landbrugspolitik« fra 1932 og »Provinsen og Hovedstaden med særlig hensyn til Industrien« fra 1935. I en række afhandling og artikler deltager han i den aktuelle økonomisk-politiske debat, bl.a. med bogen »Valutaspørgsmaalet« fra 1924.

Samtiden kendte mest Warming fra hans artikler og debatindlæg, men så dem vel mest som en forlængelse af statistiklærebøgerne jvf. f.eks. Even Marstrands nekrolog¹⁶⁷:

For en større Offentlighed er Warming dog maaske blevet mest bekendt ved sine talrige Artikler i faglige og almindelige Tidsskrifter. Her som i hans større Arbejder maatte man beundre hans Sans for de mange Enkeltheder, der kommer i Betragtning, men det kunde vel ske, at han fæstede sit Blik saa meget ved de enkelte Træer, at Skoven ikke rigtig traadte frem.

Samtiden så derimod ikke de imponerende planter, der skjulte sig i Warmings skove af enkeltheder. Det er imidlertid som nævnt dem, der fremhæves, når Warming idag diskuteres. Det er de skarpt set teoretiske iagttagelser. Ræsonnementer, der foregriber internationale gennembrud indenfor økonomisk teori, er skjult ydmyge steder i mindre artikler, bog anmeldelser m.v.

Om Jens Warming blev hængende i den beskrivende statistik i stedet for at dyrke sin teoretiske begavelse af egen fri vilje, eller fordi arbejdsdelingen mellem de økonomiske professorer ikke levnede ham andre muligheder er svært at sige. Måske følte han sig endnu ikke ved sin død rede til at gå videre i den af ham selv skitserede løbebane fra statistiker

til helhedsorienteret teoretiker, men meget tyder også på, at rollefordelingen ved fakultetet, hvor Birck og Westergaard tog den økonomiske og statistiske teori og Axel Nielsen pengepolitikken og den økonomiske historie, var en spændetrøje for ham. Hans ven og chef i Statens statistiske Bureau Adolph Jensen skriver således i sin nekrolog over Warming¹⁶⁸:

Det er ikke rimeligt, at Warming, hvis Omstændighederne havde stillet ham frit, vilde have valgt dette lærefag (altså Danmarks Statistik) som mere end et gennemgangsstadium.

Det er derfor måske ikke uberettiget, når Boserup¹⁶⁹ anfører Warming blandt de »stækkede ørne« i dansk økonomis historie; dem der ikke fik mulighed for at udfolde sig fuldt ud.

4.3. *Jens Warmings teologi*

Jens Warmings teologiske holdninger kommer til udtryk i en række kortere artikler bl.a. i Kristelig Dagblad, men først og fremmest i bogen »Sociale breve til menigheden« fra 1934, der bygger på en række foredrag Warming har holdt forskellige steder. Bogen består af fire afsnit: »Guds Skabergaver overfor det Økonomiske Liv« på 48 sider, »Guds Nutidsgaver« på 26 sider, »De sociale Synder« på 68 sider og til sidst et kort afsnit på 11 sider om »Positivt Ædruelighedsarbejde«.

De to første afsnit giver en gennemarbejdet fremstilling af Warmings verdensbillede. Det første afsnit er en gennemgang af Warmings meget håndfaste skabelsesteologi, hvis grundholdning præsenteres allerede på bogens første side:¹⁷⁰

Vi læser i Bibelens første Kapitel, at vi skal gøre os Jorden underdanig, og i det tredje Kapitel, at vi skal spise vort Brød i vort Angsigts Sved. Jorden var altsaa ikke underdanig af sig selv; det, den bar, var delvis helt andre Planter, end vi havde Brug for, maaske endog skadelige; og hvor den bar det rette, var det i hvert Fald i utilstrækkelige Mængder for en talrig Menneskeslægt. Ved denne Ordning har Gud selv fra første Færd sat det økonomiske Liv i Forgrunden, saa at det nødvendigvis maa optage en væsentlig Del af Menneskets Tid og Tanker. Og dog er det aandelige Liv det egentlige Liv; naar Gud har givet den økonomiske Virksomhed en saa dominerende Plads i vort Liv, maa det være af Hensyn til dets Betydning for det aandelige Liv. Det er da ogsaa let at se, at vi alle er aandeligt prægede af vor praktiske Livsgerning og af vore ydre Kaar.

og hvordan det ifølge Warming skal tolkes følger på de næste sider:¹⁷¹

Denne Paavirkning af det aandelige Liv er da det egentlige Formaal med det økonomiske, og derfor har Gud tænkt mange kærlige og dybe Tanker om, hvorledes det økonomiske skulde være ordnet for at give de bedst mulige Betingelser for den aandelige Udvikling. Vil vi finde og forstaa disse Tanker, maa vi dels se paa Guds Ord, dels paa selve det økonomiske Liv, og dels paa Naturens Love og Forraad m.m. samt paa Menneskets egen Natur.

Grundideen er altså, at verden er skabt, og skabt med gennemtænkt fornuft, så vi behøver ikke tolke biblen særlig bogstavtro; lige så vigtigt er det at holde sig for øje, hvad man kan udlede af, at verden må være fornuftig skabt. F.eks. diskuteres vækst («store byer» og »Stordriften« som Warming kalder det), og Warming siger:¹⁷²

Gud havde ikke sørget for, at der dannedes Kul i Jorden, hvis det ikke havde været hans Mening, at disse Kul en gang skulde udnyttes; han havde ikke givet Dampen dens Kraft og Elektriciteten dens Fart og Spænding, hvis der ikke derpaa skulde opbygges en sådan Teknik som den, Nutiden har oplevet.

Arbejdsdelingen er ligeledes et gode:¹⁷³

Endelig har Gud ledet til Samkvem ved at ordne det saadan, at der udrettes mere, naar flere arbejder sammen, end naar de gaar ene; et Hus bygges bedre og billigere, naar man er flere om det, Kornet køres lettest ind, naar man hjælpes ad, det store Skib med mange Folk sejler billigere end det lille,

En vis ulighed og konkurrence er sundt, og må derfor også høre med til Guds ordning:¹⁷⁴

Guds Formaal med denne Ujævnhed er sikkert flere:

1. Ujævnheden holder os vaagne og hæder os, jfr. Ordsprogene: Der skal en bred Ryg til at bære gode Dage, og Nød lærer nøgen Kone at spinde.
2. Rent religiøst betyder Ujævnheden, at vi mindes om vor Afhængighed af Gud, saa at vi lærer at bede, naar det kniber, og at takke, naar det gaar godt.
3. Livets Ujævnhed sætter os dernæst paa Prøve, saa at det viser

sig, om vi har Modstandskraft i de vanskelige Tider og magter større Opgaver; vi sigtes og sorteres.

4. Vi vender saa tilbage til Gennemgangen af, hvad Ujævnheden betyder, vi har talt om, at den holder os vaagen, at den minder os om Gud, og at den sætter os paa Prøve; foruden disse aandelige Virkninger har den imidlertid ogsaa nogle økonomiske. Ujævnheden fremmer Kapitaldannelsen og Sparsommeligheden;

5. Endelig stimulerer Ujævnheden til at finde paa Midler mod selve Ujævnheden og har derved medvirket til Fremskridt, der varigt har hævet hele Velstandsniveaet.

Grundholdningen er altså, at verden skal give udfordringer og prøvelser, og der skal ikke være lette løsninger – heller ikke når man skal finde den rette tro. Her lægger Warming luft til den fundamentalistiske bibeltro:¹⁷⁵

Naar det er bedst for os, at det er svært at skaffe Føden, saa er der vel ogsaa andet, som skal være svært. Gud har ikke givet os en fejlfri Bibel, thi vi har bedst af selv at arbejde med at finde ud af, hvad der stemmer med Guds Vilje og Planer; ja selve det at erkende Gud, har han gjort svært for sandhedskærlige Mennesker.

Det er altså meningen, at menneskene skal søge at forbedre verden med alle fornuftige midler.¹⁷⁶ Men risikerer vi da ikke en dag at løbe tør for udfordringer? Her forestiller Warming sig, at Gud må sørge for nye opgaver, når vi har løst de gamle. De nye opgaver er f.eks. de økonomiske kriser (måske en nærliggende tanke i 1933-34), og det kan også være overbefolkning. Warming er ikke sikker på, hvordan planen for den fortsatte vækst vil være.¹⁷⁷

Det er altså denne skabte verden, der er emnet for første afsnit. Næste problem, der er emnet for andet afsnit, er i hvor høj grad Gud griber ind i den én gang skabte verdens gang – »Guds Nutidsgaver«. Det sker ikke i tide og utide.¹⁷⁸

Mange opfatter Gud som en nidkær Mussolini, der selv vil ordne alle Enkeltheder, men i Virkeligheden har Gud allerede i Oldtiden været den moderne Pædagog, der gav Menneskene Frihed til Udfoldelse og Udvikling. Saalænge Lærernes Ideal var den strenge Skolemester, der krævede nøjagtig og uselvstændig Udenadlæren af Bogens Tanker, og som greb ind med strenge Straffe, naar man ikke adlød Bogstaven, saalænge var det natur-

ligt, at man ogsaa opfattede Gud som en streng Skolemester, der lagde Hovedvægten paa Bogstaven. Men jo mere Skolen og Samfundet gennemsyres af friere Tanker, des lettere bliver det at forstaa Guds sande Væsen.

Først og fremmest ønsker Gud ikke sin indgriben afsløret, hvilket giver større og større vanskeligheder, jo mere menneskene ved om naturlovene:¹⁷⁹

I Nutiden gælder det, at Gud skjuler sig i Smaa-aarsagerne. Der er nogle Sygdomme, som altid er til Døden; der griber Gud nødig ind, thi det vilde forvirre Lægerne, Et andet Omraade er de fødte Børns Køn; man ved ikke, hvad det beror paa, og derfor kan Gud høre Folks Bønner om at faa en Dreng eller en Pige, uden at nogen faar det at vide.

Dernæst er Vejret et velegnet Omraade; Gud kan foretage en lille Forandring af Lufttryk og Temperatur m.m. paa Tusinder af forskellige Steder, uden at nogen kan kontrollere det.

Der kan nævnes andre Omraader eller Stadier, hvor Gud let kan gribe ind, men ogsaa Omraader, hvor det vanskelig kan ske, uden at han røber sin Anonymitet, og hvor han derfor nødig gør Undere, især i vor Tid, som har saa dyb en Forstaaelse af Naturlovene.¹⁸⁰

Hvem er det da gud hjælper med sin akutte indgriben: »Alle uden Forskel; de mest trængende, de mest værdige, og de bedende. Efter min Mening er det sidste det vigtigste, men der kan dog ogsaa være nogen sandhed i de andre svar«.¹⁸¹

Det tredie hovedafsnit – »De sociale Synder« – er nok, når det kommer til stykket, det, der ligger Warming mest på sinde. Ved social synd forstår Warming »Synd som en Samfundsklasse begår overfor en anden Samfundsklasse; eller som en Person i een Klasse begår overfor en Person i en anden, og endelig Synd mod selve Samfundet«. Det kan være »Skattesnyderi«, »uberettiget Nyden af offentlig Hjælp«, »usund Spekulation«, Misbrug af Monopoler«, »umotiveret Strejke eller Lockouter«, »undlade en passende Opsparing«, »nedsætte Arbejdstempoet« osv.¹⁸² Warming betragter det som særdeles vigtigt:¹⁸³

Det er et meget vigtigt Emne, thi hos mange gode Kristne er det en af de mest udbredte Arter af Synd, og alligevel en Art, som de er meget lidt klar over. Dette skyldes dels, at social Synd i sig selv

er meget svær at erkende, og dels at man fra visse kirkelige Sider ligefrem har advaret mod at interessere sig ret meget for det sociale.

For Jens Warming er der således tale om en meget bred forpligtelse til at vise forståelse for andre samfundsklasser. Der er dog ingen tvivl om, at Warming har et særligt blik for de bedre stillede synder:¹⁸⁴

Mange, der egentlig har Betingelser for et socialt Sind, vil i saadanne Omgivelser forsumpe i udprægede Overklasse-Synspunkter. Der danner sig en offentlig Mening, f.Eks. om Skatterne, Sociallovgivningen og Arbejdslønnen, hvor egentlig ingen har undersøgt og gennemtænkt Sagen; men man træffer kun Folk, der har den samme Mening; og A stoler paa B, og B paa C, og saaledes videre indtil en, der stoler paa A. Lidt Sandhed er der maaske i denne offentlige Mening; ellers vilde den ikke være saa udbredt; men den bliver let ensidig og overdrevet. ... I min Ungdom opholdt jeg mig et Par Aar i Nebraska, hvor der er Fastlandsklima; en Vinterdag var jeg ude i streng Frost og Snestorm; mit ene Øre sved stærkt, men snart efter gik Smerten helt over; Øret var nemlig bleven stivfrosset og følelsesløst. Dette er en farlig Tilstand, og Folk i saadanne Egne er klar over, at om man møder nogen med hvid Næse eller Ører, skal man gøre ham opmærksom derpaa, saa den frosne Legemsdel ved Gnidning kan kaldes til Live igen, inden det er for sent. Saadan er det i Øjeblikket behageligt, hvis ens sociale Øre er stivfrosset, saa man ikke kan høre, hvad der foregaar blandt de fattige; men i Længden bliver man aandelig Invalid, hvis man ikke faar sine Nerver forlænget ud i de andre Samfundsklasser.

De bedrestillede sociale synd kan f.eks. være utilfredshed med skatterne¹⁸⁵

Det bliver da en naturlig Opgave for den kristne Forkyndelse at sige: Er du sikker paa, at det ikke er din Pengepung, der narrer dig til at være misfornøjet med Skatterne? Er det ikke din personlige Interesse i at slippe billigt, der tilslører dit Blik? Har du tænkt paa, hvor meget du selv modtager af Stat og Kommune, og har du tænkt over, hvor megen Gavn de ubemidlede og især de fattige har af din Skat? Er du sikker paa, at der er nogen, der er nærmere end du til at betale denne Skat? Har du gjort dig Umage for at se

det fra dens Synspunkt, som vilde faa højere Skat, hvis du faar lavere?

Selvfølgelig gives der Tilfælde, hvor en Skat virkelig er uretfærdig og skadelig, og hvor en Statsudgift virkelig bør kritiseres. Men som Helhed er Ophidselse mod Skatterne en af de groveste sociale Synder.

Eller det kan være i kravet om sociale nedskæringer¹⁸⁶:

De Velgørere, som er for godtroende, faar ikke blot Skuffelser, men møder ogsaa Utaknemmelighed og graadigt Krav om mere og Spot.

Men naar dette er sagt, saa skal det alligevel siges til de bedrestillede, som kræver Sociallovgivningen nedskaaret, idet de henviser til, at den virker demoraliserende: Er I sikre paa, at det ikke er jeres egen Pengepung, der narrer jer? Er I sikre paa, at det er af Kærlighed til de arbejdsløse, at I nægter dem Understøttelse, og ikke af Egenkærlighed? Vi staar her overfor en vanskelig Afvejen af Grunde for og imod, og man maa da vogte paa sig selv, at ens egen Interesse i lave Skatter ikke faar Vægtskaalen til at synke for stærkt til den ene Side.

Det er vigtigt, at præsterne tager netop sådanne problemer op, for det er her mange kirkegængere synder mest¹⁸⁷:

Naar der knytter sig saa megen Synd til Pengene, kan det ikke nytte at raabe Fred, Fred overfor det sociale; naar de fleste Kirkegængere netop paa dette Omraade har deres svage Punkt, saa kan det ikke nytte at prædike imod Drikfældighed og Forlystelsessyge og Mormonerne: man sidder bare og bliver selvretfærdig, naar man hører om de Synder, som man af Guds Naade er nogenlunde fri for.

Bogen slutter med et lille kapitel på 11 sider om »Positivt ædruelighedsarbejde«. Det er mest praktiske råd om, hvordan man undgår alkohol, f.eks. ved at servere alkoholfrie læskedrikke i »smukke vinglas« eller ved at lade Landbohøjskolens professorer lede kampagner for mælkedrikning.

Selv om Warming vel stod Indre Mission tættest henviser han ved flere lejligheder til sin uenighed med mange af denne retnings synspunkter på socialt arbejde¹⁸⁸. I 1920'erne polemiserer han i Kristelig

Dagblad mod en udtalelse om at »Indre Mission har erklæret, at det sociale er dem aldeles uvedkommende«¹⁸⁹. Andre kirkelige retninger er der næsten ingen henvisninger til, men der forekommer indpakkede polemiske bemærkninger enkelte steder. Det må f.eks. være Tidehvervske bemærkninger af typen¹⁹⁰

Mennesket er Synder, ikke Spor andet en Synder, slet ikke tillige noget andet og mere.

han polemiserer imod, når han snusfornuftigt siger¹⁹¹:

Og Trods al den moderne Forkyndelses Tale om vor totale Umulighed og vor absolute Afhængighed af Gud, og om hvordan alt, hvad vi gør, er gennemsyret af Synd, saa er der alligevel ingen Tvivl om, at den store opmærksomme Pædagog i det Høje sidder og gør Forskel og undertiden glæder sig over Menneskers Fremskridt, selv om de endnu er gennemsyret af Synd. Hver Gren, som bærer Frugt, rensar han, for at den kan bære mere Frugt (Joh. 15,2); altsaa gives der virkelig Mennesker, som i Guds Øjne bærer Frugt.

Selv om Warming således synes at have fulgt med i den teologiske debat, er der ikke meget der tyder på, at han er præget deraf. Hans tanker er vedblivende overraskende gammeldags.

4.4. En sammenfatning: Jens Warming og Mads Vestrup

Hvis man skal sammenfatte skildringen af Jens Warming, kan det måske bedst gøres ved at sammenholde ham med Henrik Pontoppidans Mads Vestrup. Ganske vist er Mads Vestrup en langt mere radikal figur end Jens Warming: Hvor Vestrup stiller sig uden for det borgerlige liv bliver Warming indenfor. Ikke desto mindre har de mange ting fælles. Den styrende kraft i begges liv var kristendommen, og begge tolkede kristendommen som bl.a. et budskab om socialt arbejde. Begge kæmpede både i tale og gerning for de svageste stillede. Begge så de livet på jorden som en forberedelse til et evigt liv. Begge følte sig dårligt tilpas ved de mere konventionelle overfladiske omgangsformer mellem borgerskabets medlemmer. Warming endte aldrig som Mads Vestrup uden indflydelse isoleret med ubetydeligt dagbladsarbejde, men hans lidt kantede facon og utilpassede synspunkter var nok med til, at fakultetet holdt ham beskæftiget med forholdsvis bundne kurser i deskriptiv statistik. Mads Vestrups skæbne var bl.a. bestemt af en fattig opvækst, Jens

Warmings var derimod professorsøn fra det højeste københavnske borgerskab, så hans holdninger er vanskeligere at forklare. De bedre kår gav imidlertid også Warmings teologi en mere moderat form, han var aldrig nogen dommedagsprofet, og han tolkede hele tiden sin bibel med en betydelig del snusfornuft. Hans Vorherre kunne man tale fornuft med på en meget håndfast måde.

5. *Sammenfatning: Westergaard, Birck og Warming indbyrdes relationer*

I det foregående er de tre økonomiske professorer skildret hver for sig. Til slut skal ses lidt på deres indbyrdes forhold og foretages visse sammenligninger mellem dem.

Som nævnt allerede i indledningen var de samtidigt professorer i økonomi ved Københavns Universitet på en tid, da det samlede lærerkorps ved studiet kun bestod af en håndfuld mennesker, så de har kendt hinanden godt. Der er imidlertid ingen spor af tætte relationer imellem dem. De var for forskellige til at være på bølgelængde.

Birck har som den mest bramfri af dem formuleret sit syn på de to andre. Han er ikke overbevist om Warmings format¹⁹²:

Når jeg dør skal jeg længe pines i skærsilden. Det slipper den gode Warming for; han passerer direkte ind i himlen. Men når jeg endelig med lutret sjæl slippes ind får jeg en højere himmelsk placering end Warming.

Westergaard havde han respekt for, men måske ikke særlig meget sympati. På fakultetsmøderne klarede han sig efter sigende helst med et »Stemmer som Westergaard«¹⁹³, men han er også citeret for bemærkninger som »Westergaard har jødisk blod i sine aarer og hader derfor på gammeltestamentlig vis«¹⁹⁴ og om et maleri »Kan De se, hvor det lykkes maleren at få det jesuitiske ansigtsudtryk frem, som Westergaard undertiden kan have«¹⁹⁵.

Westergaard er en af de tre økonomer, der skriver nekrolog over Birck i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* i 1933, hvilket var naturligt, da Bircks disputats byggede på Westergaards arbejder fra 1800-tallet. Nekrologen er påfaldende rensset for personlige bemærkninger om Birck. Det er en neutral analyse af Bircks videnskabelige arbejder fra disputatsperioden 1902-03, samt visse erindringer fra selve disputatsen, hvor Westergaard var officiel opponert.

Forholdet mellem Westergaard og Warming ved vi meget lidt om. Westergaard sad i professorbedømmelsesudvalget i 1911, da Warming var favorit, og Warming var Westergaards kandidat fra starten; han holdt imidlertid ikke fast, men accepterede kompromiskandidaten, den unge historiker Axel Nielsen.¹⁹⁶ Det var også Westergaard, der skaffede Warming et docentur på Landbohøjskolen¹⁹⁷, men ellers er der ikke nogen indikation af, at Westergaard som den store autoritet i dansk og europæisk statistik gjorde noget for at promovere Warming hverken nationalt eller internationalt eller havde noget blik for Warmings selvstændige ideer. Måske kan man slutte, at Westergaard havde en del sympati for Warming bl.a. på grund af hans kristne livssyn, men at heller ikke han havde så høje tanker om hans format.

Hvordan skal man nu 60-70 år efter deres død vurdere deres virke? Teologisk kan man vel sige, at Westergaard repræsenterede en i samtiden dominerende retning. Warming var allerede i sin levetid fortid; hans teologi med overvejelser om, hvordan fornuften og Biblen kan forenes hører nærmest middelalderens skolastik til, og mange af hans snusfornuftige moralske ræsonnementer har paralleller hos 1700-tallets rationalister. I virkeligheden er det mest interessante ved Warmings teologi vel, at så gammeldags synspunkter kunne trives så sent i de mest intellektuelle kredse i hovedstaden, for dertil må han som professor ved Københavns Universitet og professorsøn regnes. Når P.G. Lindhardt jvf. indledningen taler om »vantro videnskabsmænd« efter det moderne gennembrud, og Johannes Sløk taler om, at »mennesket tog magten« i renæssancen¹⁹⁸, så stiller Warmings eksempel spørgsmålstegn ved, hvor langt de nye tanker nåede ud. Meget af det gamle overlevede åbenbart langt ind i mellemkrigstiden, selv i meget akademiske kredse.

L.V. Birck var vel den af de tre, hvis tanker i højst grad tegnede fremtiden indenfor den teologiske debat. Som »Tidehverv« og 1940'ernes og 1950'ernes teologer sloges Birck med at formulere en tro, der kunne holde i en sækulariseret verden¹⁹⁹. Måske flirtede han endda i sin søgen som 1970'ernes og 1980'ernes unge med østens religioner. Med alle hans aktiviteter iøvrigt er der ikke noget at sige til, at han aldrig nåede en fuld afklaring, men ved sin relativt tidlige død måtte karakteriseres som »endnu på vej«.

Det sidste spørgsmål der skal tages op, er forholdet mellem de tres fagøkonomiske virke og deres teologi. Det forekommer her, at en række problemer som har været debatteret vedrørende udviklingen af de økonomiske teorier, og som ikke har fundet en tilfredsstillende løsning, let lader sig forklare, hvis de teologiske forhold tages i betragtning. Det har slået mange, hvor lidt gennemslag Warming havde, selv om hans

økonomiske ræsonnementer idag kan synes klare. Det kan i virkeligheden bedst forstås, hvis hans teologiske aktiviteter tages i betragtning. Som Gelting skriver²⁰⁰

I mellemkrigstidens kulturelle klima bidrog utvivlsomt også Warming's religiøse indstilling til hans isolation. Det var ulige lettere at se, at en statsvidenskabelig professor, der i menighedskredse holdt foredrag om Guds skaberplan overfor det økonomiske liv og som lod en årgang nyfødte passere 18-års alderen, var komisk, end at indse, at der var en vigtig erkendelse i den sætning, at kapital har ingen æterform.

Et andet mysterium i den økonomiske teoris historie er, hvorfor den matematiske nationaløkonomi, der havde en stærk stilling i Danmark omkring disse teoriers internationale gennembrud i 1870'erne bl.a. med bidrag fra Westergaard og den senere matematik-professor Julius Petersen, fuldstændig forsvinder i 1880'erne og 1890'erne. Dette synes lettest forklaret ved Westergaards social-kristelige vækkelse i slutningen af 1870'erne, der fik ham til at skifte fra matematisk-økonomisk forskning til statistisk-socialt undersøgelser, og som nok også afskar samarbejdet mellem Westergaard og den erklærede ateist Julius Petersen.

Videnskabens historie kan kun forstås, hvis videnskabsmændene betragtes som hele mennesker. Ikke kun deres faglige ideer, men også deres politiske og religiøse holdninger spiller en betydelig rolle for forståelsen af deres forfatterskaber, og det har man været tilbøjelige til at overse blandt vore dages stærkt specialiserede forskere. Økonomerne har holdt sig til økonomien og teologerne til teologien, men derved fås kun halve sandheder.

Litteratur

- Andersen, Otto (1941), Henrik Pontoppidan, *Tidehverv*, 15. årgang nr. 1, side 1-7.
- Andersen, Peder (1983), An introduction to and a translation of Warming's 1911-article »On rent of fishing ground« *History of Political Economy*, vol. 15, side 391-396.
- Banke, Niels (1976), Fire danske socialistiske skribenter, *Danske Økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Banke, Niels (1984), Harald Westergaard, S. Cedergreen Bech (red.) *Dansk biografisk leksikon*, København.
- Banning, Knud (1960), Kirken og storbyens nød, Københavns Indre Mission 1865-1887, i Hal Koch (red.) *Et kirkeskifte – studier over brydninger i dansk kirke- og menigheds-liv i det 19. århundrede*, København.
- Behrens, C. (1926), Johan Christian Ryge, i S. Dahl & P. Engelstoft (red.) *Dansk biografisk Haandleksikon*, Gyldendal, København.

- Birck, L.V. (1915), *Vigtige Varer. Deres Fremstilling, Forhandling og Beskatning*, København.
- Birck, L.V. (1917), *Aloysius Breve: Hinsides –*, København.
- Birck, L.V. (1928), *Den økonomiske Virksomhed I-II*, Gads Forlag, København.
- Birck, L.V. (1934), *Tre taler: Tidens Ungdom – Til Manddommen – Støvets Aar*, København.
- Birck, L.V. (1935), *Under højkapitalismen*, Martins Forlag, København (udgivet af N. Lindberg og F. Zeuthen efter Bircks død, mest med uddrag af »Den økonomiske virksomhed«).
- Black, R.D.C. (1977), *Papers and Correspondence of William Stanley Jevons IV*, London.
- Blüdnikow, Bent (1991), *Som om de slet ikke eksisterede*, København.
- Boserup, Mogens (1969), A Note on the Prehistory of the Kahn Multiplier, *Economic Journal*, Vol. 79, side 667-669.
- Boserup, Mogens (1976), Danske økonomer i 200 år, i *Danske økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Boserup, Mogens (1980), The International Transmission of Ideas: A small-country case study, *History of Political Economy*, Vol. 12, pp. 420-433.
- Brems, Hans (1987), Westergaard, Harald Ludvig, in *The New Palgrave – A dictionary of Economics*, Vol. 4, pp. 897-99.
- Broby-Johansen, Rudolf (1970), Røsten i Ørknen – L.V. Birck, i artikelsamlingen *Skrift i sand*, København.
- Buch, Magdalene (1915), Foreningen til opførelse af smaa kirker i København, i *Københavns Kirkesag 1890-1915*, G.E.C. Gads forlag, København.
- Christensen, Arthur & V. Seemann (1984), Niels Ludvig Westergaard. S. Cedergreen Bech (red.) *Dansk biografisk leksikon*, København.
- Christensen, Torben (1962), Origin and History of Christian Socialism 1848-54, Århus.
- Christensen, Torben (1976), Harald Westergaard og John Malcolm Ludlow. Optakten til den kristelig-socialt bevægelse i Danmark, *Kirkehistoriske samlinger*, 1976, side 292-326.
- Creedy, J. (1980), The early Use of Lagrange Multipliers in Economics, *Economic Journal*, Vol. 90, pp. 371-376.
- Dahlgaard, Bertel (1971), En politikers skønneste dyd, *Politiken* d. 17. februar.
- Dahlsgaard, Inga (1979), Marie Johanne Blom, i *Dansk biografisk Leksikon*, bind 2, Schultz forlag, København.
- Davidsen, T. (1986), Westergaard, Edgeworth and the Use of Lagrange Multipliers in Economics, *Economic Journal*, Vol. 96, pp. 808-811.
- Dybdahl, Vagn (1978), De nye klasser, Bind 12 i Danstrup & Koch (red.) *Danmarks Historie*, Politikens Forlag, København.
- Francis, Emil (1944), En ungdomsven skriver -, i Axel Nielsen (red:) *Bogen om Birck*, København.
- Fortegnelse over et udvalg af professor, Dr. L.V. Bircks skrifter og artikler (1933), *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 71 side 401-414.
- Galbraith, John K. (1987) *Økonomiens profeter*, Gyldendal, København.
- Gelting, Jørgen H. (1964), Jens Warming, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind side 1-8 (optrykt i *Danske Økonomer*, 1976).
- Gelting, Jørgen H. (1976), Jens Warming, *Danske Økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Gloerfelt-Tarp, Bror (1944), Birck og hans Elever, i Axel Nielsen (red:) *Bogen om Birck*, København.

- Gloerfelt-Tarp, Kirsten (1944), Birck og Kvindesagen, i Axel Nielsen (red.): *Bogen om Birck*, København.
- Grane, Leif (1967) *Tidehverv – en antologi*, Gyldendals Uglebøger, København.
- Grønvold, P. (1943), Jens Warming, *Dansk biografisk leksikon*, bind XXIV, Schultz Forlag, København.
- Harms, C., Hans Raun Iversen, Mogens Miland & Erik Norman Svendsen (red.) (1990), *Omkring kirkefondet*, Religionspædagogisk Center, Frederiksberg.
- Helweg-Larsen, P. (1955), »Kirkens Venners« Korrespondance – Af Kirkefondets Forhistorie, i *Teologiske Studier II Afd. nr. 15*, G.E.C. Gads forlag, København.
- Helweg-Larsen, P. (1937), Harald Westergaard 19. april 1953 – 13. december 1936, *Dansk Kirkeliv*, Advent 1937, side 122-132.
- Hermansen, Karsten (1995), Arboe-Rasmussen-sagen i årene 1916-20, *Kirkehistoriske Samlinger 1995*, side 183-206.
- Iversen, Carl (1933), Harald Westergaard, *Børsen*, 19. april 1933.
- Jepsen, Jørgen Grunnet (1971), Den store revser, *Berlingske Tidende*, Kronik d. 17. februar.
- Jensen, Adolph (1939), Jens Warming 1973-1939, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 77, side 205-210.
- Jensen, Arne (1976), Harald Westergaard i *Danske Økonomer*, København.
- Jensen, Ole (1976), Videnskaben er farlig, når den bliver en livsholdning, Inverview of Bent Henius, *Berlingske Tidende* d. 6. august 1976.
- Jevons, E.S. (1871, 1879, 1883), *Theory of Political Economy*, London.
- Karstensen, Asger (1940), *Et liv i politik*, København.
- Koch, Hal (1954), I anledning af »Kirkens Venner« brevveksling, *Kirkefondets Årbog 1954*, side 5-13, optrykt i Harms m.f. (1990) side 273-280.
- Koch, Hans (1943), Harald Westergaard, *Dansk Biografisk Leksikon*, bind XXV, J.H. Schultz Forlag, København.
- Koed, Holger (1944), I samfundets tjeneste, i Axel Nielsen (red.): *Bogen om Birck*, København.
- Kærgård, Niels (1976), E.Ph. Mackeprang – økonometriens glemte danske pioner, i *Danske Økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Kærgård, Niels (1981), Grænsenytteteorien og den matematiske økonomis gennembrud i Danmark, *Juristen og Økonomen*, nr. 10.
- Kærgård, Niels (1983), Marginalismens gennembrud i Danmark og mændene bag, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Vol. 121, pp. 20-42.
- Kærgård, Niels (1984), The Earliest History of Econometrics: Some neglected Danish contributions, *History of Political Economy*, Vol. 16, side 437-444.
- Kærgård, Niels (1995), Cooperation not opposition: Marginalism and Socialism in Denmark 1871-1924, i I. Steedman (ed.), *Socialism and Marginalism in Economics 1879-1930*, Routledge Press.
- Kærgård, Niels (1996), Denmark and the Marginal Revolution, i W.J. Samuels & J.E. Biddle (ed.), *Research in the History and Methodology of Economics*, Vol. 14, s. 247-258 JAI Press, Connecticut.
- Kærgård, Niels (1996a), *A Note about Danish pioneers in Mathematical Economics – why did they disappear* (upubliceret note).
- Kaarsted, Tage (1968), *Påskekrisen 1920*, Universitetsforlaget i Aarhus, Århus.
- Lange, H.O. (1915), De syv Punkter og Meninghedssamfundstanken, i *Københavns Kirkesag 1890-1915*, G.E.C. Gads Forlag, København.
- Lausten, Martin Schwarz (1983), *Danmarks Kirkehistorie*, Gyldendal, København.

- Lemcke, Gyrithe (1934), Marie Johanne Blom, *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 3, Schultz Forlag, København.
- Lindhardt, P.G. (1953), *Morten Pontoppidan II 1894-1931*, Acta Jutlandica, Teologisk serie 5, Universitetsforlaget, Aarhus.
- Lindhardt, P.G. (1978), *Vækkelser og kirkelige retninger*, Forlaget Aros, Århus.
- Lindhardt, P.G. (1981), ... *sådan set*, Gads Forlag, København.
- Lindhardt, P.G. (1984), Henry Braem Ussing, S. Cedergreen Bech (red.) *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave, København.
- Lindhardt, P.G. & Jørgen Swane (1958), *To Høj Kirkemænd: Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane*, Universitetsforlaget, Aarhus.
- Lunn, Villars (1986), *Tvesind – På sporet af en kreds i trediveerne*, København.
- Mackeprang, E.Ph. (ca. 1922), *Erindringer*, København (upubliceret og udateret manuskript).
- Madsen, Carl (1973), *Fortids møre mur – erindringer*, København.
- Marstrand, Even (1935), Menigheden og de sociale opgaver, *Højskolebladet*, 60. årgang, side 106-107.
- Marstrand, Even (1937), Harald Westergaard 1853-1936, *Højskolebladet*, 62. årgang, side 24-26.
- Marstrand, Even (1939), Jens Warming, *Højskolebladet*, 64. årgang, side 600-601.
- Mastermann, N.Ch. (1963), *John Malcolm Ludlow*, Cambridge.
- Morgan, Mary (1990), *The History of Econometric Ideas*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Møller, Kristian (1985), Professor eller profet? *Samvirke* 1985, nr. 7-8.
- Mørch, Søren (1986), *Det store Bankkrak*, København.
- Mørch, Søren (1988), En storkorsridder – en historie fra Gullaschtiden, i *Om Danmarks historie 1900-1920 – Festskrift til Tage Kaarsted*, Odense.
- Nationaløkonomisk Tidsskrifts redaktion (1937), Fortegnelse over et udvalg af professor Harald Westergaards skrifter, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 75, side 246-261.
- Nielsen, Axel (1936), Harald Westergaard II, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 74, side 393-395.
- Nielsen, Axel (red.) (1944), *Bogen om Birck*, København.
- Nybølle, Hans Cl. (1936), Harald Westergaard I, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 74, side 385-392.
- Olesen Larsen, K. (1972), *Fra Esajas Kirken – Artikler fra et Kirkeblad*, Aros, Århus.
- Olesen Larsen, K. (1934), At være eller ikke være, *Tidehverv*, 8. årgang nr. 6 (optrykt i Grane, 1967).
- Prytz, Signe (1987), *Hanne Warming 1850-1920 – et liv set gennem breve*, København.
- Prytz, Signe (1984), *Warming – botaniker og rejsende*, København.
- Rindom Erik (1944), Under Tag med Dr. Birck, i Axel Nielsen (red:) *Bogen om Birck*, København.
- Schack, Tage (1943), Henrik Pontoppidan og Kirken, *Tidehverv*, 17. årgang nr. 7, side 75-84.
- Skjerbæk, Thorkild (1970), *Kunst og budskab – Studier i Henrik Pontoppidans forfatter-skab*, Gyldendal, København.
- Sløk, Johannes (1989), *Da mennesket tog magten*, Forlaget Centrum, Århus.
- Søe, N.H. (1965), *Dansk teologi siden 1900*, Gads Forlag, København.
- Toftegaard, Jens (1934), Lauritz Vilhelm Birck, *Dansk Biografisk Leksikon*, bind III, Schultz Forlag, København.
- Toftegaard, Jens (1943), Harald Westergaard, *Dansk Biografisk Leksikon*, bind XXV, Schultz Forlag, København.

- Toftegaard, Jens (1923), Til Professor Westergaards 70-aars dag I, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind 61, side 90-104.
- Toftegaard, Jens (1936), Harald Westergaard III, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 74, side 395-398.
- Topp, Niels-Henrik (1981), A Nineteenth-century multiplier and its Fate: Julius Wulff and the Multiplier theory in Denmark, 1896-1932, *History of Political Economy*, Vol. 13, pp. 824-845.
- Topp, Niels-Henrik (1992), *Litteraturfortegnelse for Jens Warming*, København.
- Torm, Frederik (1944), Endnu paa Vej -, i Axel Nielsen (red:) *Bogen om Birck*, København.
- Ussing, Henry (1915), Grundtræk af Kirkesagens Historie, i *Københavns Kirkesag 1890-1915*, G.E.C. Gads Forlag, København.
- Vind, Karl (1976), Bing og Julius Petersen, En episode i økonomisk teori i Danmark, i *Danske Økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Vind, Karl (1980), Matematisk Økonomi, *Forskning og Samfund*, Særnummer.
- Warming, Jens (1906), Anmeldelsen af Mackeprang 1906. *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Vol. 44, pp. 513-518.
- Warming, Jens (1911), *Arbejdsløn og Rente. En teoretisk studie med et Tillæg om Prisniveauet*, København.
- Warming, Jens (1920), Indtægtskontrol eller Priskontrol, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 58. årgang side 113-152.
- Warming, Jens (1932), International difficulties Arising out of the Financing of Public Works during Depression, *Economic Journal*, Vol. 42, pp. 211-224.
- Warming, Jens (1934), *Sociale breve til menigheden*, København.
- Westergaard, Harald (1876), Den moralske Formue og det moralske Haab, *Tidsskrift for Matematik*, Vol. 6, pp. 11-15.
- Westergaard, Harald (1881), Spørgsmaalet om Alderdomsforsørgelse, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 18, side 1-30.
- Westergaard, Harald (1885), *Fra Forargelse til Tro*, København.
- Westergaard, Harald (1890), Den kirkelige Nød i Kjøbenhavn, *Fra Bethesda*, nr. 44 side 721-729 optrykt i Harms m.f. (1990) side 97-102.
- Westergaard, Harald (1891), *Indledning til Studiet af Nationaløkonomien*, København.
- Westergaard, Harald (1896), Den ældre Nationaløkonomis Opfattelse af det sociale spørgsmål, *Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Aarsfest til erindring om Kirkens Reformation*, København.
- Westergaard, Harald (1909), Minder og Indtryk fra min Studentertid, *Studenterhjemmets Julebog*, V. Pios Boghandel, København.
- Westergaard, Harald (1912), John Malcolm Ludlow, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 50, side 77-80.
- Westergaard, Harald (1915), Fra Kirkesagens Begyndelse, i *Københavns Kirkesag 1890-1915*, G.E.C. Gads Forlag, København.
- Westergaard, Harald (1921), Knut Wicksell, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 59, side 539-540.
- Wieth-Knudsen, K.A. (1931), *Mit videnskabelige Livs Drama*, København.
- Winding Pedersen, Hans (1976), L.V. Birck, i *Danske Økonomer*, Samfundsvidenskabeligt Forlag, København.
- Zeuthen, F. (1923), Til Professor Westergaards 70-aars dag II, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind 61, side 105-113.

Noter

1. Se Lindhardt (1978) side 161.
2. Ole Jensen (1976).
3. Palgraves Dictionary of Economic Science (1988).
4. Den fjerde er Frederik Zeuthen (1888-1959), der også havde tætte relationer til kirkelige kredse. Hans far var ganske vist professor i matematik, Hieronymus Zeuthen, men ellers er slægten præget af præster og Indre Missions anden landsformand var hans onkel. Hieronymus Zeuthen fik Frederik Zeuthen i tredje ægteskab, efter at hans to første hustruer var døde unge. Disse to første ægtefæller var søstre, og søstre til Jens Warmings mor.
5. Se f.eks. artiklerne om den alle i Danske økonomer (Jensen (1976), Gelting (1964) og Winding Pedersen (1976)).
6. Lausten (1983).
7. Også hun var af kendt familie. Skuespiller J.C. Ryge (1780-1842) var hendes fader. Han var indbegrebet af scenehelten i 1800-tallets 1. halvdel. Hans ord klang »som Sværds slag mod Kobberskjolde« sagde Bournonville, og Carl Behrens (1926) karakteriserer ham som »det sidste Skud af ægte nordisk Heltekraft på Scenen«.
8. Viggo Westergaard (1849-1926) endte som vandbygningsdirektør med et betydeligt ansvar for udbygningen af en lang række kyst- og havneanlæg, specielt ved vestkysten, bl.a. var han en nøglefigur ved udbygningen af Esbjerg havn.
9. Se Kærgård (1981, 1983 og 1996) og Vind (1976) og (1980).
10. Creedy (1980). Brevet er optrykt i Black (1977).
11. Davidsen (1986).
12. Frederik Christian Krebs (1814-1881) var cand.med. fra 1841. Han var 1871-81 stiftsfysikus på Fyn. En aktiv samfundsdebatør, der bl.a. en kort overgang i 1864-65 var redaktør af »Berlingske Tidende«, og som selv udgav bl.a. »Den danske Bonde i vore Dage« (1870) og »Individualisme og socialisme« (1872). Han var medlem af »Kommissionen til Fattigvæsenets ordning af 1869« og af »Arbejderkommissionen af 1875«. Han blev æresdoktor i medicin i 1879.
13. Om Ludlow se Westergaard (1912), Christensen (1962) og Masterman (1963). Ludlow og Westergaards forhold er nærmere diskuteret i næste afsnit.
14. Westergaard (1881) side 1-2 og Axel Nielsen (1936) side 393.
15. Nationaløkonomisk Tidsskrift (1937).
16. Banke (1984) side 437.
17. Jensen (1976) side 245.
18. Boserup (1976) og (1980).
19. Se bl.a. Vind (1976), Kærgård (1981 og 1983) for diskussioner af episoden.
20. Kærgård (1996a).
21. Westergaard (1921).
22. Galbraith (1987) side 197.
23. Se Kærgård (1976 og 1984) og Morgan (1990).
24. Koch (1943) side 409.
25. Han er dog nok kristent opdraget, idet han i 1885, taler om »den der har vundet sin Barnetro igen, efter at have været Fritænker —«. Westergaard (1885) side 24.
26. Westergaard (1909) side 19-20.
27. Westergaard (1909) side 21.
28. Westergaard (1909) side 22.
29. Westergaard (1885) side 3.

30. Westergaard (1885) side 21.
31. Disse møder og Westergaards indlæg er omtalt i enhver kirkehistorie, se f.eks. Lausten (1983) side 266-285.
32. Se f.eks. Ussing (1915) og Westergaard (1915).
33. Koch, 1954, side 5.
34. Helweg-Larsen (1955) side 48.
35. Helweg-Larsen (1955) side 49.
36. Helweg-Larsen (1955) side 74.
37. Helweg-Larsen (1955) side 50-51.
38. Helweg-Larsen (1955) side 49.
39. Helweg-Larsen (1955) side 75.
40. Westergaard (1890), her citeret efter Harms m.fl. (1990) side 100.
41. Westergaard (1890), her citeret efter Harms m.fl. (1990) side 101.
42. Se Lange (1915).
43. Lindhardt & Swane (1958) side 241.
44. Lindhardt & Swane (1958) side 397.
45. Lindhardt og Swane (1958) side 426.
46. Lindhardt og Swane (1958) side 451-452.
47. Lindhardt og Swane (1958) side 488.
48. Lindhardt og Swane (1958) side 450.
49. Lindhardt (1978) side 165-66.
50. Lausten (1983) side 277.
51. Marstrand (1937) side 26.
52. Lausten (1983) side 279.
53. Lindhardt (1953) side 249-250.
54. Ussing (1915).
55. Om Fernando Linderberg (1854-1914) og hans »religiøse socialisme« se Banke (1976), Lausten (1983) og Christensen (1976).
56. Konflikten er gennemgået i detaljer i Christensen (1976).
57. Christensen (1976) note 131.
58. Banke (1976).
59. Arboe-Rasmussen-sagen er nøjere beskrevet i f.eks. Hermansen (1995).
60. F.eks. Helweg-Larsen (1937) side 132.
61. Dybdahl (1965) side 332.
62. »De dødes Rige« er først og fremmest en kritisk analyse af den kirkelige aktivisme som Ussing og Westergaard var de ledende talsmænd for, og skildringen er så realistisk, at P.G. Lindhardt i sin biografi af Ussing taler om, at han »er glimrende karikeret som pastor Stensballe i Henrik Pontoppidans De dødes Rige«, Lindhardt (1984) side 203.
63. Se Lindhardt (1953) side 112.
64. Mackeprang (1922) side 33.
65. Jepsen (1971) og Dahlgaard (1971).
66. Se Broby-Johansen (1970).
67. Madsen (1973) side 132.
68. Lunn (1986) side 29.
69. Broby-Johansen (1970) side 144.
70. Se f.eks. Blüdnikow (1991) side 48-92.
71. Torm (1944).
72. Francis (1944).

73. Francis (1944).
74. Birck (1927) side 444.
75. Birck (1927) side 196-197.
76. Koed (1933) side 80-81.
77. Birck (1922 ell. senere).
78. B. Gloerfeldt-Tarp (1944) side 66.
79. Nielsen (1944) side 216.
80. Citeret efter K. Gloerfeldt-Tarp (1944) side 135.
81. K. Gloerfeldt-Tarp (1944) side 137.
82. En af de stærkt kritiske er Blüdnikow (1992), der taler meget om Bircks »dæmoniske« side«.
83. Se f.eks. Karstensen (1940).
84. Parallellerne til J. Christmas-Møllers skæbne efter 2. verdenskrig er tydelige. Om Bircks rolle i 1920 se f.eks. Kaarsted (1968).
85. Birck (1934) side 14-15.
86. Birck (1934) side 17.
87. Birck (1934) side 16.
88. Hvad han satte meget pris på, selv om han levede meget spartansk, fordi »formue er det eneste, der giver fuld uafhængighed«. Hvad han også udnyttede i fuldt mål, f.eks. fik han et favorabelt tilbud om tilknytning til ØK samtidig med behandlingen af trustlovgivningen i 1918-20, men han svarede H.N. Andersen »Jeg lader mig hverken binde med Jern- eller Guldlænker« (Karstensen, 1940, side 52).
89. Rindom (1944) side 178.
90. Rindom (1944) 176.
91. Koed (1944) side 74.
92. Francis (1944) side 15.
93. Gloerfeldt Tarp (1944) side 126-27.
94. Broby-Johansen (1970).
95. Francis (1944) side 14.
96. F.eks. Francis (1944) side 14 og Broby Johansen (1970) side 139.
97. Venskabet mellem Torm og Birck er veldokumenteret. Torm skriver forord til Bircks rektortaler og et kapitel i »Bogen om Birck«, og Lindhardt (1981) omtaler både Birck og hans venskab med Torm i forbindelse med den økonomiske krise i 1931:
 Det gik så vidt at jeg lod mig orientere om valutaproblemer gennem et foredrag af den berømte, for sit vid højt ansete, nationaløkonom, professor L.V. Birck, iøvrigt en »religiøs personlighed« og ven af Torm. Jeg var meget optaget af hvad han sagde, men nogen dybere forståelse af verdensøkonomien blev ikke grundlagt (side 48).
 Venskabet mellem den uortodokse Birck og Torm er også interessant til en nuancering af karakteristikken af Torm, der normalt karakteriseres som tenderende til det »forældede og traditionsbundne«, og som bestemt »ikke morsom«, se f.eks. Lindhardt (1981) side 29 og Søe (1965) side 86-89.
98. Birck (1934) side 22-23.
99. Birck (1917) side 64 og Torm (1945) side 160.
100. Birck (1917) side 7.
101. Birck (1934) side 21-22.
102. Birck (1917) side 13.
103. Birck (1917) side 16-17.
104. Birck (1917) side 70.
105. Birck (1917) side 22-23.

106. Birck (1917) side 23.
107. Birck (1917) side 71. Det er interessant at se, hvor tæt disse synspunkter ligger på nogen af Tidehvervs formuleringer, se f.eks. K. Olesen Larsen:
 Nadveren blev efterhånden også til en magisk, hellig handling og et offer, og så fik man naturligvis brug for offermestre eller offermænd, og »præsterne« blev til rigtige præster, mens det at høre og forkynde evangeliet trådte i baggrunden. Det hænger naturligvis sammen med, at kirken, der jo oprindeligt ikke var andet end dem, der hørte på Jesus, efterhånden blev til en frelsesanstalt, der sad inde med Guds nåde, efterhånden opfattet som et særligt overnaturligt stof fremstillet af offermændene, der gennem den særlige indvielse var kommet i besiddelse af en magisk kraft (Olesen Larsen (1972) side 177).
108. Birck (1917) side 36.
109. Birck (1917) side 29-30.
110. Birck (1917) side 39.
111. Også i lyset af dette Birck-synspunkt, er Bircks venskab med Torm interessant. Netop omkring 1920 udvikledes i Tyskland den religionshistoriske skole »der truede med at gøre kristendommen til en religion blandt mange« men »Torms indflydelse bidrog til at de religionshistoriske forskninger ikke fik synderlig indpas i Danmark« (Søe, (1965) side 102).
112. Birck (1917) side 45.
113. Birck (1917) side 47-48.
114. Birck (1934) side 31. Også disse formuleringer ligger tæt på nogen af K. Olesen Larsens synspunkter:
 Kristendommen foregår udelukkende i nutiden; fortiden er forbi, og fremtiden er jo endnu ikke kommet. Det gælder derfor ikke om at have troet eller være kommet til troen, men om at tro. Man kan ikke tro på forskud og heller ikke vente med at tro til en belejliger tid (Olesen Larsen (1972) side 113).
115. Birck (1917) side 47.
116. Birck (1917) side 60-61.
117. Birch (1934) side 43.
118. Birck (1934) side 45-46.
119. Nielsen (1944) side 218.
120. Se bl.a. Andersen (1941), Schack (1943) og Skjerbæk (1970).
121. Favsingholm, kap. 5.
122. Vandrepræsten, kap. 8.
123. Birck (1935) side 126-27, Under Højkapitalisme.
124. Møller (1985).
125. Møller (1985) side 58.
126. Jensen (1939) side 210.
127. Gelting (1964).
128. Boserup (1969) og Topp (1981).
129. Andersen (1983).
130. Kærgård (1984).
131. Ålegårdene behandles i en artikel på 7 sider i Nationaløkonomisk Tidsskrift, identifikationsproblemet er én side i en boganmeldelse. Kun indkomstdannelsen følges op bl.a. med en artikel i Economic Journal, der dog først kommer i 1932 efter, at teorien i 1931 var publiceret internationalt; pionerarbejderne på dette område fra 1928 og 1931 kommer i »Gads danske magasin« – ikke det mest naturlige sted at publicere teoretiske nydannelser i nationaløkonomien.

132. Jensen (1939) side 206.
133. Det er bedømmelsesudvalget ved denne stillingsbesættelse, der omtales i afsnit 5. Wieth-Knudsen, der senere blev professor i Trondheim (ved Norges tekniske højskole) beskriver forløbet set fra en ansøgers side i Wieth-Knudsen (1931). Forløbet er også beskrevet i Kærgård (1976), hvor det med Mackeprang som kilde formodes at Warming, Wieth-Knudsen, Mackeprang og Axel Nielsen fra starten havde hver 2 tilhængere i bedømmelsesudvalget.
134. Jensen (1939) side 210.
135. Marstrand (1939) side 600-601.
136. I et brev med kommentarer til et tidligere udkast på dette papir.
137. Faderen er bl.a. beskrevet i Prytz (1984), og man får først og fremmest indtryk af en såre flittig mand, der bruger al sin tid på arbejde. Da han er 65 år skriver han til en datter: »Jeg ville så gerne have lov at leve endnu en stund og arbejde. Livet er så rigt på arbejdets glæder, og jeg vil gerne nyde det en stund endnu.« (Prytz (1984) side 140).
138. Prytz (1984) side 121.
139. Prytz (1984) side 174.
140. Jens Warming og hans søster var som børn model for Anton Dorph's maleri »Kristus, der velsigner de små børn« i Holmens Kirke (se Prytz (1987) side 28).
141. Prytz (1987) side 64 og 116.
142. Som hun finder »velskreven og tankerig« men billigelsen af selvmord finder hun »formastelig«. (Prytz (1987) side 109).
143. Prytz (1987) side 69 og 129.
144. Prytz (1987) side 71.
145. Prytz (1987) side 93 og 99.
146. Prytz (1987) side 95 og 107.
147. Prytz (1987) side 118.
148. Prytz (1987) side 124.
149. Prytz (1987) side 114 og 149.
150. Prytz (1987) side 139.
151. F.eks. et brev til svigerinden Margrethe Pontoppidan: »Egner din brors »Skyer« sig til højt læsning for de ældste af børnene; er den anstændig« (Prytz (1987) side 69) eller i et brev til en datter om forfatterinden Ingeborg Raunkier, »Jeg synes hun burde komme hjem til manden – vi trængte meget mere til lykkelige hjem, end til gode bøger« (Prytz (1987) side 147). Møder i Bethesda omtales også jævnligt, f.eks. Prytz (1987) side 139.
152. Prytz (1987) side 56.
153. Prytz (1987) side 71 og 123.
154. Moderen læser f.eks. en bog af Georg Brandes (som hun dog ikke vil støtte ved at købe bogen), og finder den »fængslende«. »Man har jo hørt så meget ondt om ham, at det er helt godt at få øje på noget godt hos ham. Tante Julie og Carl så lidt forelegne ud, da jeg fortalte dem om min – i deres øjne – ugudelige nydelse, men når mine fjender præsterer noget udmærket vil jeg have lov at finde det udmærket.« (Prytz (1987) side 98).
155. Prytz (1987) side 69.
156. Prytz (1987) side 140.
157. Prytz (1987) side 85.
158. Prytz (1987) side 91, 94 og 103.
159. Prytz (1987) side 119.

160. Prytz (1987) side 122.
161. Prytz (1987) side 134.
162. Prytz (1987) side 99.
163. Prytz (1987) side 106.
164. Denne liste startede med at få valgt frk. Johanne Blom i 1909 og hun fik så i 1917 følge af Jens Warming og frk. Th. Daugaard (se Warming (1934) side 98). Johanne Blom var en markant pioner for kvindesagen. Da hun blev valgt i 1909, var det første gang kvinder havde stemmeret til kommunale organer og flere år før de fik stemmeret til Rigsdagen. Ene mand havde hun en betydelig indflydelse, da hun var tungen på vægtskålen i Borgerrepræsentationen. Hun var lærerinde, og en foregangsfigur indenfor håndarbejde- og skolekøkkenundervisning, fra 1916 til 1928 var hun håndarbejdsinspektør for hele landet. Hun var aktiv i arbejdet for opførsel af små kirker i hovedstaden og (bl.a. som medlem af den 2. ærdelighedskommission) i afholdsarbejde (om Johanne Blom, se Dahlsgaard (1979) og Lemche (1934), om kvindernes arbejde for små kirker i hovedstaden, se Buch (1915)).
165. Warming (1929) side 125-126 og Gelting (1976) side 309.
166. Se Topp (1992). Topp anfører selv at listen langt fra er fuldstændig.
167. Marstrand (1939) side 600.
168. Jensen (1939) side 205-206.
169. Boserup (1976) side 27-28, jvf. også side 137 ovenfor.
170. Warming (1934) side 4.
171. Warming (1934) side 6.
172. Warming (1934) side 27.
173. Warming (1934) side 26.
174. Warming (1934) side 10- .
175. Warming (1934) side 51.
176. Man kan f.eks. ikke undlade at spekulere over Warmings syn på fri abort og de moderne medicinsk-etiske problemer ud fra synspunktet: »Hvad Brug var der for Kærlighed, hvis ingen savnede noget? Og naar nogle er født med en saa svag Natur, at de synes forudbestemte til Lidelse i særlig Grad, saa stiller dette os vel ogsaa den Opgave at forebygge, at saadanne Individuer fødes, efter et nøje Studium af Arvelighedens og Forplantningens Love« (Warming (1934) side 14).
177. »Men vi har ingensomhelst Garanti for, at Fremskridtet kan blive ved uden Grænse, eller for at Fremtidens Opgaver bliver ligesaa overkommelige som Fortidens. Vi har tværtimod de nævnte Bibelord om Hunger, og saa forskellige mistrøstige Beregninger om, hvor længe Verdens Kulforraad o.lign. kan vare. Det er da muligt, at en fortsat Tilvækst i Folketal vil føre til en Nedgang i Velstand af alvorligere Karakter, end den Fortiden kendte; og maaske derefter muligt, at man endnu en Gang eller to kan gøre en Kraftanstrengelse, der atter udsætter Nedgangen, f.Eks. ved at man lærer at udnytte Solenergien direkte eller Atomenergien, eller lærer at forudsige Sommerens Vejrlig, saa at man kan indrette Agerbruget derefter; men maaske alligevel muligt, at man tilsidst maa se den Sandhed i Øjnene, at nu gaar det tilbage, og at man selv uden nogensomhelst yderligere Tilvækst i Folketal ikke har nok af Kul og Olie m.m. I saa Fald maa man vende tilbage til en Teknik, som ikke kræver saa meget Kul: og man maa maaske som Kineserne gøre Hestenes Arbejde mod at faa Hestenes Havre og opgive den animalske Føde, fordi det repræsenterer et uhyre Spild af Næringsværdi naar Planteføden skal passere Dyret« (Warming (1934) side 22-23).
178. Warming (1934) side 57.
179. Warming (1934) side 67-69.

180. Det samme gælder selvfølgelig ifølge Warming også på det økonomiske område:
»Alligevel kan vi være sikker paa, at Gud følger Krisen med vaagen Opmærksomhed, og at han i al Stilhed hjælper i mange enkelte Tilfælde, hvor han ser, at nogen er ved at blive overbelastet« (Warming (1934) side 73).
181. Warming (1934) side 69.
182. Warming (1934) side 81.
183. Warming (1934) side 81.
184. Warming (1934) side 95-96.
185. Warming (1934) side 123-124.
186. Warming (1934) side 125.
187. Warming (1934) side 147.
188. Det er klart, at dette er en direkte fortsættelse af de store stridigheder i Indre Mission mellem bl.a. Vilhelm Beck og Harald Stein om »Ordmission« contra »Gerningsmission«, se Banning (1960).
189. Se Warming (1934) side 79-80 og Kristelig Dagblad 15. og 22. februar 1926.
190. Olesen Larsen (1934) eller Grane (1967) side 100.
191. Warming (1934) side 71.
192. Citatet findes bl.a. hos Boserup (1976) side 28.
193. Winding Pedersen (1976) side 266.
194. Mackeprang (1922) side 33.
195. Koed (1944) side 76.
196. Mackeprang (ca. 1922) og Wieth-Knudsen (1931).
197. Prytz (1987) side 117 og Wieth-Knudsen (1931) side 31-33.
198. Sløk (1989).
199. Se f.eks. Svend Bjergs analyse af de store Århus-teologer (Bjerg (1994)).
200. Gelting (1976) side 315.

Summary

The three economists Harald Westergaard (1853-1936), Laurits V. Birck (1871-1933) and Jens Warming (1873-1939) were all active as professors at The University of Copenhagen at the same time; in fact they were three out of four professors in economics during the period 1919-1924. (Jens Warming became professor in 1919 and Harald Westergård had retired in 1924). Even though they were economists all of them participated intensively in the ecclesi-astical debate of the time.

Harald Westergaard was a main figure in the circles, who established churches in the working-class districts of Copenhagen and he was at the same time very active in Christian movements for social reforms. He was very interested in alcohol politics and the temperance movement, too. During the whole period 1885-1936 he was the leading layman in the Danish church; he was a member of a considerable number of committees and organisations, he gave a countless number of talks and lectures and wrote an equal number of articles and paragraphs about religious questions.

Jens Warming was a rather strange person. His contemporaries considered him as being a bit odd. He worked carefully with voluminous statistical descriptions of Danish society. But in between there were theoretical arguments years ahead of his time. His Christianity was characterized by a combination of naïveté and a matter-of-fact outlook e.g. in long discussions of God's meaning of the economic cycles.

L.V. Birck was besides his work at the university active in journalism and politics – he was a member of the Danish parliament 1903-1910 and 1918-1920 and played an important role in Danish politics a number of times. He wrote under the signature of »Dr. Aloysius« a number of newspaper articles and in 1917 a small book about religious questions. He was an unorthodox religious man and found valuable elements both in Christianity and Buddhism.

In the article the careers and religious activities of these three persons are described. It is shown that there were important links between their religious attitude and their economic research; it is for instance remarkable that at the same time when Harald Westergaard was saved, his research changed rather drastically from pure mathematical economic theory to statistical investigation of the mortality rates in different social groups.

Kirkeminister Vilhelm Fibiger

af Liselotte Malmgart

Indledning

Vilhelm Fibiger blev født 11.2.1886 i Thy, i Snedsted sogn lidt syd for Thisted som søn af en lærer. Egentlig ville han gerne selv have studeret, men en onkels indflydelse ændrede hans fremtid. Onklen, kaldet 'Kongen af Thy' og politisk aktiv Højre-mand, var ungarl og ønskede, at nevøen skulle vælge landbruget med henblik på at overtage hans gård 'Øland' i Haring. Derfor blev Fibiger efter præliminæreksamen i 1901 landvæsenselev på 'Øland' og efter et ophold på Malling landbrugsskole i 1904 forvalter af gården, som han overtog i 1909. Samme år giftede han sig og blev snart en aktiv mand på egnen og i Indre Mission, som kom til at præge resten af hans liv stærkt. I 1916 kom Fibiger i menighedsrådet, hvor han sad helt frem til 1946, og i perioden 1917-21 sad han i sognerådet på en upolitisk liste. En tid var han også formand for landmandsforeningen i Thisted Amt.

I 1918 afslog Fibiger at lade sig opstille til folketinget, men lod sig overtale i 1920. Det skyldtes den kirkepolitiske debat, der fulgte efter Arboe-Rasmussen sagen. Kirkeligt Landsforbund appellerede rundt i landet, bl.a. ved møder i missionshusene, om at få opstillet folk med en traditionel kirkelig indstilling til Rigsdagen, så de kunne modvirke den verdsliggørelse af folkekirken, som man frygtede ville blive resultatet af den socialdemokratiske-radikale kirkepolitik. Derfor lod Fibiger sig påvirke til at stille op for de konservative og blev uventet valgt til folketinget ved valget i april 1920, skønt han var nr.2 på opstillingslisten. En af de første store politiske oplevelser blev genforeningen med Sønderjylland på Dybbøl i juli 1920. Efter Genforeningen blev der senere på året igen afholdt valg. Her blev den unge konservative John Christmas Møller valgt; han fik stor betydning for Fibigers politiske liv som politisk rådgiver og samarbejdspartner. Modsat blev Fibiger en trofast støtte for Christmas Møller, både internt i folketingsgruppen og partiet og senere under besættelsen.

Fibigers politiske områder blev landbrugs- og kirkepolitik. Således var han som landbrugspolitisk ordfører en af initiativtagerne til de konservatives landbrugsforlig med regeringen udenom Venstre i oktober 1931, og kom til at sidde i den landbokommision, der blev nedsat samme år for at lette virkningerne af 1930'ernes landbrugskrise. Han var også medlem af statens jordlovsudvalg 1931-40.

Fibiger fik hurtigt en plads i bestyrelsen for den konservative folketingsgruppe og blev i 1929 næstformand for gruppen. I juni 1939 blev han formand for partiorganisationen. Baggrunden for dette var afstemningen om en ny grundlov i maj 1939, bl.a. med en reform af tokammerssystemet. Kort før valget havde Christmas Møller erklæret, at en tabt afstemning ville få konsekvenser for hans rolle som partileder. Resultatet blev et knebent nej; kun 44,46% af vælgerne stemte ja mod de krævede 45%. Derfor trak Christmas Møller sig fra sine tillidsposter i partiet, som blev delt mellem Henning Hasle, Halfdan Hendriksen og Fibiger; alle tre blev senere ministre i besættelsestiden. Christmas Møller forsøgte dog til en vis grad at 'fjernstyre' partiet ved et fortsat tæt samarbejde med Fibiger, som rådførte sig med ham. Det fremgår bl.a. af Christmas Møllers dagbøger fra besættelsestiden. Fibiger havde også begrundet sit ja til formandsposten med, at det drejede sig om at føre Christmas Møllers politiske linie videre.

Da landet blev besat 9.4.1940, blev den siddende socialdemokratiske-radikale regering udvidet med tre konsultative ministre fra henh. de konservative og Venstre. Fibiger fik en af de konservative ministerposter. Ved regeringsomdannelsen i juli 1940 overtog han posten som kirkeminister, som han beholdte frem til november 1942. I befrielsesregeringen fra 4.5. til 30.10.1945 blev han minister for handel, industri og søfart, skønt det var et område, han ikke vidste noget om. Fibiger var da også hovedsageligt blevet valgt til posten, fordi den bedst kvalificerede, den konservative Halfdan Hendriksen, der havde haft posten i de første besættelsesår, ikke var velset i regeringssammenhænge, fordi han havde været minister i Scavenius-regeringen.

Der er ingen tvivl om, at tiden under besættelsen og tiden som kirkeminister blev Fibigers personlige højdepunkt i det politiske liv, bl.a. fordi han her fik lejlighed til at beskæftige sig med det område, der lå hans hjerte nærmest. Det fremgår også af hans foredrag om »oplevelser i besættelsestiden«, som derfor ikke skal beskrives nærmere her. Fibiger forblev på posten som partiformand indtil 1948 og i folketinget indtil 1957.

Udover befrielsesdagen betegnede Fibiger senere den 30. august 1945 som et af sit livs største øjeblikke. Det var den dag Christmas Møller blev genoptaget i Det Konservative Folkeparti, som havde været tvunget til at ekskludere ham, da han flygtede til England. »I det politiske Liv har ingen betydet saa meget for mig som Christmas Møller... han har vel nok præget min politiske Udvikling i højere Grad end nogen anden«, (citater fra Jerrild's interview med Fibiger fra 1942, s.107).

Ifølge historikeren Tage Kaarsted lå Fibigers største politiske indfly-

delse og indsats nok også i samarbejdet med Christmas Møller. Han blev partileders forbindelsesled til de af de konservative kernevælgere, som kom fra Indre Mission og det selvstændige landbrug. Desuden var han med til at sikre partiet mange stemmer i Thy, som ellers ville være gået til Venstre.

Sideløbende med sit politiske arbejde formåede Fibiger at varetage et stort bestyrelsesarbejde i adskillige kirkelige institutioner og organisationer. Han var medlem af bestyrelsen for Blå Kors, Skt.Lukas Stiftelsen, Herregårdsmissionen, Santalmissionen og Dansk Kirke i Udlandet. To af de betydeligste opgaver blev formandsposterne for De Samvirkende Menighedsplejer (1944-62) og for den store institution Kolonien Filadelfia (1948-69). Beretningen om Fibigers oplevelse af besættelsestiden stammer fra sidstnævnte sammenhæng, idet det er et foredrag, han holdt i november 1961 for eleverne ved Kolonien Filadelfias Diakon-skole.

Den holdning til samarbejde og sammenhold, som Fibiger giver udtryk for i dette foredrag, er karakteristisk for ham. Han opfattede besættelsen som en anledning til, at folk kunne lære værdien af nationalt sammenhold på tværs af de partipolitiske skel. Desuden håbede han på, at »Nederlagets Dage« også ville medføre en besindelse på de kristne værdier. Politisk set gik han varmt ind for, at de konservative skulle samarbejde med Venstre, og senere så han frem til etableringen af det europæiske samarbejde i Fællesmarkedet.

Vilhelm Fibiger døde i marts 1978, 92 år gammel.

Oplevelser i besættelsestiden

Foredrag af fhv. kirkeminister Vilhelm Fibiger (1886-1978), holdt på Kolonien Filadelfias Diakon-skole ved en elevaften for diakonelever og elever på sygeplejeforskolen den 17. november 1961.

Gengivet så vidt muligt ordret efter båndoptagelse. Foredraget er optaget på bånd af lærer ved diakon-skolen Svend Hagelskær Lauritsen og afskrevet af (nu afdøde) sekretær frk. Paludan. Fibiger var i perioden 1948-1969 formand for Kolonien Filadelfias bestyrelse.

Foredraget er redigeret sprogligt for at lette læsningen, dog uden helt at fjerne det mundtlige præg. Desuden er enkelte længere afsnit udeladt, dette er markeret med [...].

Når jeg i aften her skulle fortælle lidt om oplevelser eller hvad der skete, mens jeg var folketingsmand i besættelsestiden, så vil jeg gerne gøre det. Det var jo en stor tid og en vanskelig tid. Når jeg siger stor, så var

Vilhelm Fibiger (1886-1978) var formand for Kolonien Filadelfias bestyrelse 1948-69 og ses her på talerstolen ved en hospitalsudvidelse i 1959. Fibigers foredrag om oplevelser i besættelsestiden blev holdt i 1961 i diakonhjemmets dagligstue. Fotografi fra Kolonien Filadelfias Museum.

det en stor tid i virkeligheden, fordi i den periode kom det danske folk hinanden så nær som måske ingen tid tidligere. Al forskel, politik og alt det, det var væk. Der var kun dette ene, vi var danske og vi ville gøre alt det, vi kunne, for at blive frie igen.

Den 1. september 1939 gik Hitler ind i Tjeksoslovakiet. [...]

Hitler havde opelsket en kampvilje og en erobringsvilje i hele det tyske folk ved suggestion, kan jeg vel sige, ved alle de mægtige taler han holdt. Han begyndte med ungdommen, for at de skulle oplæres til krigsfolk næsten alle sammen for at han kunne stå som den store erobrere, og helst ville erobre hele verden. Han begyndte med at gå ind i Tjeksoslovakiet, den 1. september, og kaste de første bomber der på en autostrada, som lige var blevet lavet, forresten af danske ingeniører, en forbindelsesvej fra Tjeksoslovakiet og udad. Hitler var klar over, at den måtte først ødelægges, sådan at de ikke kunne komme i forbindelse med andre. Der gik han så ind og det varede kun nogle dage, så var Tjeksoslovakiet taget. Nogle dage derefter gik han ind i Polen.

Så begyndte man fra de andre stormagters side, fra England, Frankrig at se på, at hvis det blev ved, så kunne det jo ikke vare længe, inden han tog det hele. Så erklærede England Tyskland krig, skønt de overhovedet

ikke var forberedt på det, havde næsten ingenting til at kunne gå med, men de klarede det, sådan at han ikke kom til at tage England.

Den finske krig rasede oppe mod nord mellem Rusland og Finland, Vinterkrigen, som De måske har hørt om og man beundrede det tapre, finske folk, at det ikke gav op straks, men tog kampen op mod det vældige store Rusland. Det gik også sådan, at de beholdt deres land.¹

Under alle disse uroligheder fik vi besked inde i Rigsdagen, at Tyskland ville slutte en ikke-angrebspagt med Danmark på fem år, og man tog den altså helt højtideligt. Det skulle stå det i den, at man forpligtede sig til fra tysk side ikke at angribe Danmark, og man forpligtede sig til fra Danmark ikke at angribe Tyskland, hvad der nu var megen liden sandsynlighed for efter den størrelsesorden, der var. Den blev højtideligt vedtaget i den danske Rigsdag og underskrevet, og blev sendt til Tyskland, og vi fik den ratificeret fra Tyskland igen.² Så skulle man jo mene, at så ville man være garderet. Det troede i hvert tilfælde den daværende udenrigsminister P. Munch.³ Vi andre var mere skeptiske over for tingene.

For at De skal vide noget om min politiske virksomhed, kan jeg sige, at jeg var valgt 37 år oppe i Thisted-kredsen, og har repræsenteret den uafbrudt indtil 1957, da jeg trak mig tilbage, fordi jeg da var blevet 70 år. [...]

Denne ikke-angrebs-pagt blev brudt fuldkommen den 9. april om morgenen 1940, hvor tyskerne sendte bombemaskiner ind over Danmark og sendte tropper op igennem Sønderjylland og ind i Danmark. Samtidig havde de sendte skibe til at tage København. De sejlede med slukkede lanterner ind igennem Øresund og forbi forterne. Der blev ikke løsnet et skud fra dansk side. De gik igennem, de så ud som nogle almindelige handelsskibe, men det var påfaldende, at de havde slukkede lanterner. De lagde til ved Langelinie, gik straks i land og ind i Kastellet og tog det og op til Amalienborg, hvor der blev skudt af dem, der skulle passe på kongen. Det var en ganske ulige kamp, og den måtte de opgive meget snart, men der blev dog skudt nogle. Klokkeren fire om morgenen fik udenrigsminister Munch besøg af den tyske gesandt, som meddelte ham, at tyskerne nu gik ind i Danmark, og man skulle overgive sig. Hvis man gjorde det, ville det kun blive en besættelse og man ville ikke røre ved rigets indre anliggende. Bare vi forholdt os roligt, så ville der ikke ske noget. Udenrigsministeren gik til kongen og der blev holdt råd og statsministeren kom derop, Stauning.⁴ De var klar over, at bombemaskinerne fløj over byen, og de havde bombet vores flyveplads, og alle de militære flyvemaskiner nåede overhovedet ikke at komme på vingerne.

De forstår altså, vi var komplet uforberedt overfor det angreb. Der var kommet nogle meddelelser fra den danske gesandt i Berlin, at der var troppeansamlinger dernede, og at man bevægede sig opad mod grænsen, og der var skibe sendt af sted, men man troede ikke på det i denne regering. Man troede det var til Norge, de ville og det slog man sig til ro med. Derfor skete der ingenting.

Jeg kan sige Dem, hvor lidt der var forberedt. Jeg var om foråret 1939 blevet valgt til formand for det Konservative Folkeparti, og som sådan plejede man gerne at få tingene at vide. Jeg rejste den 7. april om aftenen med skib til Ålborg. Jeg skulle op som medlem af statens jordlovsudvalg for at se på Vildmosen, om der kunne laves tørv deroppe, for der var allerede blevet lavet restriktioner. Man kunne ikke få kul ind og krigen var i gang omkring i Europa. Og jeg gik deroppe hele dagen og kom så om eftermiddagen den 8. april – da var man alligevel begyndt at blive betænkelige, og da var der blevet sendt bud telefonisk og telegrafisk til mit hjem i Thy om at komme til København øjeblikkelig. På det tidspunkt opholdt jeg mig oppe i Vildmosen og der var ingen, der kunne finde mig. Men om aftenen kl. otte-halvni efter en lang dag var vi taget ind på Fjerritslev Kro for at få et par stykker smørrebrød. Der fandt så redaktøren af avisen i Thisted mig og meddelte, at jeg skulle komme til København øjeblikkelig på hvad måde, der kunne ske. På det tidspunkt var skibet gået og natekspressen var gået fra Ålborg, så jeg kunne ikke nå den. Så regnede jeg med, at jeg ville tage til mit hjem og så tage med lyntoget til København næste morgen.

Da jeg startede kl. fire næste morgen for at komme til Struer, fik jeg den meddelelse: »Tyskerne er gået over grænsen, alle tog er aflyst«. »Kan jeg få telefonisk forbindelse med København?« »Al telefon er aflyst. Tyskerne har afbrudt det hele, så der er ikke forbindelse på nogen måde«. »Sig mig, går der da ingen tog?« Der gik et tog til Herning, »men De kommer vist ikke længere«, sagde de. Men jeg tog afsted alligevel, og jeg havde fået en landstingsmand med også på vejen derned.⁵ Og vi tog afsted. Vi måtte til København så vidt det var muligt. Vi kom så til Herning. Der stoppede toget og jeg gik ind og talte med stationsforstanderen – hvordan med at komme videre? Det lå sådan, at de mente, der gik måske et tog til Fredericia, men så kunne man overhovedet ikke komme længere. Nå ja, så måtte vi se at komme til Fredericia. Da vi kom ind i Herning, kom de første bombemaskiner over toget der, og vi var altså klar over, hvordan stillingen var. Det var en meget mærkelig rejse. Jeg husker, at jeg tog mit Nye Testamente op, og vi læste sammen et stykke af en af Davids Salmer og bad for Danmark. Vi kørte altså videre og kom til Fredericia, og der så vi de første tyskere, der var ved at

grave skyttegrave på Fredericia banegård. De grønne soldater havde taget opstilling der, og de ordnede det hele. Der var ikke mange med toget, for folk var ved disse bombemaskiner blevet klar over, at landet var blevet besat.

Så hurtigt gik det, at inden aften, da var hele Danmark besat. [...] Der blev kæmpet lidt dernede i Sønderjylland, men kl. seks kom der afblæsning fra København, at man måtte standse ilden. Så sendte de forskellige trykte opråb ned til befolkningen fra de tyske flyvemaskiner og anmodede om, at man ikke ville gøre modstand og sagde, at der ikke ville ske Danmark noget. Det var kun for at beskytte os mod englænderne og at de var kommet for at hjælpe os. Vi havde jo ikke-angrebs-pagt med dem, så derfor måtte de beskytte os, så nogle andre ikke skulle tage os. Det var jo meget smukt af dem.

Nå, jeg kom til København. Der gik et tog igen fra Fredericia, og mærkværdigvis kom jeg over med en færge, så jeg kom til København klokken fire om eftermiddagen. Jeg gik selvfølgelig straks op til Christiansborg. Der var den konservative gruppe samlet og havde drøftet tingene, de af ledelsen, der var til stede. De konservative og Venstre var sammenkaldt til et møde den ottende om aftenen for at drøfte, hvad man skulle foretage sig. Man havde regnet med, at der skulle ske noget i løbet af natten. Det skete jo altså også.

Da jeg kom der, havde jeg gjort min sag op, og havde haft tid til at tænke over, hvad man skulle gøre. Da jeg kom derop, diskuterede de meget ivrigt, for der var kommet bud om fra statsministeren, at man under disse forhold måtte se at lave en samlingsregering af alle partier. Det var man egentlig ikke indstillet på, idet man sagde, at det er den regering, der har været, der har helt forsømt vor forsvar og det hele. Lad dem nu tage ansvaret videre frem. Sådan så jeg ikke på det, men sagde, at nu er der ikke tid til at tage partipolitisk opgør. Nu er det til, at vi er danske, og vi må stå sammen. Og jeg husker, at jeg, straks jeg kom ind og hørte den diskussion, rejste mig op og sagde: »Selvfølgelig går vi ind i en samlingsregering, for nu er det Danmark det gælder. Jeg kan godt sige, at hvis det ikke sker, så er jeg ikke formand for partiet mere, for det ansvar vil jeg ikke tage«. Nå, men det blev så også til, at man både fra Venstres side og konservativ side var indstillet på at gå ind i den samlingsregering. Og så husker jeg, at jeg spurgte, da vi gik derfra: »Skal man ikke tale om, hvem der skal i regeringen?« Så blev der svar: »Det er afgjort. Skal nogen ind, så er det Christmas Møller og Hasle og dig«, så jeg havde ikke haft noget med det at gøre, det havde man altså selv udpeget mig til.⁶

I begyndelsen var det sådan, at vi var tilknyttet et ministerium eller

to. Jeg blev tilknyttet socialministeriet og kirkeministeriet. Man skulle tale med den minister, der sad, men havde i virkeligheden ikke noget selvstændigt ansvar. Det var uholdbart i længden, for det var meningen, vi skulle være en samlingsregering. Så måtte man altså have en portefølge, have et ministerium, som man havde ansvar for. Og det talte man så om efterhånden som dagene gik. Der var mange ting, som skulle laves, lige efter at tyskerne var kommet. Det var jo ikke så nemt på en gang.

Så var det sivet ud, at man var ved at lave en ny regering og der var jo nogle nazister her i landet og nogle folk, som tænkte på at gøre et kup, sådan at de kunne få taget det folkevalgte ministerium og folketinget væk og sætte folk ind, sådan som de gjorde det i Norge, hvor de fik en Quisling-regering, som udelukkende var udpeget af nazisterne og tyskerne. Det var det, vi for enhver pris ville undgå – ikke for enhver pris, men vi ville undgå det. De aflyttede vores telefon og telegraf, og der var censur af aviser, og intet kom ud af det, som folk brød sig om. Tyskerne havde sat sig på det altsammen, sådan at man på den måde ikke vidste, hvad der var sandt, og hvad der var løgn. Vi tog også telefonerne, selvfølgelig, lige så vel som de andre, og så en skønne dag blev der sendt et telegram til en mand i Århus: Vil du overtage den ministerpost, så kom til København i morgen. Vi vil nu have den regering væk. Og så svarede han tilbage: Jeg kommer i morgen.

Da vi havde fået det at vide og det blev bekendt i regeringen, da sagde vi til Stauning: Nu må De gå til kongen med det samme, for vi risikerer jo at vågne op i morgen tidlig ved, at vi er smidt ud og der er kommet en ren nazistisk regering. »Ja«, sagde Stauning, »jeg har lige været hos kongen i formiddag og jeg har aftalt med ham, at jeg skal komme i morgen«. »Ja«, sagde vi, »men De må gå med det samme, vi kan ikke vente til i morgen«. Og Stauning ringede op til ham, men der var ingen, der svarede hos kabinetssekretæren, men så kom han og sagde: »Ja, der er en telefon her, men der står husholdningen, og det må vel være køkkenet, men jeg kan jo prøve at ringe dertil«. Nå, men så ringede Stauning til køkkenet og der kom han altså i forbindelse med nogen og kom også i forbindelse med kongen. Og kongen sagde til ham: »De er velkommen til at komme med det samme«. Og så meddelte Stauning altså kongen det her, hvad der var optræk til. Så sagde kongen: »Gå De ganske roligt hjem, der sker intet med mig, uden at jeg har Rigsdagen med mig«, og der kunne jo ikke udnævnes nogen regering, uden at kongen var med. Selvfølgelig, de kunne jo sætte det til side, men det var jo et rent kup, og det kunne man vel også have klaret.

Så kom der gang i forhandlingen. Så fik vi lavet en regering, og der

kom to konservative ind, og det blev Christmas Møller, som blev handelsminister, og jeg blev kirkeminister. Venstre fik to ind, det var Brorssen og Knud Kristensen. Og så kom der tre ikke-politikere for at imødekomme noget af det, man skulle have sagt indtil videre, for at tilfredsstille det, og så kom der fem socialdemokrater.⁷ Og vi sad der altså sammen i et par år og skulle regere under tysk besættelse. De forstår, at det var jo ingen let historie.

Befolkningen havde det indtryk, at den regering, der sad, den sagde jaja til det, tyskerne mente. Men det var en meget stor fejltagelse. De forstår, at når aviserne var under censur, kom der jo ikke noget ud om det, som man havde afslået. Der kom kun det ud, som tyskerne syntes om, og som de havde foreslået. Og radioen var jo også fuldkommen tysk præget.

Men fra England lavede de en sender, som kunne høres her, hvis man var heldig. [...] Derved kunne man blive orienteret om, hvad der skete ude i den store verden, for det var tyskerne, der sejrede over det hele, og det var det også i begyndelsen. De havde jo rendt det hele over ende, Holland og Belgien og Frankrig. Men England sad jo derovre, men de blev bombet så utroligt, at det egentlig var ubegribeligt, at de kunne holde til det. [...]

På den måde prøvede vi at holde det hen. Men der kom et tidspunkt, hvor vi sagde nej, som var afgørende.

Ved regeringsskiftet blev Munch skiftet ud med Scavenius.⁸ Om det var til det værre eller det bedre, tør jeg ikke sige, men kongen ville ikke have P. Munch som udenrigsminister efter det, som var sket den 9. april. Derfor kom Scavenius ind. Man havde fra tysk side foreslået vores udenrigsminister, at der skulle dannes en mønt- og toldunion med Tyskland.⁹ Alle forhold skulle så vidt muligt gøres ens i Tyskland og Danmark. Det vil i virkeligheden sige, at var man gået ind på det, så var vi annekteret af Tyskland. Jeg husker, at jeg kom gående med Scavenius til det ministermøde, og så sagde jeg til ham: »Har De noget nyt i dag?« Det var altid ham, der kom med det frygtelige, for han kom jo med bud fra tyskerne. Han var indstillet på, at man i virkeligheden skulle følge det meste af det, tyskerne foreslog, så vi havde det ikke altid så let ved at overbevise ham om, at det kunne man ikke. »Ja«, sagde han, »der er en sag, og den er måske lidt vanskelig, men det må vi jo gå ind på«. Da vi så kom til ministermødet, forklarede han, hvad det var, dette med mønt- og toldunionen, og det ville han anbefale. Han ville foreslå, at man sendte Gunnar Larsen, som var blevet minister, ned til Tyskland, til at kunne forberede det, og kunne gå ind på det. Så sagde jeg: »Det kan ikke være Gunnar Larsen (han var trafikminister), det må være handels-

ministeren, det er Christmas Møller, der må ordne det, for det er et handelsforetagende, og da han ikke er her i dag –«. Han var ovre at tale til de jyske husmænd ved deres sendemandsmøde. Et møde, de vist aldrig glemmer, hvor han talte så nationalt og stærkt til dem, at de jyske husmænd syntes, det var sådan en oplevelse, som de aldrig havde været med til før, at de græd og var så grebet. Han var altså ovre til det møde, og jeg sagde: »Det må udsættes til i morgen, for jeg vil ikke gå med til det, uden at vi får spurgt handelsministeren om det, og på forhånd vil jeg sige, at jeg syntes, det er meget betænkeligt overhovedet at indlede forhandling om det«. Ja, han holdt stadig på, at det måtte være Gunnar Larsen og at han måtte rejse i morgen tidlig. Ja, ja, vi blev så enige om at lade ham rejse derned at høre, hvad meningen var med det. Han måtte intet foretage sig, bare spørge og høre, hvad det var –. Så kom han hjem, og så var Christmas Møller imidlertid kommet hjem. Jeg ved ikke, om De ved, hvem Christmas Møller var, men han betød meget under krigen.¹⁰ Og Gunnar Larsen kom hjem og sagde, hvad der var meningen. Så sagde Christmas Møller: »Jeg forlanger et statsråd på dette«. Et statsråd består af ministeriet sammen med kongen, og ved statsråd plejer det at gå sådan til, når der er lovforslag, der skal forelægges, så skal man forelægge dem for kongen, og så skal han stadfæste det, når loven er vedtaget. Det går sådan rutinemæssigt. Det er meget sjældent man diskuterer ved et statsrådsmøde, men da Scavenius forelagde denne sag i statsrådet og for kongen –. Da han havde gjort det, sagde Christmas Møller: »Må jeg have lov at sige noget?« »Ja, vær så god«, sagde kongen. Men det var noget ganske usædvanligt, at nogle andre tog ordet end den, som forelagde sagen. Da holdt Christmas Møller en så gripende tale og appellerede til kongens magt og til Danmark, hans ansvar for Danmark, idet han sagde: »Går vi ind på det, kan vi lige så godt give op, for så er vi annekteret af Tyskland«. Og så sagde Scavenius igen et par ord, og så sagde kongen kun det ene ord: Den sag må dropes. Så satte Scavenius sig ned og sagde ikke et ord. Så sagde Stauning til os, da vi gik: »Vi må have et ministermøde om den sag«. Og så fik vi et ministermøde igen, og der er nok det korteste ministermøde, der nogensinde har været, for Stauning sagde: »Ja, vi har drøftet sagen i statsrådet. Jeg ved ikke, om der er nogen, der ønsker yderligere at udtale sig, ellers må jeg gå ud fra, at sagen – at vi må nægte det. Er der nogen, der ønsker at sige noget?« Der var ingen, der sagde noget. Mødet blev hævet.

Så blev det meddelt tyskerne, at dette ville vi ikke gå ind på. Og mærkværdigvis – for det var jo en meget stor beslutning at tage, da det lige havde været det, at Norge havde fået sin Quisling-regering og det – jeg kunne fortælle – Men vi opdagede gang på gang, at når vi bare

oprådte stærkt overfor dem, så lod de det glide ud. Så trak vi tiden lidt ud.

Så kom vi længere hen på sommeren. Det var forbudt at holde politiske møder, men der blev holdt nogle møder rundt omkring, og Christmas Møller indbød til et stort møde i Forum.¹¹ Det blev overfyldt af mennesker, og han talte – tør jeg nok sige – tyskerne imod, og talte om, at fjenden står i landet. Nu må vi rejse os. Og nu må det høre op med, at der er nogen, der giver sig ind under tyskerne. For jeg skal sige Dem, der var jo det, at mange tjente godt på tyskerne. Der var mange, som syntes, at det går jo helt godt. De mærkede ikke, at der skete noget. Der var mange egne, hvor der ingen soldater var. Det, der var hans opgave, var både overfor de jyske husmænd derovre, og så for befolkningen her i København at få dem sat op til, at de ikke lod dem gå på af det, at det lod til at gå sådan. For på den måde kunne man jo blive siddende i det og så blive opslugt af tyskerne. Det blev tyskerne for meget med den stærke tale, han holdt der, og resultatet blev, at de kom og forlangte, at han skulle gå som handelsminister, Det var han ikke tilbøjelig til straks, men han forstod altså –. Stauning syntes også, det var nødvendigt, for man kunne ikke blive ved at føre det videre, for ellers ville han jo blive ved. Resultatet blev, at han måtte gå.¹² Hedtoft måtte gå fra formandsposten i Socialdemokratiet og H.C. Hansen også fra sine bestillinger indenfor det politiske liv, så det var ved sådan at stramme noget til.¹³

Og så rejste vi rundt for at oplyse befolkningen om, hvordan situationen var. Der blev holdt dagligstuemøder rundt omkring i hjemmene, og folk flokkedes, for de var interesserede i at høre, hvad der virkelig skete, for de fik ingenting at vide gennem aviserne. Jeg kan godt sige, at det i virkeligheden var noget af den fornøjeligste mødekampagne, man har haft. Ligegyldigt, hvor man kom hen, flokkedes folk for at høre noget om, hvad der skete, og hvordan det var.

Jeg husker, engang jeg var på sådan en rejse; en minister havde jo bil, selvom det var med generator bagpå og noget vådt brænde, – men det gik da. Så skulle jeg over Lillebæltsbroen. Der stod vagt af tyskere alle steder, hvor man kom og de ransagede. De stod med maskinpistoler, og vi måtte holde også der. De spurgte, om vi havde fødevarer i vognen, hvor vi skulle hen, og hvad vi ville og alt sådan noget. Til sidst spurgte de: »Haben Sie grosse oder kleine Kanonen?« Og så kørte vi videre, men det var ret jævnlige, man blev stoppet.

Det var en mærkelig tid, mørklagt over det hele, ikke et lys i vinduet. Det var påbud fra tyskernes side, for at de engelske flyvemaskiner ikke skulle kunne se, hvor byerne var, så de kunne bombe dem. Det var egentlig så pudsig ned den mørklægning, for der havde været tale om,

at man skulle øve befolkningen i det, hvis det skulle blive nødvendigt. Bertel Dalggaard var minister i indenrigsministeriet.¹⁴ Sådan mørklægning var der i andre lande, og så var der tale om, at man også skulle prøve, om det kunne lade sig gøre her i landet. Ja, det var for meget at lægge på befolkningen, og det syntes han ikke, man kunne gøre. Da så tyskerne kom den 9. april, så den 9. april om aftenen, så blev der af dem givet ordre til, at der skulle være mørklagt over det hele. Ja, når der bare står kanoner bag, så går det.

Nå, tiden går, og jeg skal fortælle om min virksomhed som kirkeminister. De allerfleste præster gjorde en vældig indsats under krigen for at holde befolkningen vågen overfor det nationale og over for det frie Danmark. Englænderne sendte på det tidspunkt faldskærmssoldater ned og de smed ammunition ned og alle mulige ting til os. Der var en modstandsbevægelse, som tog imod det, og som var parat til at gøre noget. De havde fået besked om, at når de kom ned, så skulle de søge til præstegårdene, og der skulle de få besked om, hvor man skulle søge hen.¹⁵ Landbrugsminister Bording sagde engang til mig: »Det skal aldrig blive glemt de danske præster den stilling, som de tog under krigen«. ¹⁶Om man har holdt det eller glemt det, det ved jeg ikke. Jeg havde dem under mit domæne, og når de var alt for ivrige, så fik jeg besked om fra det tyske udenrigsministerium gennem Scavenius, at så var det galt med Bartholdy, så var det galt med Falk Hansen, og så var det galt med Kaj Munk.¹⁷ Jeg måtte jo tage affære, for det kunne tyskerne ikke tale, at danskerne optrådte på den og den måde.

Den første besked jeg fik om det, det var Kaj Munk. Så bad jeg ham [Scavenius] sige, at jeg kan gerne sige til Kaj Munk, om han vil moderere sine udtalelser lidt og ikke holde så mange møder. Jeg bad ham komme over og så kom han over til kirkeministeriet.¹⁸

Så sagde jeg til ham: »Hør, Kaj Munk, jeg tror jo nok, at vi er enige om situationen, men når jeg har bedt Dem om at komme, så er det, fordi jeg vil advare Dem, for det ligger sådan, at De en skønne dag bliver sat fast, hvis De fortsætter«.

»Ja«, sagde Kaj Munk, »det får så være. Jeg mener, at der påligger mig en nødvendighed med at tale til det danske folk, sådan som jeg har gjort«.

»Nå«, sagde jeg, »det er der ikke noget at sige til, men jeg har kun villet sige til Dem, at det ligger sådan med det, der er kommet, så De ved det«.

»Ja«, sagde han, »men det vil jeg gøre«.

»Nå«, sagde jeg, »hvad skal jeg så sige til Scavenius?«

»De kan sige: jeg talte ham hårdelig til, men han var uforbederlig«.

Så gik der et halvt års tid, så rejste Kaj Munk rundt og læste skuespillet Niels Ebbesen højt, og det var jo med henblik på tyskerne selvfølgelig alt sammen. Så forbød tyskerne bogen, og det var Kaj Munk en stor tort.

Og så kom Scavenius igen til mig: »De må afsætte ham«. »Ja, sagde jeg, men det bliver ikke med mig som kirkeminister, så må det blive mig, der går, men jeg vil gerne tale med ham igen«.

Og så sendte jeg bud efter ham, og så kom Kaj Munk igen.

Og så sagde jeg: »De rejser rundt og læser skuespillet Niels Ebbesen op«.

»Ja, det gør jeg«, sagde han, »men jeg kan da ikke forstå, at tyskerne de er misfornøjet med det, for alle steder jeg kommer, er folk så forfærdelig glade«.

»Ja«, sagde jeg, »men jeg er bange for, at De kommer til at holde op, for jeg tror ikke, det bliver ved at gå«.

»Nu skal jeg sige Dem en ting«, sagde han. »Jeg skal have et møde den 15. juni på Valdemarsdagen. Vil De ikke komme over og tale sammen med mig i Vedersø præstegård, og jeg skal garantere Dem for, at der skal nok komme mange mennesker«.

Så sagde jeg: »Ja, det tror jeg nu ikke, jeg kan som minister, selvom jeg gerne ville, fordi man har netop på Genforeningsdagen, Valdemarsdagen, forbudt alle offentlige møder«, (fordi det skulle minde om, at Sønderjylland er kommet hjem til Danmark). Nå, men det kunne altså ikke lade sig gøre, men Kaj Munk, holdt selvfølgelig mødet, men ikke som et offentligt møde. Han skrev ud til sine venner og bekendte og folk i sognet: Der er kaffebord i Vedersø præstegårds have den 15. juni kl. 3 og De er velkommen. Og de kom allesammen. Og han talte. De ved jo også, hvordan det gik, at de snigmyrdede ham, men han gjorde en indsats i Danmark som måske ingen anden.

Efterhånden som tiden gik, måtte vi i forbindelse med England, for det skulle nødtigt gå sådan, at de havde den tro, at vi i Danmark og den danske regering egentlig var på tyskernes parti og imod de allierede, for vi vidste jo nok, hvor vi ville høre hen, når krigen engang sluttede.

Hver gang der kom noget fra tyskerne, sagde Scavenius: Det må vi gøre, for det er tyskerne, der vinder, det kan enhver jo se, og så er det klogest at holde sig til med dem. Og skulle det gå sådan, at de allierede vinder, ja, hvad, så tænker de jo ikke på sådan et lille land som Danmark, så vi må holde med Tyskland. Men det fik han nu ikke medhold i regeringen.

Så døde Stauning. Han var en svækket mand og en skuffet mand, og jeg kan sige det sådan, at han syntes hele hans politiske liv og hans po-

litik, hans udenrigspolitik var slået fejl. Jeg tror, han tog sig det meget nær. Men der omkring Store Bededag i 1942 døde han. Der blev en stor begravelse i Forum. Der var den tyske gesandt Renthe-Fink, og kongen kom der også. Statsministrene fra Norge og Sverige talte. De havde bedt mig om at tale, men jeg var sandelig ikke glad ved det, for Stau-ning var jo nærmest ateist, og der var ikke noget nemt at tale om. De kom og bad mig om at tale, og da sagde jeg også ja, for jeg ville ikke unddrage mig sådan. Heldigvis blev det sådan, at der kom så mange fra udlandet, der ville sige noget ved den lejlighed, så det blev sagt, at jeg godt kunne blive fri. Det var jeg egentlig lykkelig over. Forum i Køben-havn var aldeles fuld. Der hændte sådan en mærkelig hændelse. Ren-the-Fink kom ind, den tyske gesandt, og hans følge. Man ventede jo kongen, så da de kom ind, troede man, at det var kongen, og folk be-gyndte at rejse sig. Men så snart de opdagede, hvem det var, så skyndte de at sætte sig ned. Så lidt efter kom kongen, og så måtte vi jo op alle-sammen, og tyskerne var nok klar over, at man ikke sådan ønskede at hædre dem på nogen måde.

På det tidspunkt var der kommet bud fra England fra engelske kredse om at få Christmas Møller derover. Det var jo ikke så nemt at komme derover, for han kunne ikke rejse med båd eller tog; han ville være ble- vet stoppet øjeblikkelig af tyskerne. Det var en meget dramatisk flugt for Christmas derover. Jeg havde meget forbindelse med ham. Efter at han var gået af som handelsminister, kom han meget i kirkeministeriet, og vi drøftede tingene, og han fik at vide, hvad jeg kunne vide, han ik- ke kunne vide. En dag ringede jeg til ham og sagde: »Jeg synes, det er så længe siden, jeg har set dig, kommer du ikke snart over?«. »Jo«, sag- de han, »men nu er det Store Bededag, og da skal jeg væk i Storebede- dagsferien sammen med min kone og min dreng«. »Ja«, sagde jeg, »men når du så kommer hjem, kommer du herop«. »Ja, ja«, sagde han. Da var hans rejse til England planlagt. Den foregik på den måde, at når han var i Jylland, havde han en chauffør i Vejle, der kørte med ham rundt til møder. Ham havde han bedt om, at han ville køre ham en tur op i Nordjylland. Han havde tit kørt for ham til politiske møder, og han skulle så køre ham op til Aggersund oppe ved Løgstør. Inden de kom dertil, sagde han: Nu kan De godt holde her og så køre hjem igen. Og der stod så Christmas og hans kone og deres dreng. Så var der aftalt med en danske skipper, der skulle sejle moler fra Aggersund og til Sve- rige, at han kom ned i lasten i dette moler, både han og hans kone og dreng. De var klar over, at når de skulle ud gennem Limfjorden, gen- nem Ålborg, ville tyskerne komme og undersøge, om der var noget i skibet, som de ikke ville tillade. De var derved i lasten og stak med de-

res knive og bajonetter ind i leret, men de fandt ham ikke, så han kom til Sverige, og kom i land der, og der var en flyvemaskine fra England parat til at sende ham til London.¹⁹ Disse flyvemaskiner, som efterhånden kom til at befordre nogle mennesker frem og tilbage til England, måtte gå op om natten i så stor en højde, at de ikke kunne ses af patruljerende tyske maskiner. Ikke en eneste af de maskiner, der blev sendt over, blev opdaget. Men det begyndte egentlig først, da Christmas var kommet derover og var kommet i forbindelse med dem, for han talte til det engelske parlament. Det finder meget sjældent sted, at en fremmed politiker kan komme til at tale i et andet parlament. Han forklarede det engelske parlament Danmarks stilling og hvordan vi var. Men så sagde de til ham: Så må vi se noget af det.

Så begyndte Christmas Møller med sine taler til Danmark over den engelske radio en gang om ugen.²⁰ »Nu kan danskerne ikke se til i stilhed længere. Nu må der øves modstand«.

Der organiseredes så herhjemme denne modstandsbevægelse, som voksede sig større og større og fra landsdel til landsdel. Der blev kastet våben ned fra England den ene nat efter den anden. Det var livsfarligt for alle dem med disse nedkastninger. [...]

Jeg ved, min søn var i modstandskampen og de historier, han har fortalt. Men da anede jeg ikke noget om det. De fortalte jo ingenting, for at ikke nogen skulle røbe dem, men når jeg siden har hørt om, hvilke udflugter de var på, og hvordan det var livet om at gøre hele tiden -

Mange blev taget og mange skudt. De saboterede jernbaner. Alt, hvad der kunne genere tyskerne på nogen måde, blev jo sat i virksomhed. Det, der generede tyskerne mest, var, at de ikke havde deres linier i orden med befordring af tropper. De havde tropper alle mulige steder, bl.a. oppe i Hanstholm, hvor der var i tusindvis af tyskerne, og hvor de lavede bunkers og alle mulige ting til store millionbeløb og lavede store kanoner. Alle disse ting, som tyskerne foretog der, gjorde sit til, at modstandskampen skærpedes, og forholdsreglerne fra tyskernes side skærpedes. Når der så skete noget med sabotage og man sprængte bygninger og fabrikker, der blev brugt af tyskerne, så erklærede tyskerne udgangsforbud om aftenen, hvor folk skulle være inde kl. syv om aftenen, så ingen kunne færdes på gaderne mere, for at ikke disse sabotagehandlinger skulle ske. Men de skete alligevel, men altså i mindre målestok.

Til sidst blev det Københavns befolkning for meget med alt dette udgangsforbud og myrderier og alt det der, som de foretog sig, og så erklærede de generalstrejke.²¹ Det var også gennem Frihedsrådet, som var opstået af modstandsbevægelsen, de kom også i radioen og gav befolk-

ningen besked om, at fra i morgen, så lukker alle butikker. Der var dage, hvor ikke en butik var åben eller en fabrik eller arbejdere, som arbejdede. Det hele var dødt. Så svarede tyskerne med at lukke for vand, gas og elektricitet og for fødevarer til København. De spærrede det hele, og det var næsten ikke til at komme uden for byen. Jeg husker en dag, jeg kom inde fra udenrigsministeriet og havde udenrigsministeriets bil. Der var spærret ved gavlens mellem Lyngbyvej og Bernstorffvej. På det tidspunkt boede vi på Lukasstiftelsen – vi var nødt til at flytte hjemmefra allerede dengang – og trods det, at jeg kunne bevise, at jeg kom fra udenrigsministeriet – ikke tale om, at jeg kom igennem. Der var stop. Det varede nogle dage.

Strejken holdt ikke op, de holdt ud, og tyskerne måtte til sidst til at optage forhandlinger med den danske regering om at få arbejdet i gang, men de sagde: Ikke tale om, førend vand og gas og elektricitet er i orden. Før holder strejken ikke op. Og de førte den igennem. Det var et svaghedstegn hos tyskerne. Hvis de havde villet, så kunne de jo have ordnet det med nogle kanoner, som de ikke var så bange for ellers at bruge, men folkestrejken, den holdt. Vand og gas og elektricitet kom igen først, og så blev arbejdet genoptaget. Det var en mærkelig tid.

Så kom det tidspunkt med telegramkrisen. Hitler havde sendt et telegram til kongens fødselsdag den 26. september [1942]. Der havde han lykønsket ham. Kongen havde svaret ham tilbage: Min bedste tak. Det blev Hitler så rasende over, at denne elendige konge i forhold til denne store Hitler kunne tillade sig bare at svare: Min bedste tak. Han skulle jo have svaret, at han var meget beæret af, at den store Hitler havde beæret o.s.v. Det vidner om den uhyre lille mand, der ville gøre noget ud af det. Det var i virkeligheden grunden til alt det, der skete herefter. Han – De forlangte, at Scavenius skulle komme derned. De forlangte, at regeringen skulle gå af, og de ville selv sætte en regering ind. Scavenius tog derned, de talte sammen og Hitler var meget opbragt og sagde, at man ikke kunne bære sig sådan ad, og at man ikke kunne have en statsminister som Buhl siddende; – Buhl var trådt til efter Staunings død, – når han ikke forstod at belære kongen om, hvordan man havde at opføre sig over for ham.²² Jeg kan godt sige, at vi var meget spændte på, hvad der ville ske, når Scavenius kom hjem den dag.²³ Det var først i oktober måned. Jeg husker, vi sad nogle stykker. »Det er næsten som juleaften«, sagde vi, »man sidder så spændt på, når døren går op, hvad han vil komme med«, men det var nu ikke sådan julegodter, han kom med. Men havde da alligevel fået det afværget, nej, ikke at Buhl skulle gå. Der var blevet sagt, at der var i hvert fald to mand, som ikke kan sidde i regeringen, det er statsminister Buhl og kirkeministeren. De må ud. Vi kan ikke have en statsminister, som ik-

ke forstår at vise kongen, hvordan han skal svare. Og vi kan ikke have en kirkeminister med sådan mænd som Kaj Munk og alle disse præster, hvad de foretager sig, og med den forbindelse, han har haft med Christmas Møller, har han vidst, at han rejste til England. Han kan ikke sidde der, for det måtte han kunne have forhindret, når han vidste det.

Det hængte sammen med, at Christmas Møller sendte mig et kort fra England, og der står: »Som jeg ved, vil du ikke synes om, at jeg rejser fra Danmark nu, men enhver må jo handle efter sin overbevisning«. Det rullede de op dengang til en stor historie. Jeg blev afhørt i justitsministeriet om hvornår jeg havde vidst det og ikke havde opgivet o.s.v. »Det har jeg ikke vidst det mindste om, for selvfølgelig fortæller han ikke det til nogen«. »Jamen, der står jo i kortet: 'Som jeg ved'«. Han kendte mig jo og min indstilling, at jeg mente, han skulle blive i Danmark, men kendte ikke de nærmere omstændigheder, for selvfølgelig var det rigtigt, at han var rejst til England. Nå, men det blev altså klart.

Men så sagde jeg til Scavenius: »Hvad sagde De så til Hitler, da han sagde dette her, 'at jeg ved, at han kendte det med Christmas'?« »Det vidste jeg ikke noget om. Og så slog Hitler jo i bordet og sagde: Jeg har beviserne!« Nå, men der var jo ikke mere at gøre ved det, » – for hvad skulle jeg sige«, sagde Scavenius. Det var ikke mere at sige. Så måtte vi altså gå der sidst i oktober måned. Scavenius blev statsminister. Det ville de have, for de syntes altså i Tyskland, at han var den eneste, som... Det voldte os megen kval, kan jeg godt sige.

Jeg husker, det er nok det mest bevægede partimøde vi har haft i det Konservative Folkeparti – den nat, da vi skulle tage stilling til, om vi ville gå med til, at Scavenius skulle være statsminister eller vi ville lade det springe. Jeg havde nu fået den opfattelse, at det ville være forkert at sprænge regeringen, for der var det, at socialdemokrater og radikale – nu havde vi jo stået sammen alle sammen en tid – de ville ikke lade det springe. De vil have, at Scavenius skulle være statsminister, når det blev krævet. Så så jeg det sådan, at når det danske folk ikke stod enigt, kunne vi ikke klare det, og det ville være meget uheldigt, hvis vi gik ud, og måske Venstre også, for så var folket splittet. Det, det gjaldt om på den tid for mig, det var, at det danske folk var samlet, for det var den eneste måde, vi kunne komme igennem det på. Jeg husker, at vi havde den første afstemning oppe i partiet, og der var flertal for at sige nej, to stemmer flertal. Jeg tror nok, jeg holdt den stærkeste tale, jeg nogensinde har holdt den aften. Efter dette, så meddelte man altså statsministeren, at stillingen var den, at der var et flertal for, at man ikke ville godkende. I Venstre stod det omtrent lige, halvt mod halvt, men de havde ikke foretaget nogen afstemning, men de sagde, det var halvt om halvt.

Så meddelte Buhl kongen dette, og kongen sagde: »Jeg vil gerne tale med partiformændene«. Det var nu ikke kongen, for kongen var faldet med hesten [19.9.1942] og lå på Diakonissestiftelsen og var syg, men det var så kronprinsen, der kunne tage imod. Dronningen og han var taget ud til kongen for at forelægge ham sagen for at høre hans mening om det, og kongen var enig med Buhl, at man skulle – og med mig, må jeg sige – at man skulle lade Scavenius tage det, ud fra den betragtning, at den dag måtte vel komme, da det danske folk stod enig om at kunne sige nej. Da de så kom tilbage, og man drøftede det i partiet igen, – det var der, jeg tror nok, jeg holdt den stærkeste tale, jeg har holdt, – så blev resultatet, at det blev omvendt, – at der blev fem stemmers flertal for mit punkt.²⁴ Venstre vedtog det også. Derefter var partierne enige igen, og så kom Scavenius til. Jeg må forresten sige, at i den periode, han var statsminister, fra november til næste 29. august, da gik det egentlig næsten det mest fredelige, det er gået med tyskerne, men modstandsbevægelsen tog til og alt dette.

Så kom den 29. august [1943], og det var egentlig en befrielse for os. Der havde været mange sabotagehandlinger, og der havde været nogle tyske soldater, der var blevet slået ihjel af modstandsbevægelsen og tyskerne var rasende. Så kom de med det, at vi skulle erklære undtagelsestilstand i Danmark. Dødsstraffen skulle indføres, for hvis der blev slået nogle tyskere ihjel, og regeringen skulle anerkende jødeforfølgelserne. Så sagde vi nej. Og det var et enstemmigt nej. Selv Scavenius var nok klar over, at dette her gik ikke, så han sagde: »Ja, jeg forstår jo på forsamlingen, at dette kan vi ikke gå med til, og jeg kan godt sige, at jeg tror jo nok, det er håbløst at tale med dem om det, for de fraviger det ikke«. Og så var det så meget stærkere, så sagde jeg: »Ja, så er der overhovedet ikke tale om, at vi går ind på noget som helst af dette«. Og så var vi nok klar over, at når vi sagde nej, så skulle der ske noget af en eller anden art, men hvad, det vidste man jo aldrig.

Jeg kan huske, vi gik derinde i Rigsdagen nogle stykker og talte om det. Så kom der nogle – for vi havde jo også forbindelser, ligesom tyskerne, med nogle politifolk, der gik som stikkere for os oppe i det tyske. De havde set nogle lister, hvor der stod, hvem der skulle arresteres. De kom så til os og siger: »De står øverst på listen« – fire-fem konservative foruden en del andre, »men vi har en båd parat, så De kan komme til Sverige«. Så talte vi lidt om det, men så sagde vi: »Ikke tale om, vi forlader ikke landet. Når først de, der står som de ledende, skal begynde at gå, hvad så med alle de andre«. Vi blev enige om, at vi ville blive, og vi tog så hjem, hver til sit.²⁵

Jeg kom hjem til min kone og sagde: »De kommer i nat og tager mig, så

vi må hellere se at gøre lidt op af forskellig art og få bragt forskellige ting af illegal art af vejen«. Der udkom mange illegale aviser og alt muligt, som gik rundt. Det var den måde, hvorpå befolkningen kunne blive klar over, hvad der skete, og det var sat uhyre godt i system, men under megen livsfare for mangfoldige mennesker. Bare det, at de kom og opdagede, at folk havde de illegale blade, det var nok til, at de satte dem fast.

Nå, men vi gik altså den 29. august om morgenen i seng og faldt i søvn. Da klokken var fire-halvfem, ringede det hårdt på døren, og så var vi jo klar over, at de kom. Vi fulgtes ad ned og lukkede op, og der stod en tysk soldat og en dansk stikker uden for døren. Der stod to tyske soldater med maskingeværer foran fordøren og to med maskinpistoler ved bagdøren, så der var ikke meget at løbe fra, hvad vi heller aldrig havde tænkt på. De kom altså ind, og så sagde de: »De er anholdt, og De må følge med med det samme«. Så sagde jeg: »Jeg må vel komme i noget tøj først«. »Ja, men det må gå meget hurtigt, for vi har ikke tid at vente her«. Jeg gik så op i soveværelset for at klæde mig på, og så siger den her tysker til mig: »Ja, det er bare, at der er erklæret undtagelsestilstand her i landet og så vil man sikre sig nogen. De kommer hjem i aften igen«. Så sagde jeg: »Kan jeg sige det til min kone?« »Ja, det kan De godt«, sagde han, – og det sagde jeg jo så. Hvad han troede, det ved jeg ikke. Jo, jeg var virkelige så naiv, at jeg tænkte: Det kan måske være rigtigt nok. Derefter kom vi ud på gaden og der holdt sådan en af de her store prærievogne, som de brugt så meget. Det var en lastvogn med sejl over. Der blev man så hevet ind i den, og der sad allerede et par stykker. Så kørte vi, og mørkt var det, og det regnede og stormede. Det var et hundevæjr. Så kørte vi op til Amtssygehuset. Det skulle de have fat i nogle læger. Der var så nogle af disse her politi hyggeligt anbragt der, soldater med skarpladt geværer og bajonet på ved siden af os. Efter et kvarterstids forløb kom de tilbage og sagde til den vagthavende, at de var forsvundet. De havde altså foretrukket at gå deres vej, så dem fik de ikke fat i, men de fik da fat i nogle stykker. Vi var vel en seks-syv stykker i vognen, og vi vidste ikke, hvor vi skulle hen, men det gik ud vest på, så vi tænkte: Det går vel først til Vestre Fængsel, eller måske til Tyskland. Det vidste vi ikke noget om, men det gik altså ikke længere end til Alsgade skole, en skole, der ligger ude på Frederiksberg.

Det var helt hyggeligt, for da vi kom der, var der masser af mennesker. Ok, ja, det var gamle kendinge mange af dem, og det så helt lystigt ud, selv om tonen nok var lidt blandet. Men vi sad der og var der i nogle dage, og efterhånden fik vi også lidt at spise, og vi fik et tæppe at ligge på i gymnastiksalen. Der stod soldater med skarpladte geværer uden for alle døre og ind til wc, for at vi ikke skulle rende ud, nej, han stod

derinde, for at vi ikke skulle gå ud af vinduet, der var der, – men det lykkedes dog aldrig. For resten var der kun eet wc, og vi var vel et par hundrede mennesker, så de stod opstillet i geled. Så var der en, der straks organiserede det og tog kommandoen der. Man skulle så have numre for efterhånden at komme derind, og så stod han og råbte: Nummer fem holder sig parat! og det gik udmærket.

En dag kom konerne ud til mændene. De havde langt om længe endelig fået at vide, hvor vi var. Det var for resten fra vort parti, de fik det at vide, for politiet vidste ingenting. Det er utroligt, de vidste ingenting, de vidste aldrig noget, når man spurgte. De gør de vist heller ikke i dag. De fik altså opsporet, at vi var derude, og de kom derud og ville ind. De første par dage kunne de ikke komme ind, men så en dag fik de da lov til at komme ind, mod at der var en af disse danske stikkere til stede, som kunne høre, hvad de talte om, så det var ikke sådan intime forhold, vi kunne drøfte. Vi fik da efterhånden en pyjamas ud, og vi fik tandbørste og sæbe, og efterhånden blev vi udstyret, så vi var parat til at kunne blive der i længere tid.

Så en dag, de kom derud, var portene stængt, og vore navne var blevet råbt op og vi tænkte, at det at blive råbt op, det var fint, for så skal vi vel hjem nu. Vi havde jo fået at vide, at det kun var for et øjeblik, kun en kort tid, vi skulle være der. Vi blev kaldt op og kom ud i skolegården, og der stod de med opplantede bajonetter på geværene og blev kommanderet: Ret, lad gevær! – så man tænkte, det her, det –. Vi blev da ikke skudt på stedet, men vi blev kommanderet op i vogne, og der sad vi på langs tre mand og to soldater på hver side af os. Der stod de ude ved gitteret og kiggede på os og så, at vi kørte væk og anede ikke, hvor vi skulle hen, og det gjorde vi heller ikke selv. Vi troede egentlig, at vi skulle til Tyskland, men det gik op til Horserød.²⁶

Der kom efterhånden mange; vi var vel tre-fire hundrede mennesker i den lejr. Det var en lejr, som kommunisterne egentlig havde haft. Det var blevet forlangt, at man skulle arrestere dem, og dem arresterede tyskerne og sendte dem derop i den lejr. De kom så hen i en anden, og så kom vi der og der var vi altså i nogle dage.

Så kom min kone i tanke om, at det da vist ville være rarest at få mig ud, og da hun altid har forstået at ordne tingene så godt, så gik hun op i udenrigsministeriet til direktør Svenningsen, som var den, der skulle tage affære i de forhold. Hun talte med ham om, hvordan man lettest kom ud. Ja, hvis de kunne få en god lægeattest og sådan forskellige ting, så kunne det godt være, at de sendte mig ud. Så gik min kone op til et par læger, som jeg havde søgt. Jeg har haft et noget dårligt hjerte, men det var nu ikke meget, men de skrev udmærkede lægeattester og sagde til

min kone: »Nu skal De ikke blive ængstelig for at læse attesten, for så galt er det ikke, som jeg har skrevet, men hvis det skal gøre noget godt, så må vi hellere få det skrevet godt«. Attesten sendte hun til udenrigsministeriet, – og hun kunne aldrig komme til at tale med mig, for hver gang hun kom derop, så sad den her elendige stikker, der var dansker, og skulle berette alt til tyskerne. Hun kunne ikke fortælle mig, at hun havde sendt den lægeattest op, så jeg vidste ingenting.

Så en skønne dag kom der bud ned i barakken, hvor jeg var, at jeg skulle komme derop, for der var kommet en stabslæge derud. Så havde de sendt bud efter professor Warburg, han var også derude og de sendte bud – han var hjertespecialist – at han skulle følge med.²⁷ Så fulgtes vi ad, og så siger han: »Der er sendt bud efter Dem. Hvad fejler De?« »Jeg fejler sandelig ingenting«, sagde jeg. »Det må De gøre, ellers kom der ikke sådan en stabslæge herop og så på Dem. Det må være noget med hjertet«, sagde han. »De kan godt fortælle dem, at det trækker sådan ud i venstre arm, for det er der ingen, der kan konstatere«. Nå, men han tog hjertekardiogram, og han tog blodtryk og han undersøgte mig på alle ender, og han sagde jo ingenting til mig. Sådan en fange kan man jo ikke tale med. Men da vi så gik derfra, så sagde Warburg: »De bliver sendt hjem i morgen, de vil ikke have Dem gående heroppe og risikere, at den tidligere kirkeminister ligger her og dør«. Så sandelig, den næste morgen var der besked om, at jeg kunne rejse hjem. Det var forresten morsomt, for min kone havde fået det at vide gennem udenrigsministeriet og Halfdan Hendriksen, som havde været handelsminister.²⁸ Han var mærkværdigvis ikke blevet sat fast, men de havde ikke taget nogle af de ministre, der sad dengang. Jeg var smidt ud, så jeg var uden for nummer. Han kom op og hentede mig, og så kørte vi op og tog min kone med, og så kørte vi ud på Langelinie. Der gav Halfdan Hendriksen en ualmindelig god frokost, for det syntes han nok, jeg kunne trænge til efter at have siddet i Horserød i fjorten dage.

Jeg kan forresten sige, at deroppe i Horserød, det forløb egentlig helt fornøjeligt. Der var jo mange mennesker og mange kendte mennesker, og vi havde det egentlig så godt. Vi var under samme vilkår og under samme forhold. Det er jo egentlig underligt – at der var mennesker af alle typer, skuespillere, journalister, folk, som man jo tænkte om, at de er så langt ude, at dem kan man vel ikke sådan have noget at gøre med. Og de så på mig: Han er vist en storsnudet karl, ham der han er jo indremissionsk, og ham kan vi vist ikke have noget med at gøre. Men efterhånden, som vi kom til at tale sammen, så var det egentlig mærkeligt, – ja, mennesker er ens, har de samme vanskeligheder, de samme ting at tænke på og tale om. Jeg fik mange udmærkede samtaler med disse

mennesker, så det blev ligefrem til venskab. Så sagde de til mig: Vi har altid troet, at De var sådan hoven, og at De ikke ville have noget med andre at gøre, og De var sådan farisæisk. Og jeg sagde: Jeg har altid troet, De var sådan en mærkelig karl, der gik der og var skuespiller og ikke havde andet at tage Dem for o.s.v. Det er egentlig underligt, når man kan se, hvordan folk lever i hver sin verden. Deroppe havde vi også sådan forskelligt, at man skulle gætte hvem og hvad konkurrencer og sådan noget. Og så bliver en skuespiller spurgt om, hvad for et ministerium havde Fibiger. Det anede han ikke spor om. Så spurgte han mig om, hvad for et teater var den skuespiller ved, ikke? Det er egentlig typisk, at vi lever sådan hver især inden for de rammer og de ting, som vi har med at gøre, og kender egentlig ikke så meget til de andres. Og så når man kommer i forbindelse med dem, så kan det godt være, at man efterhånden kan opdage, at vi er såmænd af samme stof allesammen.

Efterhånden organiserede vi selv tingene i lejren. Vi blev ført op at spise på kommando ligesom soldater. Vi blev råbt ud og talt op, om vi var der, om vi ikke var løbet vores vej, hvad der var meget vanskeligt, for der var pigtråd med elektrisk strøm i det hele, og der var kanoner stillet op alle steder og der var folk, der gik rundt, og der var lys om natten, så der var intet tegn på at flygte. Efterhånden klarede vi selv de forskellige ting. Så udnævnte man en til at være formand for det. Hvis der var noget, skulle han tale med kommandanten om det.

Den, der skulle ordne de kirkelige forhold, det måtte blive den tidligere kirkeminister. Det ordnede jeg, og det var forresten morsomt. Nu var der mange præster deroppe. Der var Falk Hansen, pastor Thomsen i Hellerup og pastor Gunnar Engberg, og der var Hal Koch og mange forskellige andre.²⁹ Så ordnede vi det sådan, at der var gudstjeneste den første søndag. De kom alle, både jøder og fritænkere og det hele. Jeg syntes, det var udmærket, at vi fik lavet det. Sangbøger havde vi ingen af, og salmebøger havde vi heller ingen af, men det fik vi efterhånden derop, for folk var forfærdelig flinke og sendte alting – kroketspil og bobspil. Ja, det var sådan en hel ferielejr. Vi fik også cigarer og tobak. Jo, folk var meget flinke imod os.

Så kom der nogen og sagde: Nu har vi disse gudstjenester. Kan De ikke arrangere, så der blev en morgenandagt hver dag. Og det var en, jeg aldrig havde tænkt ville finde på det. Så sagde jeg: Jo, det skal jeg sandelig nemt ordne, for vi var nok til at skiftes til det. Så begyndte vi på det, at hver formiddag, når vi havde spist morgenmad, så samledes vi til morgenandagt nede i barakkerne. Og de kom, de allerfleste af dem. Det syntes jeg var meget morsomt. De allerførste dage, da vi ikke havde nogle salmebøger, så skrev man nogle vers af. Vi havde jo tid til det.

Så havde de sangblade, og efterhånden, som vi fik sangbøger nok, så kunne vi synge nogle salmer til andagterne. Vi holdt en kort andagt, læste et stykke, som den, der holdt andagten, bestemte. Vi bad en bøn og sang igen. Vi havde det i det hele taget meget godt deroppe, men jeg var nu glad for, da jeg kom hjem, det kan jeg godt sige Dem.

Da jeg kom ud, så skulle jeg skrive under på, at jeg herefter ikke vil foretage mig noget, som kunne genere det store, tyske rige. Jeg sagde, at det kunne jeg såmænd godt skrive under på, for hvis jeg finder på at foretage mig noget, der ikke passer tyskerne, så kan jeg godt foretage det. De kom altså med en seddel, som jeg skulle skrive under på. Så siger jeg: »Hvad står der?« »Det er ligegyldigt«, sagde de. Jeg vil nu godt vide, hvad jeg skriver under på. Det var skrevet på tysk, så jeg skulle sådan stave mig lidt igennem det. Nå, men jeg blev da klar over, at der stod noget i den retning. »Det kan De trygt skrive under på«, sagde de, Nå, men det gør jeg så. Så spurgte jeg Svenningsen, direktøren for udenrigsministeriet, om en sådan skrivelse, skrevet under på, der var én aftvunget, gælder den? Ikke spor, sagde han. Jo hvad der er én aftvunget under pres, i stedet for at man frivilligt skriver under, det ville jeg godt have klaret. Det var under pres, jeg skulle skrive under, for ellers kunne jeg ikke komme ud, og jeg ville helst ud.³⁰

Efter 29. august fik vi departementchefstyret, som man kaldte det. Der var ingen ministre. Det var fuldkommen imod al grundlov, – men den var jo tilsidesat. Vi var i forhør derude på Alsgade Skole. Og så – det var jo komisk. Den tyske spurgte mig om alle mulige ting, hvornår jeg var født, hvor jeg hørte hjemme, hvad jeg havde lært, og hvor jeg havde været. Men så blev jeg jo klog på, hvad han ville, for lige til sidst, så sagde han: »Vi har jo ingen ministerium nu«. »Nej«, sagde jeg, »det har vi jo ikke«. Så kom det: »Hør, kunne De ikke tænke Dem at gå ind i en regering«. »Nej«, sagde jeg, »det kan jeg bestemt ikke, for jeg er lige smidt ud af tyskerne, så man kan da ikke tænke på, at jeg kan komme ind igen«. »Ja«, sagde han, »vi skal jo have en regering«. »Ja, hvorfor skal man det«, sagde jeg, »vi har jo departementscheferne, og det lader jo til at gå meget godt. Har De forresten talt med kongen om det«, sagde jeg. Nej, det havde de da ikke. »Ja, men det er da vist nødvendigt«, sagde jeg, »for at få en regering stablet på benene«. Men da jeg så kom ud, da var kongen på Sorgenfri og boede derude.

Efter den 29. august var politiet væk, og garnisonerne, soldaterne var væk, officerne var sat fast, alting var væk, flåden var sprængt i luften, og tyskerne havde stjålet alt det, vi havde af ammunition og af tæpper og af alt muligt, hvad vi havde af forsvarsvæsen, det var væk. Der stod tyske soldater vagt uden for Sorgenfri. Der var lidt mærkeligt at se.

Men kongen var da kommet i forbindelse med os og bad os om at komme derud. Vi var nogle af de tidligere ministre, der kunne komme derud, bl.a. Buhl. Da spurgte han os til råds om det, »Synes De, at vi skal danne ny regering«. Vi sagde nej allesammen. Det kan man ikke under de forhold. »Jeg er ganske enig«, sagde han. »Lad nu departementscheferne prøve at køre med det, som det kan gå«.

Så blev modstandsbevægelsen stærkere og stærkere, og der sad et departementchefstyre. Så var vi fire fra vores parti: Ole Bjørn Kraft, Poul Sørensen, Aksel Møller og jeg, og så fire fra socialdemokratiet: Buhl, Hedtoft, H.C. Hansen og Alsing Andersen. Efter at regeringen var væk, blev vi enige om, at vi skulle vist se at mødes lidt, for at også departementscheferne kunne have politisk dækning, hvis der var noget. Vi mødtes et par gange om ugen. Vi måtte skifte fra sted til sted, og vi blev mere og mere ængstelige for, hvordan det skulle gå.³¹

Så gik vi under jorden allesammen. Vort hus var under bevogtning. Så en dag, vi var derude, blev vi enige om, at vi måtte hellere blive væk. Vi kom så ud på Diakonissestiftelsen. Der var vi fra august 44 til befrielsen den 5.maj. Vi brugte min kone, for hun var ikke så kendt, så hun cyklede rundt alle de steder, hvor vi ikke turde komme. Der sendte vi hende afsted, selv om de skød rundt omkring hende, men hun var en tapper kone. Hvis tyskerne ville spørge, hvorfor vi kom sammen, så var det de to bridge-partier. Der var ikke megen tid til at spille bridge. Så drøftede vi alle de forhold, for der var forfærdelig mange ting, der skulde ordnes.

Modstandsbevægelsen skulle have penge for at klare sig. Men hvor skulle vi få dem fra? Så en skønne dag fik vi fat i A.P.Møller, om han ikke kunne skaffe os fem millioner. Det sagde han ja til. Så fik vi dem, men han ville altså have, at vi skulle garantere, at når krigen var forbi, så fik han dem igen. Det sagde vi selvfølgelig politisk, at hvis det er sådan, at vi kan, ville vi da stå inde for, at de blev udbetalt af statskassen, men jeg kan sige Dem, at det var skam ikke nok, selvom om fem millioner var mange penge. Nej, det var skam helt andre beløb, der var tale om. Der blev lagt depoter ud rundt omkring i landet, sådan at embedsmændene, hvis de blev afskediget og kom derfra på grund af deres tyske .. [uklar gengivelse af ord].. og officerne, så vi havde depoter rundt omkring i landet og fik det båret ud. De forstår, vi havde mange hjælpere. Og alle disse modstandsfolk var glimrende.

Kirken havde også sin front, Kirkens Front. Der var biskop Fuglsang-Damgaard med i også.³² Det var egentlig der og så inde i De Samvirkende Menighedsplejers kontor i Vendersgade, at de havde deres gang. Og vi havde også en mand, som vi sommetider boede om natten

hos, for vi kunne ikke gå altid på Diakonissestiftelsen, for så kunne de opdage os. Men det var tit de kom. Så ville de have 50.000 kr., så 100.000, og dem måtte vi se at skaffe. Det gik til på ganske legal vis, at Nationalbanken udstedte bare sedlerne. Det blev så klareret op efter krigen. Det var noget, vi stod sammen om fra alle partiers side, at det måtte ordnes legalt, således, at de var bevilliget. Og der var aldrig vrøvl.

Og Buhl gik med sin gamle håndtaske. Han var ganske uforfærdet. Han var statsminister, og var afskediget og enhver kendte ham, men han gik tit med en lille håndkuffert, hvor der var en million kroner i. Så ordnedes det sådan, for at det ikke skulle se alt for iøjnefaldende ud, at der var et par mand, som mødtes på gaden. De havde to kufferter, som så akkurat ens ud. De satte kufferterne, og de tændte en cigaret og stod og talte sammen, og så tog den rigtige den kuffert, der var penge i, og så gik han med den, og så gik den anden den anden vej. Så mødtes vi, også ude på Diakonissestiftelsen, hvor de tit kom ud, og vi havde det egentlig meget rart.

Der var en dag, hvor faldskærmssoldaterne gik ned i Holland og slaget ved Arnhem stod.³³ Det fik vi at vide, for vi havde forbindelse til England med en officer, som vidste besked om tingene og gav os meddelelse om alt, hvad der skete derovre. Han vidste, at på en af de dage, da skulle det ske, men der var kun een mand i England, der vidste, hvor det skulle ske. Om det skulle ske i Danmark eller i Holland eller Frankrig, det var der ingen, der vidste. Men vi måtte være forberedte, det sagde han til os. I må være klar over, at den og den dag, hvis de kommer her, så må I sørge for at bemægtige jer telefoner og radio og det hele, sådan at der kan gives besked ud i hele landet, at nu er tropperne her, og nu må man være klar over, at det er englænderne. Det er klart, at så måtte vi være sammen. Vi mødtes så og aftalte, hvor vi skulle bo og være, og der var installeret trådløs telefon og, – ja, det var lagt tilrette altsammen på allerbedste måde. Men det blev altså ikke hos os, og det kan vi vel være glade ved, for det gik jo ikke så let til.

Nu var vi altså efter den 29. august og hele den periode, hvor departementchefstyret var, og alle disse ting, da vidste vi jo, at modstandsbevægelsen voksede mere og mere, og Frihedsrådet tog mere og mere magten. Når de gav besked om noget i radioen, så blev de adlydt, og folk troede måske mere på dem end på os, som var den officielle regering – eller havde været. Men vi havde forbindelse med dem, så vi – efterhånden som tiden nærmede sig og man kunne se, at nu kunne tyskerne ikke blive ved at klare det længe – så skulle der dannes en regering, der kunne være parat til at tage tøjlerne den samme dag, som kapitulationen skete. Og det kneb noget med de forhandlinger med Frihedsrådet,

for de ville egentlig have haft alle de gamle politikere ud, og så, at de skulle have taget – og det syntes vi jo ikke sådan rigtig om. Men resultatet blev, at der skulle være ni fra hver side. De skulle udpege ni, og vi skulle udpege ni. Ministerlisten var lavet, kongen havde skrevet den under til at klappe med det samme og der manglede kun datoen at sætte på.³⁴

Da vi så den fjerde maj om aftenen –. Vi var ude på Diakonissestiftelsen, der var en basar og et udsalg, og jeg kan huske, vi sad derned sammen med overlæge Johannessens og spiste et par stykker smørrebrød der klokken syv, og så kom inspektøren ind og sagde: »De har sagt i radioen, at Tyskland har kapitulert«. Og det turde man næsten ikke tro, selv om de sidste dage der forud havde man jo nok troet, at det trak sammen. Men at det skulle komme så hurtigt, havde man vel ikke troet, for vi havde egentlig været bange for, at de skulle bombe alle de østjyske byer. Det var de begyndt med nede i Tyskland, og vi regnede egentlig med, at Haderslev, Kolding, Vejle, Horsens o.s.v. Men vi styrtede til radioen og hørte den engelske radio. Han gentog det meget højt lige efter: »Det er lige blevet meddelt fra Montgomery, at Tyskland har kapitulert i Holland, Belgien, Danmark og Vesttyskland«. Der blev en jubel uden ende. Vi var på vores værelse, der havde vi den radio stående, og så kom forstander Hauge ind og sagde: »Hvad skal vi nu gøre?« Jeg sagde: »Vi skal gå over i kirken med det samme«. Og vi gik over i kirken, og den var fuld på et øjeblik, og der læste han den 118. Salme, og vi sang og takkede Gud for det, der var sket. Derefter gik man ud på gaden, hvor alle mennesker omfavnede hinanden. Flaget gik til tops, selvom klokken var otte om aftenen, men det tog man intet hensyn til, og der var jubel og glæde. Men der var også skud i luften.³⁵

Vi havde aftalt, at når den dag kom, så skulle vi mødes i udenrigsministeriet. Jeg kørte derind klokken otte-halvni, såsnart jeg kunne. Overlæge Fenger fra Diakonissestiftelsen kørte mig derind. Min kone var med og hans kone var med. Det var meget livsfarligt at køre, og pludselig blev dørene revet op, og én stod med et gevær lige for næsen af overlæge Fenger. Han smækkede døren i og satte fuld fart på, og vi kom derind, uden at der skete os noget. Der blev skudt i gaderne alle steder, for nok havde de sagt, at de ville kapitulere, men tyskerne blev alligevel ved med at skyde. De skød selv næste formiddag, hvor regeringen var tilsagt, men vi kunne næsten ikke komme frem, for sådan skød de. Jeg husker om aftenen, da vi skulle hjem; vi kunne ikke komme hjem, og vi måtte ligge derinde i ministeriet om natten, for det var fuldstændigt livsfarligt at komme ud.

Der blev altså dannet regering, og der blev jeg handelsminister.

Det var nu ikke nogen nem opgave, for lagrene var tømte. Der var intet her i landet. De penge, vi havde, som tyskerne havde betalt til folk herhjemme, de var taget i Nationalbanken. Det var danske penge. Vi havde en gæld på seks eller syv milliarder, som tyskerne havde brugt til at betale deres soldater og deres fæstningsværker med, foruden at de havde fået alt vores kød og flæsk og alt muligt sendt derned.

Så vi stod egentlig ganske blankt. Kaffe havde vi ingenting af, og det var det, folk ville have med det samme, og tobak ville de også have, og benzin var der ingenting af.

Jeg fik dog i løbet af en månedstid skaffet et lån på hundrede millioner kroner; det var ikke meget, men det var da noget til at begynde med, i dollars fra Amerika. Så begyndte de jo straks. Jeg husker, at jeg begyndte at give lidt los på benzinen, og det voldte mig meget besvær, for Buhl, han ringede mig op og spurgte, om jeg var helt tosset, for det kunne der da ikke være tale, at man skulle ud at køre. Vi skulle bruge pengene til noget andet. Men efterhånden kom det jo i gang.

Der var rationeringer på alt muligt, hvad man skulle købe, på kaffe, – ja, der var jo ingen kaffe – og der var ingen the, men så fik man noget surrogat af noget. Og der var rationering på brød og smør og på kød og på flæsk og på alle mulige ting. Tyskerne skulle jo have noget af det. Og det havde Hendriksen, der var handelsminister under krigen, en udmærket evne til at fortælle folk, at det var udmærket, at de skulle af med noget, at der skulle indskrænkes. Han havde sådan en udmærket måde at sige det på, så husmødrene elskede ham, selv om han måtte nedskære rationerne gang på gang. Men så troede folk, at når der nu blev fred, så måtte de da kunne få det hele igen, for nu kunne man sejle og kunne få tingene hjem. Men vi havde bare ingen penge at købe for. Vi kunne ikke købe noget i danske penge, det skulle jo være i dollars, hvis man skulle have noget, og dem havde vi ingen af. Efterhånden kom det da i gang, men det varede længe. Så må man jo huske på en ting, at freden var jo ikke sluttet, for der var krig med Japan endnu, og der var skibene optaget.

Jeg husker, vi blev kaldt til England midt i juni måned, landbrugsministeren og jeg, for at drøfte det med de forskellige andre handels- og landbrugsministre fra landene omkring: Holland, Belgien, Frankrig og England. De kom hen til os: Kan vi ikke få noget smør og kan vi ikke få noget flæsk. Jo, sagde jeg, udmærket. Har I nogle dollars, så kan I få, ellers kan I ikke få noget. Men samhandlen kom da i gang og den kom til at gå den anden vej end til Tyskland. De kapitulerede, og det var ynkeligt at se dem. Man havde ligefrem ondt af dem, når man så dem sjoske afsted, for de havde fået besked om, at de skulle gå hjem. De gik ud

af landevejen og lå i grøfterne om natten. Havde en lille kærre med, hvor de havde lidt på. Men tyskerne har altid været et nøjsomt og et dygtigt folk, de er hurtigt kommet op. De tabte nok krigen, men det lader næsten til, at det er dem, der vandt. Deres land er kommet op, og deres valuta er den stærkeste næsten i verden. Det kommer der ud af arbejdsomhed og sparsommelighed o.s.v.

Men det vil jeg standse ved. Det var under besættelsen, den fjerde maj om aftenen klokken halv otte. Det var befrielsen, og det var måske den lykkeligste dag i mit liv, tror jeg. Holde op og vide, vi har et frit land, og at tyskerne er væk, og at vi selv kan råde over vores ting. Det skønner man måske alt for lidt på, De, der ikke har oplevet det og vide, hvad det vil sige at være under en fjendtlig magts besættelse.

Så det vil jeg gerne sige til hele ungdommen her: Glæd Dem over, så længe De lever i et frit land, og at De kan få lov til at tro og gøre hvad De har lyst til, – tro og tænke og tale, at man ikke skal være under censur, at man ikke skal være ængstelig for, hver gang en bildør klapper i uden for ens bopæl, for det var vi i virkeligheden dengang. Der var jo ikke andre biler, der måtte køre. Og stoppede en bil op uden for ens dør, så tænkte man: Hvad nu. Det er noget frygteligt at leve under, som det ikke er nemt at klare.

Litteratur (anvendt til indledning og noter)

- Alkil, Niels (red.): »Besættelsestidens Fakta. Dokumentarisk Haandbog«, udgivet af Sagførerraadet, København 1945.
- Andreasen, Uffe: »Fibiger, Vilhelm« i Dansk Biografisk Leksikon, bd.4, København 1980, s.391f.
- Christmas Møller, John: »... Gør jer pligt – gør jert værk. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45«, København 1995.
- Christmas-Møller, Wilhelm: »Christmas. Christmas Møller og det konservative Folkeparti 1-2«, København 1993.
- »35 Aar i Folketinget«, interview med V. Fibiger i: Vor Tid, 11.årg. nr.2, 16.2.1955, s.3.
- Jerrild, Holger: »Hos Kirkeminister Vilh. Fibiger« i: Gads Danske Magasin, 36.årg., side 102-108, København 1942.
- Kraft, Ole Bjørn: »En konservativ politikers erindringer 1926-1945«, København 1971.
- Kaarsted, Tage: »De danske ministerier 1929-1953«, København 1977.
- »Politisk testamente«, København 1962.
- Thostrup Jacobsen, Erik: »Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen«, Odense 1991.

Noter

1. Den finske Vinterkrig mellem Finland og Sovjetunionen, som endte med finsk nederlag, varede fra 30.11.1939 til 13.3.1940. Da Tyskland erklærede Sovjetunionen krig i juni 1941, erklærede Finland atter russerne krig frem til september 1944.
2. Forhandlingerne om en dansk-tysk ikke-angrebspagt foregik i maj 1939. Aftalen blev ratificeret af den danske rigsdag 1.6.1939.
3. Peter Munch (1870-1948), medstifter af Det Radikale Venstre 1905, medlem af folketinget 1909-1945, indenrigsminister 1909-10, forsvarsminister 1913-20, udenrigsminister fra 1929 til 8.7.1940.
4. Thorvald Stauning (1873-1942), medlem af folketinget for Socialdemokratiet 1906-42, statsminister 1924-26 og fra 1929 til sin død 3.maj 1942.
5. Fibigers medpassager var den konservative landstingsmand M.C. Korsgaard, som også var valgt i Thy.
6. Den første samlingsregering fra 10.4-8.7.1940 bestod af den hidtidige regering (8 socialdemokrater og 3 radikale) samt 3 fra Venstre og 3 konservative: Fibiger, partiets formand, Henning Hasle (1900-1986, medlem af folketinget 1932-1945), som var formand for rigsdagsgruppen og Christmas Møller (se note 10).
7. Den anden samlingsregering fra 8.7.1940 bestod af 4 socialdemokrater: statsminister Stauning, finansminister Vilh. Buhl, arbejds- og socialminister Johs. Kjærboel, landbrugsminister Kristen Bording; 2 fra Venstre: forsvarsminister Søren Brorsen og indenrigsminister Knud Kristensen; den radikale undervisningsminister Jørgen Jørgensen og 2 konservative: handelsminister Christmas Møller og kirkeminister Vilh. Fibiger. Hertil kom 3 ikke-medlemmer af Rigsdagen: trafikminister Gunnar Larsen, justitsminister Harald Petersen og udenrigsminister Erik Scavenius.
8. Erik Scavenius (1877-1962), udenrigsminister i perioderne 1909-10 og 1913-20, 8.7.1940-29.8.1943. Fra 9.11.1942 også statsminister.
9. Forhandlingerne om en mønt- og toldunion med Tyskland foregik i august 1940.
10. John Christmas Møller (1894-1948), konservativt medlem af folketinget 1920-41 og 1945-47, formand for det konservative folkeparti 1932-39. Minister uden portefølje fra 10.4.1940 til 8.7.1940, herefter handelsminister frem til 2.10.1940. Flygtede i maj 1942 til England. Udenrigsminister i befrielsesregeringen.
11. Christmas Møllers berømte møde i Forum fandt sted 8.12.1940. Talen er trykt i »... Gør jer pligt – gør jert værk. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45«, København 1995, s.333-341.
12. Christmas Møller måtte forlade posten som handelsminister efter tysk pres 3.10.1940 og blev afløst af den konservative Halfdan Hendriksen. I januar 1941 blev Christmas Møller tvunget til at opgive sine politiske poster og træde ud af rigsdagen, bl.a. på grund af talen i Forum.
13. Hans Hedtoft (1903-1955) og H.C. Hansen (1906-1960) blev efter tysk pres i februar 1941 tvunget til at forlade posterne som henh. formand og partisekretær for Socialdemokratiet.
14. Bertel Dahlgaard (1887-1972), radikalt folketingsmedlem 1920-60, indenrigsminister 1929-8.7.1940.
15. Dette var dog ikke sandt, skønt det var en udbredt misforståelse, jvf. Thostrup Jacobsen s.192.
16. Kristen Bording (1876-1967), socialdemokratisk folketingsmedlem 1920-46, landbrugsminister 1924-26, 1929-43 og 1947-50.
17. Christian Bartholdy (1889-1976), præst og 1934-59 formand for Indre Mission. Aage

- Falk Hansen (1895-1977), præst, 1927-48 leder af KFUM's sociale arbejde i København. Kaj Munk (1898-1944), forfatter og præst i Vedersø, myrdet 4.1.1944.
18. Fibigers to møder med Kaj Munk fandt sted i november 1941 og 10.april 1942, jvf. Thostrup Jacobsen s.170.
 19. Christmas Møller og hans familie ankom til London 6.5.1942.
 20. Christmas Møllers første tale i engelsk radio fandt sted 14.5.1942. I september 1942 holdt han den berømte »sabotage-tale«, hvor han opfordrede til direkte modstand mod besættelsesmagten. Talen er gengivet i »... Gør jer pligt – gør jert værk«, København 1995, s.381-384.
 21. Fibiger tænker enten på urolighederne i august 1943 eller på folkestrejken i juni-juli 1944.
 22. Vilhelm Buhl, (1881-1954), fra 1939 socialdemokratisk folketingsmedlem, statsminister maj-nov.1942 og maj-nov.1945.
 23. »Telegram-krisen« udløste forhandlinger i oktober og november 1942, som kulminerede, da Scavenius var til møde med Ribbentrop (ikke Hitler) i Berlin 2.11.1942. Efter yderligere forhandlinger dannede Scavenius 9.11.1942 regering. Fibiger blev afløst på kirkeministerposten af Kirkeministeriets departementchef Valdemar Holbøll (1871-1954).
 24. De to møder om tilslutning til en Scavenius-regering fandt sted den 7.nov. 1942, afbrudt af kronprinsens møde med partiformændene. Det havde dog ikke været muligt for kronprinsen at få adgang til kongen på Diakonissestiftelsen. Ole Bjørn Kraft gengiver den konservative gruppes stemmer som i første omgang 16 for Scavenius, 20 imod og 3 fraværende. Ved det andet møde var stemmerne 17 for, 13 imod, 6 undlod at stemme og 3 var fraværende, jvf. O.B. Kraft, 1971 s. 200-206.
 25. På listerne stod blandt andre de konservative politikere Fibiger, Aksel Møller, Poul Møller og Ole Bjørn Kraft, jvf. O.B. Kraft, 1971, s.229.
 26. De internerede blev flyttet til Horserød den 3.september, jvf. O.B. Kraft, 1971, s.234.
 27. Erik Johan Warburg (1892-1969), fra 1931 professor i intern medicin i København.
 28. Halfdan Hendriksen (1881-1961), konservativt folketingsmedlem 1924-32, 1943-47, 1953-57, handelsminister 1940-43.
 29. Aage Falk Hansen (se note 17); J.Th.C. Thomsen (1892-1980), præst, redaktør ved Kristeligt Dagblad 1942-44; Pastor Gunner Engberg (1882-1951), tidl. generalsekretær i KFUM, 1938-44 sognepræst ved Citadelskirken i København; Hal Koch (1904-63), fra 1937 professor i kirkehistorie i København og formand for Dansk Ungdomssamvirke 1940-46. Interneret var desuden Kristen Amby (1894-1961), konservativ politiker og præst ved Københavns fængsler 1938-48; Flemming Hvidberg (1897-1959), konservativ politiker og professor i GT i København fra 1941 samt Haakon Falcke (1910-86), medarbejder ved Kristeligt Pressebureau og 1943-65 præst ved Eliaskirken i København, jvf. Thostrup Jacobsen, s.335 og Ole Bjørn Kraft, 1971, s.236.
 30. Erklæringen havde følgende ordlyd: »Undertegnede forpligter sig herved til efter sin løsladelse i dag ikke at foretage nogen handling eller fremkomme med nogen udtalelse, som på nogensomhelst måde er rettet mod det tyske rige eller kan stride mod tyske interesser« jvf. O.B. Kraft, 1971, s.239. Kraft afslog selv at underskrive erklæringen, hvilket forlængede hans ophold i Horserød.
 31. Disse møder fandt sted med regelmæssige mellemrum på skiftende lokaliteter i København fra efteråret 1943, O.B. Kraft, 1971, s.248-50.
 32. Hans Fuglsang-Damgaard (1890-1979), biskop i København 1934-1960. »Kirkens Front« var navnet på et illegalt blad, udsendt første gang i juli 1943 og efterhånden

- udsendt til alle præster, jvf. Thostrup Jacobsen, s.138. Det kirkelige vagtkorps »Kirkelig Hjælpetjeneste« ændrede kort før befrielsen navn til »Kirkens Front«. Korpsets opgave var at beskytte kulturelle institutioner og at varetage forplejningen af modstandsbevægelsen under evt. uroligheder i forbindelse med befrielsen, ibid s.225.
33. I september 1944 gjorde britiske tropper et forgæves forsøg på at erobre Arnheim i Holland med store tab til følge.
 34. Forhandlingerne mellem Frihedsrådet og politikerne om den kommende regering begyndte i november 1944 og førte til en endelig fastlæggelse af ministerlisten 2.5.1945. Befrielsesregeringen, som sad fra maj-nov.1945, kom til at bestå af 9 politikere og 9 repræsentanter, udpeget af Frihedsrådet. Politikerne var 4 socialdemokrater, 2 konservative (forsvarsminister Ole Bjørn Kraft og handelsminister V. Fibiger), 2 fra Venstre; og en enkelt radikal. Frihedsrådet krævede, at ingen af politikerne havde siddet i Scavenius-regeringen. De 9 fra Frihedsrådet var 2 fra De frie Danske i udlandet (Christmas Møller og Henrik Kauffmann), 2 kommunister (Alfred Jensen og Aksel Larsen), 2 fra Dansk Samling (Arne Sørensen og Kr. Juul Christensen), 2 fra Ringen (Niels Busch-Jensen og Frode Jacobsen) og fra Frit Danmark: Mogens Fog.
 35. Svend Hauge (1890-1976), præst og Diakonissestiftelsens forstander fra februar 1945 til 1960, har selv skildret oplevelsen af befrielsen på Diakonissestiftelsen i sin bog: »I troskab mod kaldet. Den danske Diakonissestiftelse 1963-1963«, København 1963, s.379-381.

Summary:

Vilhelm Fibiger (1886-1978) was a conservative politician, closely connected to the politician John Christmas Møller and personally connected to Indre Mission, an evangelical movement in the Church of Denmark.

In this speech, delivered in 1961, Fibiger describes his experiences as a member of the Danish government during the Second World War, particularly his time as a Minister of Ecclesiastical Affairs 1940-42. Among other things Fibiger describes his meetings with Kaj Munk (Danish vicar, killed by Germans) and the time he spent in September of 1943 in Horsørød, a prison camp in North Zealand.

1996 - EN OVERSIGT

af Poul Juul Foss

Det er kirkelivet i Danmark, som står i fokus i denne artikel. I oversigten for 1994 havde jeg kirkens synliggørelse som det gennemgående tema. I 1995-oversigten kredsede jeg om kirkens forsøg på placere sig selv folkeligt og bekendelsesmæssigt. De samme tendenser vil fremtræde i denne afhandling. Men de vil blive sat i nøje sammenhæng med et par begreber, der har været påfaldende i 1996. Der er nemlig dukket et modeord op i vores sprogbrug, »internationalisering« hedder det. Begrebet er også at finde i den kirkelige ordskat. Ikke uden grund. Kontakterne udadtil er blevet mere intens. Inspirationen hentes ikke bare fra Nord-Europa og USA. Og Danmark, i hvert fald København og de store provinsbyer, er ved at få et multietnisk præg. På nuværende tidspunkt drejer det sig vist om 3% fremmede. Ikke meget, men nok til at engagere nøglepersoner og grupper, også inden for kirken, både med glæde og med bekymring. For hvorledes skal vi møde de nytilkomne i dagens Danmark? Hvad er vores ansvar? Kan vi lære noget af dem? Eller er de en trussel mod vores kultur, folkelighed og religion?

Men internationaliseringen har flere aspekter. Trods den folkelige afvisning af Porvoo-initiativet fortsætter således de økumeniske bestræbelser inden for »kirkefamilierne«. Men om det økumeniske anliggende er andet og mere end en interesse for de nominelt få i folkekirken er vist et ubesvaret spørgsmål, stadigvæk.

Ydre-Missions-arbejdet synes at vise tilbagegang for de gamle og folkekirkelige organisationer, medens frikirkernes virksomhed på dette felt meldes at være i fremgang. Kristeligt Dagblad (KD) 011096.

Et andet vigtigt ord er »demokrati«, der for alvor er trængt ind i den kirkelige debat ikke mindst i forbindelse med menighedsrådsinstitutionen. Herom fremkom vægtige indlæg i 1996, og i den forbindelse overvejelser om hvorvidt demokrati i politisk, folkelig, kirkelig betydning havde en slags konneks med det almindelige præstedømme.

I demokratidebatten blev der også talt om nødvendigheden af et aktivt lægfolk. Får folkekirkens medlemmer tilstrækkelig direkte indflydelse, spørges der, og i den sammenhæng rettes blikket mod kirkeministeriet/kirkeministeren (km) og biskopperne. Og hvordan er befolkningens forhold til kirken, når vi ser bort fra de klart kirkeligt engagerede kredse?

Desuden blev forbindelsen mellem kirken og den bildende kunst dis-

kuteret så intenst som i ikke mange år. En debat hvor menighedsrådene også gav deres mening til kende; i et markant tilfælde helt på tværs af etablerede kunstdommere. Var der tale om populisme kontra ekspertvælde? Eller en konflikt mellem en ægte kristelig folkelighed og nogle særligt kunstkyndige uden et større engagement i det specifikt kirkelige? Også salmebogskommissionens arbejde må henhøre under spørgsmålet om kristendommens forhold til kulturen.

Og endelig var der de sædvanlige kirkelige problemer og strids spørgsmål på alle planer med præstesager af mere eller mindre seriøsitet, men tilstrækkelige til at vække offentlighedens interesse, og ikke altid uden teologisk relevans. En af disse sager viste sig dog meget betydningfuld, idet den satte spørgsmålstejn ved folkekirkens dåbspraksis og ved forholdet mellem kms beføjelser og præstens integritet.

I hele denne omfattende debat i folkekirken vil jeg hæfte mig ved nogle mere markante og repræsentative udtalelser fra de implicerede parter – men hvad der kan forbygge ved arbejdet med denne nutidsskildring af den danske kirke, er den sproglige gruppestereotypi, som præger de agerende fra de forskellige fløje.

Kirkelig aktivisme eller aktivitet

Sp. Paul Kühle, Avedøre, skrev artiklen Mere end et værested – mere end en kirke. Korshærsbladet, 1996/1, s. 8-9, et indlæg, som efter behag kan tilpasses begreberne aktivitet eller aktivisme. PKs indlæg handler om et project »Aktiv kirke«. Fem hovedpunkter noteres her: 1. En café i kirken. 2. Et teaterproject. 3. Aktiviteter med børn og unge, hvor aldergruppen er medbestemmende. 4. Café-snakkere for folk med psykiske problemer. 5. Alternative gudstjenester. »Det var ikke kirkens forkyndelse i ord, der stod i centrum, men en forestilling om, at kirken står for næstekærlighed, at alle kan være med uanset hvad de ellers har været udsat for i livet eller selv været skyld i.« Forsøgsprojectet sluttede 311095, »men kirken er åbnet for mange mennesker og der er et sted i sognet, hvor næstekærlighed ikke er en billig floskel, men en daglig seriøs kamp.« Artiklen drages frem, fordi den illustrerer en udbredt tendens i visse folkekirkelige bestræbelser på at nå sognenes befolkning med kendte såvel som nye midler, men hvor det forkyndelsesmæssige aspekt synes at spille en ringe rolle, selvom man ustandselig forsikrer, at gudstjenesten og ordets udbredelse naturligvis er det centrale i kirkens liv, og at det giver da sig selv.

Samme holdning synes at ligge bag de mange sognegårde eller kirkecentre, som bygges i disse år, og som skal bidrage til at skabe liv og lyst

i kirkens krop. Her er tale om en slags moderne forsamlingshuse eller menighedshuse, hvor også aktiviteter uden nogen forbindelse med det kirkelige liv finder plads såsom grundejerforeningsmøder, bridgeklubber, fødselsdagsfester osv. En kritik af sognegårdsbyggeriet kom fra fremtidsforskeren, mag.art. Karen Schousboe, som mente, at denne form for aktivitet var med til at tømme gudstjenesten for indhold og fik menigheden til at dele sig i særrupper, således at andre udstødtes af fællesskabet. KD 220896. Polemisk vendt mod klubvirksomheden i kirkernes sidelokaler skrev provst Lars Holm, at kirken var en ynkværdig størrelse, hvis den nok var synlig, men ikke hørlig ved den forkyndelse, som var dens basis. Dansk Kirketidende (Dsk.Kt.) 1996/17, s.239.

Sp. Anders Gadegaard forsvarede varmt de nye kirkecentre som et udtryk for, at kirken vel ikke var af verden, men dog var hjemmehørende i verden; teologien fokuserede nu ikke så meget på »evangeliets karakter af at være et udefra kommende Ord talt til den faldne verden«, men synsvinklen var »mere at fokusere på evangeliets sammenhæng med det givne sprog, det sansbare univers, erfaringerne og den menneskeskabte kultur.« Det betød ikke, at menighedslokalerne skulle benyttes uden kristelig begrundelse, men de skulle tjene det folkelige liv gennem undervisning, diakoni og menighedens fællesskab. – AG i Nyt fra Kirkefondet nr. 3/4 1996, s. 16 – 17.

På samme linje som Kühle og Gadegaard lå en DR-transmitteret prædiken på l. søndag efter hellig tre konger 070196 af sp. Eigil Saxe, Christianskirken i Kgs. Lyngby. Ud fra teksten om Jesu velsignelse af de små børn taltes der om, hvordan kirken, der er en forsmag på Guds rige, hindrer små og store i at komme til Jesus. Men hvorledes åbner kirken sig for folket og de små, spurgte ES. Jo, ved et aktivt menighedsliv og ved at afvise den voksende foragt for de små og ringe. Og med hensyn til børnene har kirken heldigvis indset nødvendigheden af dåbsoplæring, navnlig gennem de kristelige børne- og ungdomsforeninger. ES nævnte også, hvorledes forkyndelsen har banet sig vej gennem kristeligt-socialt arbejde f.eks. med Missionen blandt Hjemløse. Med glæde noterede han desuden kirkens engagerede holdning til de fremmede i Danmark. Og væsentlig var også for ES kirkens Ydre Missionarbejde. Der var sandelig grund til at være idelig beredt, for som det blev sagt (her efter manuskriptet):«Vores opgave er ikke at være kustoder i det folkekirkelige museum, så mennesker hindres i at komme til vor Herre Jesus.»

Generalsekretær i Kirkefondet Kaj Bollmann i Kirkelig Fører, Tillæg til KD januar 1996, vedkender sig gerne ordet aktivisme i forbindelse

med Kirkefondet, som KB skildrer som værende forud for folkekirken med gode, tidssvarende ideer for menighedens liv og vækst bl.a. med kirkeundervisning, sognemedhjælpertanken og inspiration i sognene. – Den kirkefondske selvgratulering til egen progressivitet lod sig endnu engang komme klart til syne. Det bemærkes også, at ordet aktivisme som hidtil har været negativt benyttet, nu forsøges erobret til positiv brug.

I maj udsendte Kirkefondet et særnummer af *Nyt fra Kirkefondet* om menighedsrådsvalget i november. Her opfordredes kraftigt til at være aktiv ved valget, og der pegedes på »En verden af muligheder«, som menighedsrådene kunne gribe til såsom sognemedhjælperordning, socialpræst, lysglobus, nat-åben kirke, mediesamarbejde, babytræf, turistfører osv.

Men selvom man fra den aktivistiske fløjs side var propfuld af gode ideer om nye tiltag til at udvide menighedens kreds, f.eks. ved at lade den lokale husmoderforening bage brød til nadverfejringen, følte man sig alligevel noget magtesløs over for en passiv og konservativ kirkestruktur, ligesom man oplevede en bagstræverisk indstilling hos biskopper, provster og sognepræster. Hertil Anders Laugesens artikel *Mangfoldighedens mulighed* i KD 070996.

Sp. Claus Oldenburg mente, at kirken havde vist sig aktiv nok med at komme en kirkefremmed offentlighed imøde. Og ikke noget af al dens moderniseringsiver havde alligevel hjulpet. Men kirken »sover«», fordi den ikke er opmærksom på sin egen begrænsning som åndsmagt. Kirkens marginalisering overvindes kun ved, at den uden at ligge under for traditionen og sin egen visdom konstaterer, at den besidder en skat i tanke og formuleringsevne. *Berlingske Tidende* (Ber.Tid.) 020596.

Præsterollens karakter fik naturligvis også sin plads i debatten. For mange præster er det nærmest utåleligt, at forventningen til dem mere og mere består i at de skal optræde som grænseoverskridende entertainere og ritualforvaltere, end at menighedsråd og andre ser den præstelige opgave i at forkynde Guds ord rent og purt, som det engang hed. Men også blandt det kirkelige personale oplevedes udviklingen med bekymring; således beskrev organist Steen Lindholm i et sarkastisk indlæg om »udsalget i den danske Folkekirke«, hvorledes han som kirke Musiker oplevede en kulturel og kristelig forarmelse på grund af publikums uhemmede krav om personlig service ved de kirkelige handlinger. »Hvor er de præster og organister, som tør sige sige fra over for denne udvikling?« – SL i *Menighedsrådenes Blad* (Mr.Bl.) 1996/4, s. 32.

KD placerede sig på den aktivistiske linje ved at foreslå en åremåls-

bestemt ansættelse af de gejstlige, så sognene kunne slippe af med dovne præster, og i tidens bedste magementstil foreslog lederskribenten løntillæg til initiativrige og visionære præster. 100796. Om de ikke få præster, som fortjenstfuldt driver præstegårdsteologi eller beflitter sig på søndagens prædiken, ville »overleve« ved en sådan nyskabelse, tør man nok have sin tvivl om.

Det Danske Missionsselskab (DMS) fortsatte sin politiske linje. I en brochure På vej mod en hel verden, udsendt i DMS 175 stiftelsesår, bad man om mod til i Jesu navn at skabe en verden, hvor ressourcerne var ligelig fordelt, hvor folkene behandlede hinanden med tolerance, hvor der var fred, retfærdighed og kærlighed, og hvor stivnede strukturer blev opløste. DMS politiske kurs mangler tilsyneladende folkelig opbakning. Således havde man i 1967 2000 lokalkredse, men tæller i 1996 kun 650 kredse, og tilsvarende er antallet af missionærer gået tilbage fra 100 i 1949 til 44 i 1995.

Kirkens Korshær, der respekteres højt for sit sociale arbejde, undgik ikke offentlig den anklage, som af og til høres blandt korshærsvener, at organisationen har udviklet sig til en ren humanitær organisation uden megen kristelig forkyndelse og sigte på omvendelse. Men Korshærbladets redaktør, provst Sv. Ebbe Jakobsen afviste barsk anliggendet: «Det kunne ikke falde os ind – vi vil faktisk finde det ukristeligt – at fare frem med en bastant omvendelsesforkyndelse.» – Korshærbladet 1996/ nr. 6, s. 96. I samme blad 1996/6 s. 139 kunne man læse, hvad korshærchefen Bjarne Lenau Henriksen forstod ved omvendelse nemlig at »omvende alle de stærke og rigtige og ordentlige, alle dem der sidder på almindeligheden og magten til at få et ansvar for de svageste i vort samfund.«

At Tidehverv altid har stået i front mod aktivismen og frontet »føleri« turde være nok så bekendt. Og samme tone har man hørt hos de såkaldte tidehvervsgrundtvigianere. Men nogle grundtvigianere er betænkkelige ved den hvasse klang i polemikken. Således universitetslektor Else Kragelund Holt, der bl.a. stillede det spørgsmål: »Kan man kalde noget grundtvigsk, hvis det lider af berøringsangst overfor en praktiseret, synlig kristendom.« – EKH: Hvad kan man kalde grundtvigsk? – en gang til. Dsk.Kt.1996/19, s. 280-281.

Biskopper, provster

Dr. theol. Svend Bjerg og sp. Palle H.Steffensen videreførte længe debatten om deres hårdt angrebne bog »Den ualvorlige præstekirke«. Avispolemikken havde et ualmindelig personligt-fornærmet præg. For-

fatterne havde ifølge dem selv villet skabe kommunikation på guldplan bl.a. ud fra den formening, at nytænkning ikke kommer fra kirkens topfolk, »nævn os en nulevende og snart kommende >biskop<, som ikke viser en frygtindgydende færdighed i at undgå at komme ind på væsentlige problemer.« KD 060196 var således et karakteristisk eksempel på faconen.

På det mere konkrete plan hævdede Steffensen og Bjerg, at biskopperne ikke tog deres tilsyn med præsterne alvorligt, og at de ofte nødtigt så, at præsterne i deres stifter blev for dygtige. – Det er »generaliserende vås« og »sludder og grønlangkål«, svarede biskop Thorkild Græsholt tilbage. – Ekstra Bladet (EB) 050296. Domprovst Niels Henrik Arendt returnerede Bjerg og Steffensen en skarp replik i KD 070296, idet han betegnede deres felttog som i bund og grund usolidarisk med folkekirken og dens præster. Når forfatterne ikke havde fået mere respons skyldtes det, at man ikke lod sig hovmesterere af bedrevidende, ikke særligt kompetente personer, der tilsyneladende kun ønskede at markere sig selv.

Som efterfølger for biskop Thorkild Græsholdt i Lolland Falster Stift opstilledes fire kandidater. De tre havde en solid, lokal tilknytning, men var stort set ukendte udenfor stiftet, i hvert fald havde ingen af dem bidraget væsentligt til den landsdækkende kirkelige og teologiske debat. Mest markant virkede theol. dr. Kai Kjær Hansen fra Århus. Valgkampen forløb meget fredeligt, for ikke at sige uinteressant, ganske i lighed med de sidste bispevalg. Kandidaternes udmeldinger var forbavsende ensartede i deres kærlighed til folkekirken og tillid til det aktive lægfolk. De tre af kandidaterne erklærede sig nærmest som grundtvigianere, medens Kjær Hansen har nære relationer til kirkens højrefløj. Også på Lolland-Falster måtte man ud i en runde to, idet favoritten domprovst Holger Jespen som største stemmesluger ikke nåede de halvtreds procent af de afgivne stemmer i første omgang, medens Kjær Hansen klarede sig forbavsende godt og blev nummer to. I opløbet mellem KKH og HJ opstod der en ret forvirrende og skurrende tone, da det ikke lykkedes at få arrangeret et fællesmøde mellem de to hovedpersoner, og man fra KKHs tilhængeres side følte, at der ikke blev iagttaget demokratiske spilleregler fra modpartens hold. Se Lolland Falsters Folketidende fra 270296 og foregående datoer.

Som ventet blev Holger Jespen sejrherren. Resultatet blev 446 stemmer til HJ og 239 stemmer til Kjær Hansen.

I februar døde biskop Georg Geil, Viborg stift. Geil besad en stor formidlingsevne og formåede på moderat vis at komme kirkens højrefløj imøde. Som ny biskop over Viborg stift opstilledes domprovst Karsten

Nissen som på favorit med et stærkt bagland i midten og til højre. KN besidder en genuin teologisk baggrund, ligesom han administrativt og organisatorisk har beklædt vigtige poster. Samme KN synes iøvrigt at udtrykke sig i brede, folkekirkelige, økumeniske vendinger uden skarp profil. Se f.eks. præsentationen i Menighedsrådenes Blad (Mr.Bl.) 1996/5, s. 13. Fra grundtvigisk hold opstillede man den ret ukendte, af Tidehverv prægede sp. mag. art. Ole Brehm Jensen. Nogen uro om hans kvalifikationer til bispeembedet opstod, da der herskede tvivl om hans kvalifikationer kunne ækvivaleres med en cand. teol.-eksamen. Men Københavns Universitets teologiske fakultet ligestillede hans eksamen med en tilsvarende teologisk, hvorefter valgkampen mellem OBJ og Nissen kunne starte. KD 240496. Det viste sig hurtigt, at OBJ og hans støtter lagde meget hårdhændet op til en debat om det økumeniske spørgsmåls status i forhold til et grundtvigisk synspunkt på sognet som det helt centrale sted i kirkens liv. – Viborg Stifts Folkeblad 010596 og flg. datoer.

Resultatet af afstemningen ved bispevalget blev, at Karsten Nissen fik 1337 stemmer og Ole Brehm Jensen 686 stemmer.

I Roskilde stift begyndte man sonderingerne med at finde biskop Bertil Wibergs efterfølger i 1997.

I 1996 var bispeinstitutionen nok engang op at vende i debatten, hvilket illustreres af den stigende og brede opmærksomhed, der rettes mod bispekollegiet.

Ifølge professor Theodor Jørgensen havde det almindelige præstedømme (læs: menighedsråd og menighed) en uhyre begrænset indflydelse på de biskoppelige afgørelser. Bispernes magtbeføjelser var for vide, hvilket TJ fandt stærkt kritisabelt, nemlig »Ud fra en luthersk forståelse af forholdet mellem det almindelige præstedømme og det kirkelige embede«. Til afhjælpning af miseren foreslog han stiftsråd og først og fremmest en synodal ordning for folkekirken.– Preben Espersen, Theodor Jørgensen, Jørgen Stenbæk, Lisbet Christoffersen og Hans Raun Iversen i bogen Det almindelige præstedømme og det folkekirkele demokrati. Anis, 1996, TJ: s. 55 og 60ff (s.42-66).

Kirkeligt Samfund (Ki.Sa.) var som venteligt forsat imod synodali-deerne, som man mente ville være døden for den folkekirkelige samta-le. Dialogen fandt man selvfølgelig nødvendig, men den skulle ikke gi-ves i hænderne på »synodale pampere«. Diskussionen om de kirkelige spørgsmål burde først og fremmest føres af de mange, ansvarsbevidste menighedsrådsmedlemmer rundt om i landet. Ki.Sa.s formand sp. Jens Ole Henriksen i pjecen Menighedsrådsvalg 1996 (udgivet af KS), s. 4 – 6).

Et emne, som blev diskuteret i, var, om biskopperne skulle vælges for et åremål f.eks. 5 – 7 år, men udformede, konkrete forslag kom ikke for alvor frem i debatten. Problemet var set ud fra en demokratisk synsvinkel, at en biskop vælges til udgangen af den normale embedsperiode. Hertil Preben Espersen i ovennævnte bog, s. 25. Også Jens Ole Henriksen fandt ideen om åremålsansættelse for bisperne værd at overveje. KD 290196.

Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer (Lf. Mr.) lagde op til en debat om yderligere kompetence til menighedsrådene, idet man bl.a. foreslog, at provstiudvalgene skulle have indstillingsret ved valg af provster, så at ikke bare biskoppen besad denne ret. Mr.Bl. 1996/5, s. 42.

Kandidatstipendiat cand. jur. Lisbet Christoffersen spurgte på baggrund af de valg møder som var holdt ved de sidste bispevalg, om det var rimeligt, at man kun holdt debatter om teologiske og strukturelle sager i forbindelse med et bispeskifte. Og om det var rimeligt, at alene den valgte biskop kan drage konklusionen af de rejste spørgsmål; endelig om debatten helt kan overlades til menighedsrådsmedlemmernes distriktsforeninger i stifterne ved valgene, eller om fora bør være bredere. KD 040696.

Det var nu ikke bare de folkekirkelige biskopper, der mærkede opposition. Biskop Czeslaw Kozon fra den romersk katolske kirke syntes fortsat at have vanskeligheder med trosfæller, der oplever ham som for konservativ og autoritær. Jyllands-Posten (JP) 060796.

Feldbæk Nielsen sagen og andre præstesager

Starten på processen mod præsten i Snedsted sogn, Aalborg stift, Bent Feldbæk Nielsen har jeg skildret i Kirkehistoriske Samlinger (KS) 1995.

Biskop Søren Lodberg Hvas præciserede sagen derhen, at en præstere skal kunne tage stilling til, om en forkyndelse er i overensstemmelse med grundlaget for den evangelisk-lutherske kirke, herunder dåbsritualet. Men en læresag er ikke en teologisk disput i almindelighed; den drejer sig om en kontant beslutning angående en konkret forkyndelse, der er blevet udtrykt utilfredshed med. KD 040196. Det sidste punkt i SLHs redegørelse: at sognemenigheden havde klaget over præsten, syntes, omend ikke unævnt, at spille en ret ringe rolle i debatten, hvor kirkeretlige og teologiske synspunkter kom til at dominere.

Ved første retsmøde 110196 i sagen udtalte anklageren Hans Juhler fra kammeradvokatens kontor iflg. KD 1201 at, »Der er tale om en dis-

ciplinærsag for en ansat i folkekirken, som handler om, at folkekirken må opstille visse rammer for, hvilket dåbssyn, de ansatte skal forfægte.« – BFNs forsvarer, advokat Aksel Holst Nielsen mente, at man ikke kunne anlægge en almindelig tjenestemandsbetragtning på præsters virke. »Præster i folkekirken har en betydelig frihed og frie rammer og må, hvad angår teologien, stå til ansvar overfor Gud.«

Indre Missions (IM) formand, pastor K.Lindhardt Jensen følte, at BFN havde formuleret sig som om han gjorde skel mellem tro og dåb, hvilket var ubibelsk. Følgelig kunne KLJ udmærket forstå, at Aalborg-bispen ville have sagen afklaret gennem en læresag. – Indre Missions Tidende (IMT) 1996/5, lederen

Læserbreve i Præsteforeningens Blad (Prf.Bl.) 1996/7 kritiserede Lodberg Hvas' håndtering af sagen, men SLH forsvarede sig med, at BFN længe havde stillet sig i front mod folkekirkens dåbssyn, således at hans holdning snarere svarede til den dåbsforkyndelse der lød i pinskekirkerne. Dertil kom, at BFNs optræden havde en vildledende og forvirrende virkning i hans menighed.

I Prf.Bl. 1996/10 kom det til en ordveksling mellem biskoppen og sognepræsten, hvor BFN forklarede, at folkekirkens dåbsritual ikke var i samklang med NT og erfaringen. SLH hævdede, at BFN faktisk undsagde barnedåben og var på linje med sværmerne

Rektor Niels Thomsen fremførte i en DR-udsendelse 270296, at der ikke burde være en læresag; der måtte være frihed også til at tage fejl, det gjaldt også hvis en præst gik ind for reinkarnation; der måtte ifølge NT være mulighed for at klare konfliktsager på andre måder end ved retssager, også fordi bekendelsesskrifterne ikke har juridisk karakter idag, men tjener til vejledning. Et frihedssynspunkt NT siden fremførte i talrige sammenhænge ikke mindst som vidne for BFN i retssagen ved byretten i Thisted.

Dansk Oase (en karismatisk orienteret bevægelse indenfor folkekirken uden kirkepolitisk sigte) og Forum for en Fri Folkekirke (som går ind for adskillelse mellem stat og kirke) udsendte en fælleserklæring skrevet af sp. Ole Skjerbæk Madsen. Heri hed det, at magthaverne i folkekirken ville gøre alt for at BFN tabte sagen. Men skete det, ville konsekvensen blive, at folkekirkens dåbssyn blev af en magisk karakter og dermed afguderisk.– Udfordringen 1996/13-14, s. 7.

I juni åbnede så sagen mod BFN. Chefredaktør Erik Bjergager fandt det ulykkeligt med den nye præsteret, hvor trosspørgsmål afgjordes ved hjælp af jura. Han foreslog derfor denne instans afskaffet snarest muligt. Kirken burde nemlig selv sætte grænser. KD 150696. Lignende synspunkter blev fremført både før og efter retshandlingen. En artikel i

Pol 050896 benyttede lejligheden til at fremholde det uholdbare i alliancen mellem stat og kirke, idet BFN- sagen viste, at folkekirkens karakter af trossamfund reduceredes ved at blive »slytlet ind i retsstatslige, fagretlige o.lign. principper, i stedet for at være en trosbaseret, selvstyrende enhed, som den rettelig burde være.«

I retten holdt BFN en tale, der i følge talrige avisreferater formede sig som et angreb på folkekirkens dåbspraksis, og hvor han fremstillede Luthers opfattelse af barnedåben som et svagt punkt i hans lære. I stedet fremhævede BFN nødvendigheden af modenhed, omvendelse og tro, så at den døbte oplevede den genfødsel i Gud, som han/hun var døbt til. – Se f.eks. EB 150696 og Pol fra samme dag.

Universitetslektor Lone Fatum fremlagde i et vidneindlæg den opfattelse, at folkekirkens barnedåbspraksis ikke var i overensstemmelse med NTs dåbssyn. En vurdering som anklageren ignorerede, men som hyppigt dukkede op i den efterfølgende debat. "Ud fra NT beholder Feldbæk Nielsen sagligt ret", skrev Fatum efter dommen, og hun beklagede i stærke vendinger, at det statskirkelige system faktisk havde ophævet sola scriptura princippet og uluthersk stoppet den frie teologiske debat i folkekirken. LF: En præstesag og dens perspektiver. Teol-information. Det teologiske Fakultet Københavns Universitet. September 1996, s. 22 – 24.

Den 26. juni afsagde præsteretten dom, hvorefter BFN dømtes til afsked. I rettens kendelse hed det, at BFN havde overskredet folkekirkens rammer for rummelighed ved en benægtelse af, at Gud er subjekt i dåben, hvorved et centralpunkt i den evangelisk-lutherske lære på ikke acceptabel måde nivelleredes. – Rettens afgørelse vakte stor opsigt og blev behandlet i avisernes ledere. Se især KD for 270696 samt KD 030796 med den fulde ordlyd af præsterettens bemærkninger og konklusioner.

Mange læserbreve i pressen støttede den dømtes standpunkter, og iflg. sp. Johs. H. Christensen var dommen ligefrem et »justitsmord«, ikke fordi JHC på nogen måde billigede BFNs dåssyn, og BFN var ikke uskyldig, men »lovens arm rammer blindt og fører magtens knytnæve.« JP 300696. Adskillige andre indlæg bifaldt klart den afsagte kendelse.

Torben Rechendorff, der som km havde haft magt til at føre loven om præsteretten igennem i 1992, imødegik kritikken af dommen og af præsteretten som institution. Det var iflg. TR netop godt, at der eksisterede en uvildig retsinstans i slige tilfælde til alle parterets betryggelse. At andre præster bekendelsesmæssigt skulle skeje lige så meget ud som BFN benægtede TR ud fra en tillid til det gejstlige tilsyn. Og den ofte fremførte påstand om at nu var der nærmest kommet mundkurv på den

teologiske debat dementeredes af diskussionerne siden dommens afsigelse. KD 160796.

Et bemærkelsesværdigt indlæg kom fra sp. dr.theol. Bent Flemming Nielsen, som spurgte »Kan *biskopperne* leve med, at en retssag kan gå dem imod?, og, »Kan *folkekirken, menighederne* leve med, at deres grænser afstikkes i retten?«. Nielsen følte, at loven med domstolsbehandling af gejstlige læresager førte til noget så uluthersk som en »retslig defineret folkekirkelig lutherdom« til skade for den evangeliske frihed. BFN: Thi kendes for ret. Fyns Stiftstidende 030796.

Fra kirkens højrefløj mødte Feldbæk Niensens dåbssyn ikke megen støtte, selvom man bifaldt hans kritik i hvad der opfattedes som en letsindig dåbspraksis i folkekirken. Se f.eks. lederen i Missionsvennen (MV) 1996/13, s. 6 ved redaktør cand. theol. Carsten Skovgaard-Holm.

Da Feldbæk Nielsen ankede dommen til Vestre Landsret, vil sagen formentlig først finde sin afslutning i 1997. At en ny retssag skulle bringe noget nyt i BFNs holdning var der ingen grund til at formode jvf. et indlæg af ham i KD 060896, hvor det hed, at den personlige tro på Kristi forsoningsoffer selvfølgelig ikke kan være hos den spæde, og følgelig »er der ingen frelse i den dåbsform, vi normalt bruger i folkekirken«.

Sognepræstens provst Johan Thastum betegnede appellen som »et spil for for galleriet og Feldbæk Niensens anglen efter opmærksomhed for sine synspunkter, hvad han også selv har indrømmet.« KD 130896. Imidlertid fik hele forløbet et nyt perspektiv da BFNs forsvarer Aksel Holst Nielsen krævede, at domsforhandlingen gik om, idet han satte spørgsmålstejn ved det holdbare i loven om præsteret. Til belæg for sin påstand anførte advokaten, at der ikke kunne være tale om en fair retssag, når den ene part – her den anklagende, nemlig km – udpegede de to teologiske dommere. KD 250796. Samme dag beklagede KDs leder-skrivent – i lighed med mange andre – at domstolen takket være km havde teologisk slagside, idet de to teologiske dommere hovedsagelig blev udpeget blandt universitesteologernes flok, hvor højrefløjen i kirken er svagt repræsenteret.

Denne kritik blev pure afvist af kms departementschef Preben Espersen. Km havde ud fra saglige kriterier sammensat en liste med de teologiske dommeremner, og PE betegnede anklager om kirkepolitiske hensyn fra kms side som slet og ret »fri fantasi«. KD 030896. Professor Svend Andersen mente mod Espersen, at loven om præsteretten ligefrem var grundlovsstridig, og at den var »et skridt mod Folkekirkenes to-tale verdsliggørelse«. KD 051096.

Hovedpunktet i BFN-sagen blev nu en rum tid en diskussion om det fornuftige i overhovedet at have en læredomsstol.

Den fremtrædende grundtvigianer, provst Finn Riber Jensen fandt præsteretinstitutionen ret så sikker og rimelig i forhold til de tidligere provsteretter. FRJ fremhævede nødvendigheden af rummelighed i folkekirken, da friheden hørte med til folkekirkebegrebet. Der skulle være plads til forskellige opfattelser af dogmatikken. Men problemet med BFN-sagen var af sjælesørgerisk karakter. Ved at centrere frelsens mulighed hos mennesket og ikke hos Gud, havde Snedsted-præsten overskredet rummelighedens grænse. At der i et religiøst pluralistisk samfund måtte sættes grænser betød ikke, at folkekirken var stivnet, men at der var en kerne i forkyndelsen, der måtte stå vagt om. – FRJ: Præsteret og folkekirke. Dsk. Kt. 1996/16, s. 224-226.

Jens Ole Henriksen gjorde opmærksom på, at loven om behandling af læresager ved domstole netop var indført for at beskytte forkyndelsesfriheden imod et folkekirkeligt og statsligt magtapparat, idet man mente, at præsterne nok var beskyttede efter tjenestemandsløven imod urimelige disciplinærtiltag, men at det samme forhold ikke gjaldt forseelser imod det bekendelsesmæssige grundlag. Men præsteretten var også et værn imod præsters subjektive, ulutherske forståelse af evangeliet. Så vitale sager kunne ikke overlades til enkeltpersoner f.eks. til biskopperne, men var trods alt bedst tjent med domstolsforhandling. JOH: Beretning ved Kirkeligt Samfunds årsmøde. Dsk.Kt. 1996/21, s. 306 – 307 (s. 304 – 309).

Ifølge referat ved Holger Jepsen behandlede bispemødet 071096 loven om gejstlige læresager og nåede med afsæt i Feldbæk Nielsen-sagen til følgende slutning:«Selvom præsteretsinstitutionen kan virke som et tungt apparat, ser biskopperne ikke, – og her vejer hensynet til præsternes retssikkerhed tungt -, at der her og nu er grund til at foretage ændringer. En evt. drøftelse af ændringer bør udsættes til den siddende præsteret har afsluttet sit arbejde.»

En vældig medieopsigt vakte en præstesag fra Nyborg, hvor en nyanstalt præst i byen Bent Laursen vakte forargelse ved mere eller mindre vulgær tale og opførsel på byens værtshuse. Sagens teologiske og kirkelige valeur kunne ligge på et meget lille sted i modsætning til Feldbæk Nielsen-sagen. Alligevel er den interessant, fordi den satte focus på præstens nutidige rolle, der åbenbart efter bred opfattelse stadig har traditionelle momenter i sig. BL syntes simpelthen at forbyrde sig mod tjenestemandsløvens krav om dekorum. Biskop Kresten Drejergaard suspenderede ham. Sagens akter offentliggjordes i Fyens Stiftstidende og Kristeligt Dagblad. KD bragte dem den 020296. I lederen KD den 250196 fastslog skribenten, at dekorum kunne flytte sig efter tid og sted. Men alle også præster burde opføre sig anstændigt.

I en kronik i Pol 230396 optog Laursen decorum-begrebet, idet han hævdede, at det aktuelt ville sige, at man ikke gik efter bolden, men efter manden. Sagen for en luthersk præst var forkyndelsen, men den havde ikke interesse, derimod var man interesseret i præstens måde at være på.

Formiddagspressen var mestendels på præstens side. I BT 110296 skrev lederskribenten, at en præst udmærket kunne drikke »en håndfuld bajere på den lokale bodega. Lad folkekirken leve op til dens flotte navn. Få Guds ord bragt ud i virkeligheden, og fri os fra hykleri og blegnæbbet fromhed.«

230496 kunne KD meddele, at km var indstillet på at afskedige BL som præst i Nyborg p.g.r.a. indberettede tjenesteforørelser og brud på decorum. Kontorchef Steffen Bruné udtalte, at decorumbegrebet ikke var en nyopfindelse til lejligheden. 030596 kunne Ekstra Bladet (EB) oplyse, at km dagen før havde suspenderet BL med omgående virkning, og at der ville blive indledt en tjenestemandssag mod præsten. Omtalte sag blev imidlertid ikke iværksat, da Laursen selv 110996 opsagde sin stilling til udtalt glæde for biskop og menighedsråd iflg. Morgenposten Fyns Stiftstidende 130996. Og dermed gled denne præst ud af medierens spotlight, sådan som andre præster, der mere eller mindre frivilligt har forladt folkekirken.

Angående præsters måde at leve på benyttede IM nok engang lejligheden til at rette skytset mod biskopperne; således skrev pastor K. Lindhardt Jensen: »I det hele taget synes det, som flere af biskopperne i de sidste årtier på egen hånd og i stilhed har afskrevet de bibelske betingelser, som tidligere blev respekteret, når det gælder præsters liv ogandel.« KD 300796.

Nu var problemerne i Nyborg ikke det eneste tilfælde, hvor der var lokal kirkelig uro. Vigerslev sogn i Københavns stift, Skt Catherinæ sogn i Ribe stift og Munkebo sogn og Hesselager sogn begge i Fyens Stift, Holme sogn i Århus stift, Bårse og Beldringe sogne i Roskilde stift og Gundsømagle sogn i samme stift er at nævne.

Kresten Drejergaard opfordrede indtrængende menighedsråd og ansatte til at klare deres tvister lokalt og respektere gældende kompetenceforhold. – Mr.Bl. 1996/2, s. 3-4. En henstilling, der måtte siges at være velanbragt, når man udefra fik øje på de lokale petitesseer, som konflikterne omhandlede, og som i hvert fald sjældent kunne interesse en større offentlighed.

Spørgsmålet er, om ikke medierne i deres jagt på skandaler i kirken overdriver problemerne, så at Kresten Drejergaard så rigtigt, når han – med ovennævnte henstilling in mente – udtalte, at i de fleste sogne arbej-

der præster og menighedsråd storartet sammen, når man erindrer sig den folkekirkelige bredde med de mange ansættelsesformer og konfliktmuligheder, der synes indbygget i systemet. – KD: Der skal være plads til skønsomhed. *Fyens Stiftsbog*, 1996, s. 53 – 63.

En ny folkelighed og kirken

De mange nytilkomne i Danmark fra Mellemøsten, Pakistan, Østeuropa og andetsteds har som sagt skabt en ny, folkelig situation blandt os. Snart vil den danske befolkning ikke have det homogene præg som for-dum. Det er en tingenes tilstand, som man både i det politiske og kirkelige liv har øje for, og som på lidt længere sigt kan få betydning for folkekirken som næsten hele folkets kirke. Hvor optaget man er af indvandrerproblematikken og religionernes møde er *Årbog for Københavns Stift* 1996 et eksempel på. Og hvor betænkelig man kan være ved indvandrerproblematikken ligesom ved EU er *Tidehverv* et eksempel på.

Den største og mest markante gruppe af nytilkomne i Danmark bekender sig mere eller mindre udtalt til Islam. Det drejer sig om almindeligvis anslået ca. 100.000 mennesker. Muslimernes synlighed vækker stor opmærksomhed i befolkningen, og måske har missionssekretær Jørgen Degn Bjerrum ret, når han skrev, at »»folkekirkekristne« pludselig bliver bevidste om deres kristne kulturarv, fordi så mange muslimer flytter hertil.« – *Mission i Asien*, 1996/3, lederen. Men om de mange muslimer i vores land er mere religiøst engagerede end danske folkekirkekristne som flest foreligger der ikke sikre vidnesbyrd om.

Nogle aktive muslimer ønsker at blive anerkendt som trossamfund på linje med katolikker, baptister, metodister, mosaisk trossamfund etc., således at man blandt andet selv kan føre kirkebøger. Men det ønske har sine vanskeligheder, eftersom Folketinget i 1969 vedtog, at man ikke ville anerkende flere end de daværende 11 anerkendte trossamfund; dog har siden 1970 har 34 trossamfund dog fået vielsesret m.m. – KD 020195. Således afviste km. Birte Weiss da også klart kravet. Hendes begrundelse var, at muslimske menigheder i Danmark faktisk nød officiel anerkendelse, og at ret til ministerialbogsføring ikke af praktiske grunde bør fordeles til for mange religiøse samfund. Pol 040196.

Pol oplyste 050196, at Enhedslisten (EL) ville fremlægge beslutningsforslag i Folketinget om at civilregistreringen overgik til kommunerne, ifølge mf. Bruno Jerup for at sikre danskerne mod »religiøs omklamring«. 090496 fremlagde EL så »Forslag til folketingsbeslutning af administrative funktioner fra folkekirken m.fl. til de kommunale folkeregistre.« Km. Birte Weiss afviste forslaget, da den eksisterende praksis

virkede upåklageligt, så en ændring ville betyde en serviceforringelse for flertallet af befolkningen; desuden sympatiserede regeringen ikke med ideen om adskillelse mellem stat og kirke, sådan som forslagsstillerne lagde op til. Venstre og konservative sagde ligeledes fra. SF ville godt se på forslaget. Kun Fremskridtspartiet gik helt ind for det. Arne Melchior fra CD støttede regeringen men bemærkede, at man ikke kunne opfordre landets mange muslimer til at integrere sig i det danske samfund hvis man ikke gav dem samme muligheder på også spørgsmålet om registrering. Keld Albrechtsen (EL) sagde i forlængelse af Melchiors indlæg, at religionerne ikke var ligestillede i Danmark. Km benægtede, at der skulle foreligge nogen som helst mistillid til de muslimske menigheder, sådan som Albrechtsen efter hendes mening havde insinueret. Folketingstidende 090496, s. 5204 – 5213.

Men sagen om fuld anerkendelse betød åbenbart meget for muslimerne, idet selv de beskedne restriktioner i kms praksis (ikke-kirkebogsføring) betragtedes som en slags diskrimination. Og desværre mangler danske politikere indsigt i strømningerne i de muslimske miljøer, idet de betragter Islams tilhængere som en række splittede grupper, der ikke kan blive enige om væsentlige spørgsmål, blev der fremført. Hertil Pol 080196 med udtalelser af dr. phil. Jørgen Bæk Simonsen.

I Gellerup sogn ved Århus, hvor halvdelen af sognebeboerne er muslimer, har man en halvtids stiftspræst, sp. Steen Skovsgaard, der beskæftiger sig med forholdet mellem Islam og kristendom. »Men det er en stor og vanskelig opgave at få ryddet misforståelsen af vejen og lære at forstå hinandens sprog.«(SS) – KD 080196. I foråret oprettede ligeledes Sudanmissionen en stilling, hvori tidligere missionær cand.teol. Lillian Risum skulle fungere som brobygger i Gellerup mellem muslimer og kristne, ligesom hun skal virke for missionselskabet som ekspert i Islam med Danmark og Vestafrika som område. Nyt på tværs. 1996/2, s. 2.

Mange steder i landet etableredes der i kirkeligt regie studiegrupper, og arrangeredes møder osv beregnet på flygtninge, indvandrere og danskere, ligesom der i Københavnsområdet og i provinsbyer som Odense, Århus, St. Heddinge blev afholdt internationale gudstjenester. Nyt på tværs. 1996/1, s. 6.

EBs chefredaktør Sven Ove Gade mente, at problematikken vedrørende folkekirken og muslimerne ikke drejede sig primært om kirkebogsregistrering. Han fandt med citater af Søren Kierkegaard forbindelsen mellem stat og kirke værende imod Kristi ord, og den statsautoriserede kirke og dens præsteskabs holden ved det bestående for hyklerisk.

EB 070196. I EB 040396 gav Søren Krarup et forholdsvis stilfærdigt svar. Det undrede Krarup, at Gade, som han respekterede, kunne overse, at vi i Danmark har en folkekirke af luthersk observans, fordi folkets store flertal tilslutter sig den. Det danske folk ville lide et identitetstab, hvis man skiller stat og kirke. Og det var »pietistisk vås« og misbrug af Kierkegaard at opstille den folkekirkelige ordening som en modsætning til evangeliet. Og hvad angik Islam advarede SK mod en sentimental, manglende realitetssans og neutralitet mellem løgn og sandhed. I et essay i Tidehverv »Kirke og folk i Danmark«, 1996/4, s. 74 -79 uddybede SK sine tanker: Islam skulle ikke anerkendes i Danmark, for det var at anerkende et »nej« til Kristus i det danske folk, som trods ildevarslende tegn stadig var et blufærdigt, kristent folk. Muslimerne skulle fungere i frihed, men det var ikke ensbetydende med at gøre knæfald for en humanistisk pluralisme. Islams tilhængere skulle rette sig efter dansk lov og tradition, hvilket indebar at alle børn registreres af folkekirkens præster og kordegne. Ét var religionsfrihed. Noget andet religionslighed. Og den sidste hørte ikke hjemme i et kristent folk (hertil især s. 77).

Forfatteren Ebbe Kløvedal Reich følte anderledes og sådan: »At bekymre sig for at Danmark skulle blive muslimsk – det er blafrende paranoia.(...) Jeg synes, det er dybt perverst, at der ikke findes en moské i Københavns indre by, hvor vi har både en synagoge og en russisk-ortodoks kirke.« Pol 130196.

Det måske vægtigste indlæg i debatten om Islams rolle i Danmark kom fra DMS-missionær Leif Munksgaard, KD 110396. LM fremhævede nødvendigheden af en dialog mellem muslimer og kristne i vores land, ligesom at samtalen skulle handle om andet og mere end fødselsregistrering på kirkekontorerne. LM rejste i denne forbindelse det spørgsmål, om muslimske trossamfund kunne fungere i Danmark efter gældende regler uden juridiske særrettigheder, akkurat som tilfældet var for de nuværende, anerkendte trossamfund. Således fremhævede han at folk skulle have lov til at udmelde sig af et islamisk trossamfund – hvilket strider imod gængs muslimsk opfattelse, hvorefter en frafalden muslim mister alle borgerlige rettigheder. LM påpegede også eventuelle retslige problemer ved opdragelsen af børn i blandet ægteskab og ved indgåelse af ægteskabskontrakt indgået i et muslimsk land. Et andet problem, som LM henviste til var uoverensstemmelsen mellem UNs menneskerettighedserklæring og den islamiske menneskerettighedserklæring af 1981, hvor sidstnævnte faktisk ophæver religionsfriheden. Hovedproblemet er, at Islam vil skabe den ny verdensorden efter Guds vilje, – og så bliver dialogen svær at gennemføre for kristne mennesker, fastlog LM.

Religionsforskeren mag.art. Tim Jensen i Pol.s kronik 070296: »At de »fremmede« religioner er kommet til Danmark betyder ikke i sig selv, at der er kommet mere religion til verden, men nok at religion er blevet mere synlig, mere bevidst og mere interessant.« – Dog indrømmer TJ, at »Der kan spores tendenser til »afsekularisering« og »religiøs revitalisering, globalt og i Danmark.«

Samme Tim Jensen rejste en række spørgsmål om de religiøse, retslige forhold i Danmark, som han ikke fandt tilstrækkeligt tidssvarende med statens favorisering af folkekirken når vi i 1996 lever i et sekulært og pluralistisk samfund. TJ oplevede det eksisterende system som uklart, administrativt tåget. Han ville dog ikke udelukke, at den gældende ordning var den mindst ringe løsning af problemet. TJs personlige indfaldsvinkel var tydeligt den, at samfundet bør fastholde sin sekulære linje, og at det bedst kan styre/begrænse religionen ved vores danske kirkemodel. Et brud mellem stat og kirke kunne medføre en religiøs vækkelse, hvad folkekirken allerede var toptrimmet til. – Weekendavisen, 1996, 1 – 7 marts.

Også fra frikirkeligt hold følte man, at folkekirken nød godt af en urimelig favorisering, og rektor for baptisternes teologiske seminarium Bent Hylleberg udtalte 080696 i DR P1, at vel havde vi religionsfrihed i Danmark; men af friheden udsprang ligheden, og den var langt fra bragt til veje.

Et faktum er det, at folkekirkens aktivitetsniveau er klart stigende uden at man derfor behøver at tale om en større kristelig og teologisk besindelse af troens indhold, gave og fordring. EB der i årevis har kørt på hvor beskeden kirkegangen var i Danmark, udvalgte ti tilfældige kirker for at se på gudstjenestetallet og »Listen afslører forbløffende mange kirkegængere overalt« med IM og den karismatiske bevægelse som meget markante størrelser i kirkelivet. EB 040496.

Men mange præster føler sig som nævnt trykket af en krævende forbrugermentalitet fra folkekirkemedlemmers side. Præsteforeningens formand sp. Peter Krogsøe gav bekymringen mund og mæle, ved at skrive om »retten og modet til, når det er nødvendigt at sige nej – eksempelvis over for udslag af den konsumentholdning, som er bagsiden af den voksende interesse for kirke og kristendom.« Prf.Bl. 1996/1, s. 2.

Tidligere tiders diskussioner om betimeligheden i at bygge nye kirker syntes at stilne af. Måske også fordi behovet nok efterhånden er temmelig dækket. Dog vakte rejsningen af den dyreste kirke i mange år til 50 – 60 millioner kr. i Ishøj, Helsingør stift, en langvarig diskussion med Birthe Weiss og Torben Rechendorff som de mest prominente deltagere. TR kaldte ministeren i samråd i anledning af, at et kirkebyggeri kunne nå

op i det prislag uden at de ansvarlige myndigheder havde reageret. På sin side fandt BW projectet helt i sin orden. – Ber. Tid. 160596.

Niels Højlund tvivlede på, at folket kunne undvære kirken som et sted, der ikke var af den nutidige, larmende, påtrængende, tomme verden, men hvor den menneskelige væren blev modsagt og opfyldt. Noget andet var hele det ydre apparat! Det kunne folket måske nok være foruden. – KD 190296.

På den kirkepolitiske front blev der ikke varslet væsentlige nye initiativer lovgivningsmæssigt, men enkelte, mindre administrative ændringer blev der dog lagt op til. Folketingstidende, s 3521 – 3529.

I Birte Weiss havde kirken en minister, som der syntes at stå mere og mere respekt om; således udtalte formanden for Lf. Mr. Birthe Lund: «Det er altid en fornøjelse at møde ministeren, fordi hun er lydør og sætter sig ind i tingene.» – Mr. Bl. 1996/4, s. 39.

Et af de forholdsvis sjældne angreb på BW kom fra sp. Steen Vedstesen, der mente, at hun omklamrede kirken med en sympati, der var helt betinget af den socialdemokratiske ideologi uden forståelse for evangeliets anliggende, sålede at kaliffen i et muslimsk land lignede en socialdemokratisk politiker af idag. SV: Det socialdemokratiske kalifat. Tidshverv. 1996/4, s. 70-73.

Universitetslektor Karsten Fledelius priste den nære forbindelse mellem kirke og folketing. Regering og folketing havde gennem årene med omhu forvaltet de kirkelige anliggender. Således havde menighedsrådene fået stadig større kompetence lige fra retten til at vælge kvindelige præster til valget af mellemkirkelige stiftsudvalg. Staten burde ikke opfattes som et modstykke til kirken, tværtom hørte de to parter tæt sammen. Den erkendelse betingede folkekirkens fremtid. KD 230396 kronikken.

Torben Rechendorff pointerede vigtigheden af, at menighedsrådene levede op til de intentioner om demokrati og åbenhed som lå i de nye bestemmelser for menighedsrådenes arbejde. TR var i tvivl om man var tilstrækkeligt opmærksom herpå. Det var et vigtigt spørgsmål, fordi folkekirken tegnedes i bevidstheden blandt andet af dens styrelsesform. Heller ikke ved de sidste bispevalg fandt TR, at menighedsrådene havde levet op til rimelige forventninger om åbenhed, idet man i Helsingør stift og Lolland Falsters stift ikke havde magtet at arrangere duelmøder i anden valgomgang. KD 160496. Karsten Nissen mente, at diskussionen ikke bare skulle handle om hvorvidt lægfolket havde for lidt indflydelse i kirken, og om miseren kunne afhjælpes ved strukturelle greb. Istedet foreslog han mere uformelle samtalefora på lokalt plan. KD 100596.

Til afkrogene af det religiøse liv i Danmark hørte visse satanisme-ud-

brud med skændinger af gravsten på kirkegårde rundt om i landet, og fund af satanismemønter samt tilsvarende tegn på kirkemure og et mere eller mindre udtalt kristendoms- og kirkehad. Om der er tale om drenge-streger eller en mere avanceret form for antikristendom lader sig vist for nærværende ikke afgøre. Men i hvert fald er dagspressen og Dialogcentret i Århus opmærksom på fænomenet.

Kultur og kunst

»Kulturen er ikke længere religionskritisk. Det er den ikke, fordi den ikke tror på videnskaben mere. I dag kan man få oplyste mennesker til at tro på hvad som helst.« – Hans Hauge. Dsk.Kt. 1996/1, s.10. Denne noget mismodige bemærkning har i hvert fald det rigtige i sig, at den kirkefjendtlige kulturradikalisme, som vi har kendt i Danmark igennem mange årtier, godt støttet af en mere eller mindre naiv videnskabspositivisme, idag synes at være en fjende uden mange våben i konfrontationen med kirken.

At forholdet kristendommen i kulturen har bred interesse hos publikum, ser man f.eks. derved, at DRs P 1 i foråret startede række på 22 udsendelser om just dette emne med lektor dr.phil. Troels Engberg-Pedersen og lektor lic.theol. Niels Henrik Gregersen som konsulenter.

Optagetheden af forholdet mellem kristendom og kultur viste sig også i den fortsatte diskussion om Jørgen I. Jensens beundrede bog *Den fjerne kirke*. Udtrykket »den fjerne kirke« blev et næst alment udtryk. Niels Thomsen var en af de få stærkt kritiske over for JIJs project. Kirken og kulturen var slet ikke i den harmoni, som blev postuleret, og om den fjerne kirke skrev NT: »Jeg tror ikke, der bliver nogen kristendom tilbage i den.« – NT i *Nyt fra Kirkefondet*. nr. 3/4, 1996, s. 6 – 7.

En mere indforstået diskussion med Jørgen I Jensen blev fremført af Niels Henrik Gregersen i hans bog *Den dobbelte Kristendom*, Poul Kristensens Forlag, 1996. NHG skelnede mellem en ukirkelig og en kirkelig form for kristendom i Danmark, idet han betonede de to størrelses forskellighed og dog nære forbindelse i det folkelige liv. JIJs tolkning af forholdet mellem den nære og den fjerne kirke lagde han af historiske og systematiske grunde afstand til, idet han mente, at kollegaen skabte en urimelig modsætning mellem de to størrelser med en næsten énsidig vægtlæggen på den fjerne kirke, som en kulturel, mystisk, »selvforsynende« størrelse i historien og danskheden. Og modsat Jensen mente Gregersen, at vel levede den kirkelige kristendom og den ukirkelige i en symbiose, men den ukirkelige hentede sin næring fra den kirkelige. (Især s. 41 – 62).

I de senere år har der været en signifikant optagethed af den kunstneriske udsmykning af kirkerne. Medens man i årtier har ført spændende debatter om kirkemusikken, har den bildende kunst i så henseende fået en stedmoderlig behandling. Nu spørges der: Hvilken funktion har den moderne billedkunst i det sakrale rum? Hvilke æstetiske kriterier skal anlægges? Hvilke teologiske? Og hvad med den folkelige forståelse? Trykte og elektroniske medier har beskæftiget sig med problemet. Set i et bredt, aktuelt perspektiv har rektor dr.phil Else Marie Bukdahl sikkert ret, når hun nævnte billedkunstens stigende rolle, og dermed kirkekunstens voksende betydning i informationssamfundet, hvor de visuelle medier trænger frem på bekostning af den rent ordlige formidling. – EMB: Forholdet mellem kunst og kristendom. Carlsbergfondets Årsskrift 1996, s. 170 (s. 168-173).

Men at meningene om indholdet af det visuelle er heftige og modstridende fremgik allerede af diskussionen om Carl Henning Pedersens vældige udsmykning af Ribe domkirke. Vel nok den debat, der startede den stadigt levende debat om kunst i kirkerne. (Ang. denne sag henvises til cand.teol. Jens Kirks aktuelle artikel i KS 1996, Debatten om Carl-Henning Pedersens udsmykning af Ribe Domkirke og dens forudsætninger, s. 7 – 33). Spændende i kunstlivet er det, at figurative kunstnere af format nu gør sig stærkt gældende, og altså ikke bare betydelige abstrakte og nonfigurative billedmagere- og huggere tiltrækker sig opmærksomheden. Således er kunstnere som Arne Haugen Sørensen, Anders Kirkegaard, Erik Heide og Bodil Kaalund levende optaget af det bibelske drama og vinder gehør for deres udtryk hos kirkegængere og menighedsråd.

At viljerne ikke altid var at bøje mod hverandre, når kirkekunsten stod på dagsordenen, viste en konkret, principielt vigtig sag fra Nordjylland. I Hasserris ved Ålborg lod menighedsrådet de to kunstnere Niels Helledie og Adi Holtzer udsmykke kirken, fordi man syntes om deres kunst, der for begges vedkommende har et kristeligt engagement. De to billedkunstneres forslag blev sendt til Akadimirådet for de skønne Kunster, der har en rådgivende funktion vedrørende udsmykning af kirkerne. Her afviste man projectet som kunstnerisk værdiløst. Akadimirådets indstilling vakte harme i Hasserris. »Det er forargeligt, at en lille klike alt for længe har fået lov til at gøre sig til dommer over, hvad der er kunst og ikke kunst«, lød det fra Hasserris. Arkitekten Curt von Jessen, der var formand for Udvalget for Kirkekunst under Akadimirådet, mente på sin side at menighedsrådsfolk havde for ringe kvalitets-sans sammenlignet med eksperterne, og Helledies krucifiks i Hasserris ikke bragte nyt kunstnerisk set. Omvendt påstod Helledie, at Akademi-

rådet uhyre arrogant betragtede befolkningen som en uoplyst almue. – Mr. Bl. 1996/1, s. 5-7. Hermed er vi faktisk langt inde i demokratidebatten. Og kontorchef i km Finn Langager Larsen udtalte i demokratisk ånd, at »Selvfølgelig skal det være de folkevalgte kirkelige organer, der bestemmer hvilken kunst, der skal være i kirken.« – KD 020296. Men en nærmere begrundelse af denne »selvfølgelighed« blev ikke fremført.

Hans Hauge fornemmede, at menighedsrådene havde gjort sig til »meningsråd«, og at Hasseris-sagen ikke var en diskussion om kirkekunst, men om magtpolitik fra menighedsrådenes side, idet det folkelige demokrati fik en stigende indflydelse og fulgte den tendens til populisme, der var oppe i tiden. Men har man forstand på kunst qua menighedsrådsmedlem, og kan der stemmes om kunstnerisk kvalitet, spurgte HH i Dsk.Kt. 1996/3, s. 35.

Den kunstneriske leder af Selskabet for Kirkelig Kunst Erik Ellegaard Frederiksen opfordrede til besindighed ud fra en fornemmelse af, at Akadimirådet var ret så doktrinært og, at nogle af menighedsrådene ikke var nok indstillet på at lytte til de kunstkyndige. En samtale var absolut påkrævet, fremhævede han. – Mr.Bl. 1996/3, s. 10-11. Det var den nye formand for Akadimirådets Udvalg for Kirkekunst, billedhuggeren Erik Heide helt enig i, da han i et interview anslog en mere forsonlig tone end Curt von Jessen. Mr. Bl. 1996/7/8, s. 6. Og parterne nærmede sig da hinanden, så man tør håbe på et mere konstruktivt samarbejde. Det blev også oplyst, at Akadimirådet kun havde misrekommanderet en sjattedel af de indsendte projecter. Mr.Bl. 1996/11, s. 4.

I februar 1996 udsendte Akadimirådet en bog med titlen Kunst og Kirke, Christian Ejler's Forlag, hvor der vistes fremragende fotografier af god, dansk kirkekunst. Kendte skikkelser i dansk kulturliv som billedhuggeren Hein Heinsen, dr.theol. Jan Lindhardt og Hans Hauge leverede spændende indlæg til bogen. Hein Heinsen så den væsentlige problematik deri, at den moderne kunst ikke var forenelig med symbolikken og naturalismen. Modsat kunne kirken ikke gøre forkyndelsen eksperimental, men måtte lade sig binde til overleverede symboler. Sådan i almindelighed fandtes der iflg. HH ikke kristen kunst, men kristen kunst var den kunst, som menigheden i dialog med kunstneren lod blive i rummet, (anf. skr. s. 10-11).

Birthe Weiss udtalte, at kunstudvalget under Akadimirådet havde »den ultimative æstetiks faste hånd«; dette noget håndfaste udtryk dækkede ikke, at udvalget var beslutningstager i modsætning til menighedsrådene og km, men som betegnelse for en forsamling med særlig indsigt i at give bud på kunstneriske løsninger. Prf.Bl. 1996/9, s. 176-177.

Direktøren for Statens Museum for Kunst Allis Helleland bemærke-

de, at i ca. 150 år havde Nationalmuseets folk, sågar med støtte af Kunstakademiets kunstudvalg, af historisk og arkæologisk interesse gjort kirkebygningerne til nationalmonumenter der ikke måtte røres ved, og hvor kun dekorativ, ikke-forkyndende, ikke-provokerende billedværker fik adgang. Nu gjaldt det om at iværksætte en samtale med kunstnere og eksperter, så at både menighedens ønsker og den kunstneriske frihed fik gode kår. Urimeligt var det i hvert fald, at historikermagistre »eller en tilfældig flok middelmådige og forsigtige amatører i et menighedsråd« skulle kunne virke som stopklodser for kunsten. – AH i katalog til en udstilling i Holmens kirke, 1996.

Vores mest internationalt kendte kunstner Per Kirkeby oplevede, at andenfasen af en udsmykningsopgave »faldt« på grund af en ny menighedsrådssammensætning i Frejlev ved Aalborg, og han kommenterede forløbet således, at det var den trygge dagligstuemening folk ønskede i kirken på tværs af kristendommens »komplicerede mysterium«. Men folkekirken skulle ikke komme til folket, det var folket, der skulle møde en »kvalificeret kirke«. Ber.Tid. 141296.

Den ligeledes meget estimerede kunstner Peter Brandes oplevede samme desavouering som Kirkeby af et nyt menighedsrådsflertal i Roskilde Domsogn, hvor Carlsbergfondet ellers ville have skænket Domkirken tre glasvinduer. EB 211196.

Dr.phil. Erik A. Nielsen hævdede, at folkekirken led af god smag, fordi kunstnerne havde foretaget en calvinistisk billedstorm, idet man havde tabuiseret det fortællende og allegoriske i kirkekunsten. Navnlig Hein Heinsen havde han i kikkerten. Billedkunsten var blevet akademisk og ufolkelig og uden udfordring til mennesket, der som religiøst subjekt kom i kirken for at møde et modspil. – Pols Interpol 030496 s. 4 – 5.

Salmebogskommissionen var igang med sit arbejde, og i december udsendte man en fyldig statusrapport. Et initiativ der måtte stoppe megen diskussion om lukkethed i kommissionen. Rapporten beskæftiger sig med ældre salmer og bringer eksempler på, hvorledes man har ført teksterne tilbage til deres oprindelige form. I forordet understreges, at der på det aktuelle tidspunkt ikke er taget endelig beslutning om, hvilke salmer fra DDS, der skal optages i den nye salmebog.

En række grundtvigianere med biskop Herluf Eriksen og provst Vagn Kvist i spidsen henstillede til Birte Weiss at der blev foranstaltet et prøvesalmebog, inden der blev foretaget en autorisation af salmebogskommissionens oplæg. Dsk.Kt. 1996/17, s. 241.

En fortsat kritik af de moderne salmers lødighed kom til orde, men Norman Svendsen hævdede 070996 i DRs P 1, at hvis vi ikke tog højde

for nutidens salmer, ender vi let i noget finkulturelt og musealt, hvorfor de må repræsenteres i den nye salmebog.

Tidligere års ivren for og diskussion om såkaldte gudstjensteforsøg og andre liturgiske nybrud hørte man ikke meget til i 1996.

København havde æren af at være kulturby 1996. Bibelselskabet tog i den anledning initiativ til, at der uddeltes et eksemplar af Det Nye Testamente til alle 620.000 husstande i storbyområdet. De enkelte sogne skulle stå for distributionen. 90 procent af alle københavnske kirker medvirkede til uddelingen, hvad Bibelselskabets generalsekretær Morten Aagaard så som et positivt træk i en tid, hvor det efter hans vurdering var småt med fælleskirkelige initiativer. Nyt fra Bibelselskabet. 1996/3, s. 2. Biskop Norman Svendsen havde bemærket, at der havde været nogen uro over uddelingen, ikke mindst i Folkekirkens bagland, men at det store flertal fandt, at initiativet var »helt i pagt med tidens åndelige trend.« JP, Standpunkt 080996.

Menighedsrådene

Vi har i det foregående bemærket at ordet »demokrati« spillede en væsentlig rolle i årets debat. Utvivlsomt foranlediget af menighedsråds-kredse, politikere og teologer af en bestemt observans. Forfatterne til bogen Det almindelige præstedømme og det folkekirkelige demokrati, udtrykte fra lidt forskellige synsvinkler stor tillid til det myndige lægfolks indflydelse gennem menighedsrådene, hvorimod der ikke herskede enighed om betimeligheden om en synodallignende ordning for folkekirken.

Hans Raun Iversen bruger i nævnte bog (s. 130 – 160) betegnelsen »de døbtes præstedømme« i stedet for det almindelige præstedømme eller lægfolket. Dette præstedømme skildres som menighedspleje, der defineres som »i enhver henseende at tage del i og ansvar for livet i Evangeliets modtagelse.«(s. 131). Men statskirkelighed og en forkert ekklesiologi har forhindret de døbte i at kunne leve op til forpligtelsen i at være præster for hinanden, ja, der konstateres »undertrykkelsesmetoder«, »selvundertrykkelse«, »fortielser« (s. 145). Hvorimod HRI mente at sidde inde med nogle løsningsmodeller med satsning på den demokratiske udvikling af lægfolkets indflydelse på de ledende organer i kirken. Demokratiets funktioner passer nemlig bedst til »en kirke, der tør være kirke i vor tid«(s. 138). Og det er blandt andet en kirke, som er samtalende og bidrager til den demokratiske udvikling i samfundet. En særlig vægt lægger HRI på valgte stiftsråd, der skal påtage sig alle mulige opgaver, lige fra biskoppelige pligter til ideer, som man kender dem fra Kirkefondet.

Også Theodor Jørgensens indlæg er båret af stor sympati for menighedsrådsinstitutionen, idet menighedsråd og menighed praktiserer det almindelige præstedømme i sognet gennem udbredelsen af evangeliet og diakoni. Men, skrev TJ, menighedsrådene bør også have mulighed at rejse læresag mod en præst, idet det almindelige præstedømme skal værne om den rene forkyndelse og den rette forvaltning af dåb og nadver. Følgelig var TJ utilfreds med menighedsrådslovens § 37, der tilsiger præsten uafhængighed af menighedsrådet i vedkommendes embedsførelse.

Universitetslektor Karsten Fledelius havde den opfattelse, at menighedsrådene ikke bare var ansvarlige for den lokale kirkes praktiske anliggender, men også i kraft det almindelige præstedømme var »første instans i det gejstlige tilsyn« og dermed var med til at sætte de teologiske rammer for folkekirken. KD 110796 kronikken.

Professor Leif Grane mente, at Theodor Jørgensen og Raun Iversen ønskede at udstyre en kirkepolitisk opfattelse af det almindelige præstedømme med en teologisk ikklædning. Men idet man ville forbinde det almindelige præstedømme med et folkeligt demokrati med menighedsråd, synoder osv kom man ud i uklårheder. For udtalelser fra sådanne organer vil kunne blive forstået som den hellige almindelige kirkes holdninger. Og hvis ikke, til hvad formål tjener så den slags udtalelser? – LG: Kan det almindelige præstedømme bruges til noget? Dsk. Kt. 1996/12, s. 176 – 182, især s. 180f. Hans Raun Iversen derimod følte, at Grane og han begge stod på luthersk grund i et fællesskab om at værne evangeliets sag, men at divergensen mellem dem lå i vurderingen om arbejdet med kirkeordningen tjente evangeliets løb i folket, hvor Grane var ret så indifferent, medens HRI selv mente, at vi skulle være på mærkerne just i den sag. – HRI: Kan Luther bruges til noget? Dsk.Kt. 1996/13, s. 192 – 194.

I sin mundtlige beretning på Kirkefondets årsmøde var generalsekretær Kaj Bollmann inde på tanker, der var i samklang med ideer fra ovennævnte bog, således: »en af vores hovedpointer >i kirkestrukturdebatten< er, at menighedsrådenes centrale rolle, centrale ansvar for vilkårene for liv og vækst i det kirkelige arbejde, skal understøttes.« – Nyt fra Kirkefondet 1996/1, s. 20.

KDs leder 120196: Og det er formentlig rigtigt, at årsagen til den historisk store passivitet i lægfolket er den, at menigheden af præsterne aldrig har fået lov til at få medindflydelse og tage medansvar.

Birte Weiss gik også ind i debatten om demokrati i folkekirken. Hun erklærede sig uenig med de »to små fløje«, som ville henholdvis udvikle det kirkelige demokrati gennem en synodal ordning, og henholdvis mente at kirke og demokrati var hinanden fremmede størrelser. Til gengæld

opfordrede BW indstændigt til, at menighedsråd og kirkeligt engagerede mennesker varetog de demokratiske opgaver mere seriøst, sådan som lovgivningen havde lagt op til; hun fandt dog der var tegn til voksende forståelse for det folkelige ansvar i kirken. KD 260496 kronikken.

Men er der ikke ting i kirken, som er vigtigere end at skabe opmærksomhed omkring menighedsrådene? mon det vil skabe levende menigheder? evangelisation er dog en større sag, skrev forstander Gunner Tøttrup i Diakonissehuset Sankt Lukas Stiftelsen årsberetning for 1995/96, s. 8f.

På generalforsamlingen 060396 for Distriktsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer i København og Frederiksberg kom formanden Karsten Fledelius ind på den afsluttede Porvoo-høring. Forløbet havde efter hans mening afsløret, at der eksisterer ikke løste strukturproblemer i folkekirken »selvom indflydelsesrige grupper netop ønsker at fastholde uklarheden ud fra en tvivlsom forestilling om, at den er den danske folkekirkes adelsmærke.« (Fra den trykte beretning).

Den 12. november blev der afholdt menighedsrådsvalg i landets sogne. Stemmeprocenten opgjordes ved valget i 1992 til 16,7 procent. I langt de fleste sogne har der i tidens løb været afholdt såkaldte aftalevalg med kun en liste. Ikke få sogne har oplevet vanskeligheder med overhovedet at kunne lave en fuldtallig liste. Hidtil har det højt besungne menighedsdemokrati altså ikke haft en overvældende folkelig tilslutning. Birte Weiss opfordrede nok engang indtrængende folkekirkens medlemmer til at deltage i 1996-valget. Hun mente at se en bred interesse for folkekirken, selvom viften af interesser og holdninger var nok så stor. Og vel var det staten, der lagde de brede linjer i styringen af kirken, men når det gjaldt folkekirkens hverdag havde menighedsrådsmedlemmerne ansvaret og dermed i virkeligheden alle, der tilsluttede sig folkekirken. – JP kronikken 060996. Dog lige meget hjalp det: Kun i 328 kredse af Danmarks 2204 menighedsråds kredse blev der afholdt afstemningsvalg, og stemmeprocenten nåede kun op på 16,5 procent. »Folkekirke uden folkelig Interesse« skrev Weekendavisen, og Birte Weiss beklagede i lighed med sine forgængere resultatet og opfordrede menighedsrådene til en større omverdenskontakt. 15 – 21 november.

Men ikke alle deltog i beklagelserne over den ringe valgdeltagelse. Ikke alle kunne se, at det var en svaghed, når det kirkelige liv ikke formede sig i demokratisk-politisk ånd. En større eller mindre stemmeprocent og aftalevalg eller kampvalg behøvede ikke at sige noget om den kirkelige interesse i sognene, akkurat som det ikke ville være på sin plads at måle folkets kristendom efter kirkegangsprocenten. – Hertil især fhv. biskop Thorkild Græsholt artikel Opgiv Bekymringen i KD

201196. Men Torben Rechendorff hørte til de fortsat bekymrede, for han fandt det meget betænkeligt, at store økonomiske midler kunne forvaltes uden at vælgerskaren blev inddraget. Det var bekymrende, at så få på demokratisk vis var interesserede i folkekirkenes ve og vel, og at folk ikke gad gå til orienteringsmøder om menighedsrådsarbejdet, og at gennemsnitsalderen var så høj i rådene. KD 271196.

EB, der så frydefuldt retter kanonen mod præstestanden, havde i år også menighedsrådene som skydeskive, idet disse af lederskribenten blev beskrevet som »en karikatur af folkelig medleven. Det består af en flok sammenspiste individer, der går langt mere op i at bygge kostbare sognegårde og restaurere præstegårde end i kirkelivet.« 081096.

Ud fra den ringe interesse i at deltage i menighedsrådsvalgene konkluderede sp. Freddy Cortes:«lad os se i øjnene at interessen for folkekirken som kirke er lig nul, hvorimod interessen for folkekirken som servicestation (...) er stadigt (...) stigende.« KD 311096.

Både fra Lf. Mr., bispekollegiet og præsteforeningen var det et ofte udtalt ønske, at der blev oprettet flere præstestillinger angiveligt på grund af større brug af præsterne udover de rent gejstlige funktioner. Og signalet blev åbenbart modtaget. I sin tale ved Folketingets åbning omtalte statsminister Poul Nyrup Rasmussen den stigende arbejdsbyrde for præsterne og meddelte, at km. Birte Weiss ville fremlægge forslag om flere stillinger i sognene, så at psykisk syge mennesker kunne hente støtte hos præsterne, primært i storbyerne. Folketingstidende s. 3. Over for en advarsel mod at tro, at folkekirken kunne løse klart sociale opgaver, understregede Birte Weiss, at der var kommet en voksende forståelse af, at de sociale apparater ikke kunne klare alle problemer, men at der var spørgsmål, som bedst løstes ved et personligt møde imellem mennesker. Iflg. km indebar dette ikke, at statsopgaver skulle overdrages til private organisationer, men der kunne være tale om et nødvendigt supplement. Mr.Bl. 1996/10, s. 7.

Ang. præstemanglen er det nok værd at notere sig, at der i 1960 var 1700 præstestillinger og i 1995 var man oppe på 1925 årsværk. Men her må arbejdstidsforkortelser, stigende folketal, større krav fra folkekirke-medlemmernes side have in mente. – Peter A. Krogsøe i Prf.Bl. 1996/51-52, s. 1109.

Teologi og kirkelige partier

I Århus blev der i 1995 oprettet et »Forum Teologi-Psykologi« med det formål at skabe tværfaglig og positiv kontakt mellem to fagområder, der tit har stået i et spændt forhold for ikke at sige mistænksomt forhold til

hinanden. Nyere landvindinger i sjælesorg og psykologers trang til en større religiøs og filosofisk indsigt skal have bidraget til realiseringen af det nye initiativ. – Lektor Troels Nørager: Forum Teologi-Psykologi i Nyhedsbrev fra Det teologiske Fakkultet i Aarhus, 1996/1, s. 55-56. Forholdet mellem teologi og den moderne religionspsykologi behandlede Nørager udførligt i sin disputats *Hjerte og Psyke*, forlaget Anis 1996.

Et andet initiativ af praktisk-teologisk art var et Missiologisk Forum, der påbegyndte sin virksomhed i november 1995 og straks lagde op til problematikken vedrørende religionernes møde. – Nordisk Missions-tidsskrift. 1996/maj, s. 23.

Det etablerede Forum Teologi Naturvidenskab levede tilsyneladende i bedste velgående. De til foretagendet knyttede teologer viste udpræget sans for at viderebringe deres budskaber. Se f.eks. en stor artikel i JP 250296 med Niels Henrik Gregersen, hvor han på populær måde behandler forholdet mellem kristendom og naturvidenskaben ud fra den holdning, at der ikke er tale om hinanden fjendtlige størrelser. Over for journalisten nægter NHG ikke, at hans ideer kan tolkes som et forsøg på at gøre kristendommen mere acceptabel for nutidsmennesket.

Den voksende interesse for etiske spørgsmål affødte også i 1996 en række indlæg fra teologer af klasse; bl.a. kan nævnes en afhandling af rektor dr.theol. Ole Jensen: *Aktiv dødshjælp i Danmark*. Dansk Teologisk Tidsskrift. 1996/1, s.50 – 61, hvor forfatteren plæderer for, at man ikke yderligere liberaliserer dødshjælpkriteriet i Danmark.

Også dr.theol.h.c. Rudolph Arendt gjorde sig gældende i den etiske debat. Nøgternt bemærkede han, at »Når ordet etik i den grad er kommet på dagsordenen skyldes det ikke, at vi er blevet mere etiske end tidligere, men eksplosionen i viden og kunnen. Jo mere man ved og kan, jo mere brændende bliver spørgsmålet: skal vi?« – *Etisk børnelærdom i en stundesløs tid*. Fønix, 1996/1, s. 42 (s. 42 – 50).

Tidligere tiders hyppige teologiske angreb på kirkelige retninger hørte til sjældenhederne. Men en spændende artikel af rektor Niels Thomsen *Postmoderne ortodoksi*, trykt i *Information* 090496, var bemærkelsesværdig. NT noterede, at erfaringerne fra 1970 for år tilbage begyndte at få plads i teologien, så at kristendommen blev relateret til individets egenforståelse og dermed også kunne få betydning for kultur og samfund. Men til NTs store undren blæste vinden nu en anden vej. Basal praksistænkning er nu ude af teologiens felt. I stedet er der dukket begreber op som nybarthianisme og nytidehverv. Tendenser repræsenterende en udialektisk kristendomsforståelse. De nye tidehvervsfolks ortodokse holdning minder iflg. NT om fordums østeuropæiske sociali-

sters forhold til marxismen nemlig en tænkning i et uproduktivt, introvert kredsløb, hvor man udfoldede sine evner på andre områder.

Sp. Mikkel Wold opfattede interessen for den tidehvervske teologi mere positivt end Thomsen, idet han refererede til optagetheden af den oprindelige tidehvervsretning med navne som Tage Schack og K.Olesen Larsen, og desuden mente at man bevægede sig et godt stykke ud over det tidehvervske nemlig i retning af nybarthianismen. I det hele taget fandt MW en besindelse i tiden på den store, teologiske tradition – som oplevedes som mere substansholdig end megen aktivisme og en teologi, der var »udvandet, skeløjet, tandløs og inderlig kortvarig«. – Genopdagelsen af traditionen. Information 070596.

Som de mere markante med henblik på den nyortodokse tendens, som MW drager frem, kan man nævne biskop Lise-Lotte Rebel og sp.dr.theol. Bent Flemming Nielsen.

Jørgen I. Jensen gjorde sig overvejelser over årsagen til den nyvåg- nende interesse for Barth og fornemmede den deri, »at den hermeneutiske diskussion åbenbart er under afvikling, at det faktisk ser ud til, at den store oversættelse af evangeliet for det såkaldt moderne menneske ser ud til at være strandet. Det moderne menneske har vist sig ikke at være særligt moderne.«- JIJ: N.H.Søe. DTT 1996/2, s. 92 (s. 81 – 105).

Tidehvert har i årtier fået sin dødsattest underskrevet af modstandere. I foråret blev det Kirkeligt Samfunds tur, idet Svend Bjerg og Palle H. Steffensen troppede op i ringen som udfordrere. Man kunne iflg. de to kombattanter ovenikøbet sætte et præcist årstal på dødsdatoen, nemlig det øjeblik Lars Holm overtog redaktørposten af Dansk Kirketiden- de. LHs, efter de to skribenters opfattelse, konfuse ledere i Dsk. Kt. er repræsentative for Ki.Sa.s bortgang fra detteliv. To eller tre ting var man optaget af i Ki.Sa., nemlig af en ensidig og partisk vægtlæggen på prædikenen, og for det andet af en fokusering på det numeriske antal kirkegængere. Men Ki.Sa- var ude af kontakt med folket, som man op- trådte nedladende over for. Heller ikke havde man opdaget at forbindel- sen mellem kirke og folk faktisk ikke eksisterede – ikke engang i land- distrikterne. Påtrængende opgaver som f.eks. dåbsoplæring har det grundtvigsk-tidehvervske parti så at sige ikke gjort noget ved. Ki.Sa. snakkede bare hult som et »udtryk for den ualvorlige præstekirke!« KD 23 og 240596. I KD 300596 afviste Lars Holm og Jens Ole Henriksen at gå ind i en diskussion med Bjerg og Steffensen, da de ikke kunne ta- ge deres angriberes argumenter og form alvorligt.

Mange i folkekirken fornemmede, at yngre præster ikke mindst blandt kvinderne ikke var overvældende optaget af de klassiske teologi- ske spørgsmål og den heraf udsprungne forkyndelse, men i stedet var

gået op i social omsorg og sjælepleje for menighedernes dårligt stillede. I en kronik i KD 191096 gjorde sp. Sanne Thøisen op med »omsorgsteologien« og analyserede dens baggrund. I denne pastorale og teologiske tænkning og praksis hævdede ST, at der skete »en moderliggørelse af Gud og en tilsvarende infantilisering af mennesket.« Og præstens rolle som den gode moder eller hyggeonklen fremhævedes, så at lægfolket umyndiggjordes. Omsorgsteologerne, hvis teologiske habitus ST ikke havde synderlig respekt for, arbejdede ikke seriøst med at nytolke og formidle den kristne tradition. En årsag til udviklingen fandt hun i tidens autoritetstab og de diffuse indstillinger til præsterollen. I den forbindelse pegede hun på svagheden i den teologiske uddannelses manglende sans for det eksistentielt religiøse i traditionens tekster, idet man på universiteterne lagde for stor vægt på en deskriptiv metode.

I 1988 ansøgte Menighedsfakultetet om tilladelse til eksamensret for de studenter, der frekventerede institutionen. Men Undervisningsministeriet afslog dengang anmodningen. Nu var man parate til at forsøge igen.«At opnå den formelle kompetence, tror vi efterhånden på, er muligt.« Betæneligheder ved om eksamensretten gav gevinster nok, havde man på MF, men fordelene vejede åbenbart tungere end ulemperne, nemlig selvstændigt til at kunne sige »hvad sand teologi« går ud på og det »på højeste vidneskabelige niveau«. Men disse overvejelser indebar ikke, at man for altid ville føle sig bundet til folkekirken i dens aktuelle skikkelse. – Fra MFs bestyrelseformand sp. Allan Graugaard Nielsens beretning på et repræsentantskabsmøde. Vennebladet. 1996/11, s. 3.

Økumeni og ydre mission

Økumenikerne i folkekirken hører ikke til de mest tavse. Men man kan have indtrykket af, at disse folk til tider føler sig isoleret i den folkekirkelige virkelighed, se således

Øjvind Kyrø i Udsyn 1996/1, lederen, »Det er besynderligt, at Folkekirken, der smykker sig med ord som »rummelig« og »fri«, er så konform (...) Enhver form for handlen inspireret af den økumeniske bevægelse, er blevet mødt med skældsord som »aktivisme« fra højtråbende tidehvervspræster og grundtvigianske teologer, tavst støttet af de fleste kolleger.«

Denne frustration er åbenbart også tilstede blandt økumenisk aktive ude omkring, i hvert fald skrev Det mellemkirkelige råds formand Britta Schall Holberg, at man i de store, internationale organisationer talte om den »økumeniske vinter«. Nyt fra Det mellemkirkelige Råd, september 1996, s. 1.

Men uden talerør er den økumeniske fløj i Danmark slet ikke. KD som under ny ledelse har vundet stadig større gehør, forekommer at have de økumeniske bestræbelser kær, således som man så det ved Porvoo-høringen og siden ved bispevalget i Viborg stift, se f.eks. bladets leder 020596.

Efter Porvoo-erklæringen kom som omtalt i KS 1995 et nyt økumenisk dokument på markedet. Dets officielle titel var Joint Declaration on the Doctrine of Justification Between the Lutheran World Federation and the Roman Catholic Church. En dansk oversættelse udkom i marts 1996. Fælleserklæringen skulle tjene det formål at udtrykke en større indbyrdes forståelse mellem den romersk-katolske kirke og lutherdommen i synet på spørgsmålet om retfærdiggørelse ved tro, således at tidligere protestantiske og katolske gensidige fordømmelser på dette centrale punkt ikke længere skulle have aktuel gyldighed. Det bliver biskopperne, der skal tage stillingen til om folkekirken kan tilslutte sig erklæringen. – Se dokumentet udsendt af Det Mellemkirkelige Råd.

Hurtigt meldte adjunkt Ph.D. Carsten Elmelund Petersen sig som en skarp kritiker af dokumentet. Hertil Prf. Bl. 1996/4, s. 57 – 68, hvor han betegnede erklæringen som et tilsløret forsøg på at gøre kirken synlig gennem en vægtlæggen af bispeembedet. For CEP var en underskrivelse af erklæringen nærmest lig med et forrædderi mod reformationen og et knæfald for Vatikanet. I sin artikel og i et følgende indlæg angreb han voldsomt Erik Norman Svendsen, som han beskyldte for en overfladisk arrogance i bedømmelsen af Porvoo-dokumentet, og han udbad sig ENS teologiske mening om det nye dokument i luthersk kontekst. – CEP: Biskopper kan tage fejl. Prf.Bl. 1996/9, s. 177 – 180. – ENS afviste de fremførte anklager mod sin person, og nægtede at gå ind på spørgsmålet om den lutherske retfærdiggørelseslære er udtrykt i JD, eftersom overvejelsesproceduren stadig er i fuld gang. – ENS i Prf.Bl. 1996/10/s. 203-204.

Iflg. Nyt fra Det Mellemkirkelige Råd, juni 1996, var biskopperne blevet enige om at udskyde deres stillingtagen til til de læremæssige spørgsmål i dokumentet, indtil der forelå en ny udgave af samme. Samme organ fra november meddelte, at endelig udgave af erklæringen vil blive udsendt i foråret 1997.

Hvad angik den principielle teologiske debat fandt dr. theol. Erik Kyndal det væsentligt, at man både fra luthersk og katolsk side i hvert fald havde den intention, at retfærdiggørelseslæren havde en helt central funktion i kirkens liv. Men rent praktisk stillede han sig skeptisk over for, om man burde formulere en officiel erklæring om denne lære al den stund der forelå uafklarede spørgsmål om konsekvenserne om en

eventuel konsensus just på dette punkt. EK: Retfærdiggørelse af tro. Prf. Bl. 1996/12, s. 241 – 245. Den i Danmark kendte norske teolog Inge Lønning var utilfreds med Elmelund Petersens analyse af dokumentet, men følte alligevel, at det burde afvises på grund af dets hermeneutiske forudsætninger og metodiske greb, der tjente til at fortegne modsætningerne. Prf.Bl. 1996/8, s. 145 – 154.

IMs hovedbestyrelse sendte et åbent brev til biskopperne om det nye dokument, hvori man ytrede betænkelighed, idet man mente at erklæringen mere var udtryk for kirkepolitiske intentioner end den udtrykte en faktisk samstemthed mellem katolikker og lutheranere. IMT 1996/17 s 15.

Heller ikke de højkirkelige syntes begejstrede. Sp. Knud Christensen stillede dette tøvende spørgsmål: »Er den økumeniske bevægelse mon en »grøn« bevægelse, eller er den styret ovenfra, måske oven i købet med et både politisk/eller et kirkepolitisk formål?« – Reformatio, 1996/2, s. 62. Søren Krarup var ikke så langt fra Christensens standpunkt – dog uden mindste tøven på hånden. Intentionen med Joint Declaration var iflg. SK klart politisk, nemlig helt på linje med EUs ensretning af folkene. Men hvad vi overhovedet skal med denne fælleserklæring stilles der ikke spørgsmålstegn ved. Dertil kommer, at der er tale om en smart intrige fra pavekirkens side som Det mellemkirkelige Råds teologiske arbejdsgruppe er hoppet på, hvormed det har svigtet den lutherske forståelse af nådens karakter, luthersk forstået. – Fælleserklæringen. Tidehverv, 1996/5, s. 101-102.

I Tidehverv sleb man i det hele taget endnu engang våbnene. Sp. Terkel Tikjøb hævdede i artiklen Nu igen!, at det var konstrueret »snak«, hvis man mente, at reformationstidens holdninger var aktuelt irrelevante. – Tidehverv 1996/6, s. 105 – 108. Sp. Jesper Langballe sammenlignede det nazistiske kampbråb »et land, et folk, en fører« med de økumeniske enhedsbestræbelser:«Enheden er tidens gud, som alle paver og politikere, mediepapere og økumenikere i vort århundrede har brølet på, når de skulle mobilisere masserne:én verden! – et Europa!- én profet! – en kirkeinstitution! – en pave! – En fører! – et globalt folk!« – KD 080596.

Sp. Anders Gadegaard imødegik påstande om, at Fælleserklæringen var udtryk for et kirkepolitisk komplot. Tværtimod var dokumentet ærligt i sin skildring af divergenserne mellem katolikker og protestanter, samtidig med at man påviser en grundlæggende consensus om retfærdiggørelse ved troen alene. En tilslutning til fælleserklæringen ville skabe et bedre forhold kirkerne imellem, uden uniformering, men som en synlig samhørighed diakonalt og gudstjenestemæssigt. Der var i det

økumeniske arbejde ikke sat focus på centralisering; tværtom skulle kirkerne helst samarbejde direkte. – AG:Leif Grane som økumeniker. Prf.Bl. 1996/47, s. 1009 – 1010.

Som forventelig var heller ikke Ki.Sa. begejstret for fælleserklæringen. Man fandt det rimeligt at samtalen om væsentlige teologiske spørgsmål herunder retfærdiggørelseslæren gik videre. Om samtalen kunne føre noget sted hen, var man tydeligvis i tvivl, gennem en understregning af at netop retfærdiggørelseslæren i væsentlig grad betinger kirkernes forskellige ekklesiologi. De grundtvigske mente ikke at diskussionen skulle give sig udslag i formelle "tiltrædelseserklæringer", hvad der heller ingen saglig motivering var for ud fra dansk kirkelige tradition i påkommende tilfælde. Istedet burde katolikkerne og de reformatoriske kirker føre dialogen på utvungen vis. – Dsk. Kt. 1996/11, s. 160 – 161.

Kirkens højrefløj

havde stadig sine yndlingstemaer, og sine bekymringer. »Udviklingen indenfor folkekirken er en smerte for mig. Jeg ser ikke nogen drejning i positiv retning«, sukkede IMs generalsekretær Jens Mortensen. – Missionsvennen (MV) 1996/1. Og i et brev fra Dansk Bibel-Institut (DBI) af 120396 om økonomisk støtte stod der, at "Mange troende rundt omkring i Danmark lider under hyrdernes svigt både i lære og liv." Skylden for den sørgelige tingenes tilstand kunne altså placeres hos den gejstlige stand, ligesom samme stand – som påvist – fra anden side må høre bebrejdelser for at umyndiggøre lægfolket og ikke tage det økumeniske arbejde tilstrækkeligt alvorligt. For at rette op på tingene greb højrefløjen da blandt andet til det initiativ, at Menighedsfakultetet og DBI oprettede et alternativt udvalg til det udvalg, som biskopperne havde nedsat til at analysere blandt andet spørgsmålet om folkekirkens holdning i ritualmæssig henseende til registreret partnerskab. »Vi er sat til at beskrive hvad Bibelen siger om dette spørgsmål«, udtalte Carsten Elmelund Petersen, ligesom han mente, at debatten savnede elementære lutherske forestillinger. – Udfordringen 1996/5. – IMs hovedbestyrelse støttede i lighed med andre højrefløjsgrupper initiativet. – IMT 1996/5, s. 15.

I februar vakte et læserbrev i Prf.Bl. 1996/7, af sp. Carsten Møller-Christensen, Allinge-Sandvig opsig, fordi C. M-C ikke ville udelukke, at HIV/AIDS kan være Guds straf over homofilt samliv. C. M-C kunne heller ikke konstatere anger og bod hos de smittede, der havde levet imod bibelens bud.

Korshærshchefen Bjarne Lenau Henriksen leverede en myndig kommentar til, at HIV/AIDS skulle kunne være Vorherres straf over homofile. Derved opstilledes et ukristeligt og sadistisk billede af Gud, foruden at tanken ikke var logisk, da sygdommen på verdensplan hovedsagelig rammer heteroseksuelle. Korhærshbladet 1996/4, Bagsidekommentar.

Erik Norman Svendsen blev af K. Lindhardt Jensen voldsomt angrebet for at ordinere en kvindelig homofil præst og kreere en homoseksuel provst. Det kunne ikke være rigtigt, at en af den danske kirkes ledere egenhændigt og tilmed »næsten i hemmelighed« lavede om på kirkens gamle ordninger og direkte bragte folkekirken i konflikt med Guds ord og dermed svigtede sin embedspligt. KLJ i en kronik med titlen Hvem skal føre tilsyn med biskoppen? KD 111295.

Norman Svendsen svarede tilbage, at KLJ førte sin sag frem på en mindre hæderlig facon. Samfundet havde faktisk lovgivningsmæssigt accepteret en samlivsform, der var almindelig godtaget i Danmark. Ignorerede man fra kirkeligt hold dette faktum, opstod der et spørgsmål om troværdighed. KJL overså altså det samfundsmæssige aspekt, når han protesterede mod, at mænd og kvinder, der levede i registreret partnerskab kunne beklæde en præstestilling. Og IMs formands påberåbelse af bibelen fandt ENS mere biblicistisk end bibelsk og dermed uden fornemmelse for, hvad der i dag må være kristen norm. ENS mente, at den registrerede samlivsform var en ansvarsfuld og ikke syndig måde at leve på som homofil. ENS benægtede, at han på egen hånd havde indført en ny praksis og ovenikøbet i det skjulte. Andre biskopper havde ordineret homofile, ligesom han ikke havde dækket over, at en præst eller provst levede i registreret partnerskab. Men han var forarget over, at KLJ havde udstillet en bestemt person fremfor at argumentere ud fra det principielle i debatten. – Artiklen Lindhardt Jensens tilsyn, trykt i KD 141295 og i Udfordringen 1996/1, kroniken.

LMs landsformand Jens C. Schmidt stillede sig på line med IM: »Jeg er forbavset over med hvilken frimodighed, man fordrejer den bibelske sandhed. Her tænker jeg på en biskops udsagn om, at homofil adfærd ikke er lig med syndig adfærd.«– MV 1996/8, s.3.

Teologer på højrefløjen prøvede at påvise uforenligheden mellem bibelske tekster og kirkelig velsignelse af homofile forhold. Se f.eks. lektor dr.theol. Kurt Christensens artikel De bibelske homofiliteksters nutidige betydning. Prf. Bl. 1996/40, s. 833 – 841. Men man forstår professor dr.theol. Kirsten Nielsens anke over disse eksegetiske bestræbelser, at dommen synes at være afsagt allerede før præmisserne er fremlagt. KN: Hvad er det at velsigne? Prf.Bl. 1996/41, s. 857 – 866.

Den store optagethed af det kristeligt ikke-betimelige i registreret partnerskab kan umiddelbart undre. Men forstander cand.teol. Jens Ole Christensen så nok rigtigt, når han betegnede just den debat som »kun en lille del af isbjerget«, og omtalte konflikten i folkekirken som en strid om vigtige lærespørgsmål, og som kunne have uoverskuelige følgevirkninger.- KD 110496.

Det var ganske tydeligt, at højrefløjen nærrede en mere og mere udtalt mistillid til biskopperne; samme holdning havde man til kirkeministeriet. Sp. Jørgen Sejergaard mente således, at biskopperne som flest repræsenterede en ubibelsk teologi; men km stod for en ligefrem bibelhadsk magtinstans, der ad lovgivningens vej kunne bekæmpe bibeltroskab. – Vennebladet 1996/12, s. 2.

Betænkelig var højrefløjen altså ved oplevelsen af et angiveligt statskirkeligt, autoritært embedsmandsvælde; konkret pegede sp. Orla Villekjær i DR 270296 på Preben Espersen som en person, der havde gjort statskirkeligheden til en institution, der ikke var til værn for forkyndelsen.

Ikke mindst Erik Norman Svendsen måtte stå for skud. Og kampagnen mod ham syntes forstærket efter den refererede artikel fra 141295. I 1995 talte ENS ved IMs årsmøde-gudstjeneste i Københavns Domkirke, men »Hvis vi havde kendt Norman Svendsens holdning >til registreret partnerskab< havde vi ikke indbudt ham«, udtalte IMS formand K. Lindhardt Jensen til KD 060495.

I samme nummer af KD fremgår det, at højrefløjsvalgmenigheder i Jylland er utilfredse med det biskoppelige tilsyn, og at en åndsbeslægtet frimenighed i Frederikssund netop af den grund ikke har villet gå ind under valgmenighedsordningen.

Lindhardt Jensens angreb på Københavns biskop kaldte pastor Paul Honoré frem til en indsigelse. Han fandt det udtryk for en svag kristentro, at man i IM åbenbart ville skabe et åndeligt miljø uden at være i dialog med andre synspunkter end ens egne. KD 190496. Men PH kunne spare sine bekymring, replicerede Lindhardt Jensen, for når der hersker enighed om, at Guds ord er kanon for kristen liv og lære, så er der frihed nok til at tale om, hvorledes den kristne i dag skal leve efter Guds ord. KD 240496.

Generalsekretær cand.teol. Ole Andersen bad biskopperne om en klar besked på, om de for alvor ønskede højrefløjspræster i deres stifter, idet konkrete sager syntes at pege på en tjenstlig tvang, der tvang disse præster udi en hyklerisk situation. Endvidere henviste OA til en efter hans mening udemokratisk sammensætning af bispekollegiet, hvorved et stort mindretal i folkekirken var uden repræsentation, hvorfor OA fo-

reslog valg af nogle "landsbiskopper" valgt ved forholdstalsvalg. KD 170496.

Unge teologer fra folkekirkenes højre side var betænkelige ved at tage en præstegerning op om under de nuværende forhold; som stud.theol. Peter Olsen kontant udtrykte det: »for mig vil det næsten være som at æde afgudsofferkød, og det har jeg ikke samvittighed til.« – MV 1996/3, s. 10.

IM følte heller ikke, at der var domsforkyndelse nok i folkekirken. I anledning af, at nogle anglikanske biskopper havde benægtet, at evig fortabelse skulle forstås som en evig pine, bemærkede Jens Mortensen, at man i Danmark åbenbart var enig i denne ubibelske tankegang, siden der ikke protesteredes. Men "den alvorlige domstone er forsvundet" og erstattet af en social aktivitet. Men derved svækkedes missionsforkyndelsen som det primære. – IMT 1996/20, lederen.

IM klagede samtidig over manglende rekruttering af missionærer. Kredsene savnede nye kræfter, men økonomien var ikke rigtig til nyansættelser, ej heller var der folk, som ønskede at gå ind i arbejdet. – IMT 1996/6, s. 3. På IMs årsmøde kunne formand og generalsekretær og administrationschef meddele tilbagegang på næsten alle vigtige aktiviteter. – IMT 1996/25. Årbog 1996.

Efterhånden som højrefløjens tilsyneladende havde en mere og mere beskeden basis i befolkningen og ligeledes syntes at vinde mindre og mindre gehør hos politikerne blev klagerne over folkekirkenes formentlige leflen for folkeflertallet ønsker ikke mindre, en tone som ikke mindst de højkirkelige har slået an i årenes løb. »Hvor kan vi da forråde mennesker i denne forgudelse af tanken om, at flertallet altid har ret. Kirken får dog et langt større troværdighedsproblem ved bare at kalkele den almindelige samfundsmoral af og gøre den til sin i iver efter at være tidssvarende.« Sp Allan Graugaard Nielsen. KD 300996.

Abortdiskussionen gik også videre i folkekirken i 1996. Men meget faktisk nyt syntes debatten ikke at bringe. Provokerende/tankevækkende happenings fortsatte dog, således meddelte foreningen »Jeg vil leve«, at man ville hænge store plakater op på alle Danmarks domkirker som protest mod abortlovgivningen, og i Århus arrangerede man en demonstrationsmarch, hvor bevægelsens forgrundsfigur Orla Villekjær talte. Efter denne begivenhed udtalte biskop Kjeld Holm til TV2, at han personligt gik ind for den eksisterende abortlovgivning. Udtalelsen fik Villekjær til at kræve biskoppen sat for en præsteret. Udfordringen, 1996/19, s. 1. Villekjærs initiativ kan vel kun opfattes som en veltilrettelagt provokation for at råbe lovgivningsmagten op.

Men Villekjær syntes dog at se en forbedring i situationen, for såvidt

som offentligheden var blevet mere opmærksom på det tankevækkende i de mange fremprovokerede aborter; derimod var han meget utilpas ved det offentlige sundhedssystem, som han beskyldte for fortielser og forsøg på at stoppe debatten. DBI-posten. 1996/10, s. 3-4.

De højkirkelige fremtrådte så spagfærdigt som nogensinde. En artikel i *Reformatio* 1996/1, s. 20-24 af sp. Harvig Wagner: Præstembedet – Herrens indstiftelse, handler om, hvorledes ordinationen af kvinder skaber skismatiske forhold i folkekirken godt støttet af kirkens ledende figurer og flertallet iøvrigt. HW repeterer ideen om særordination af de unge mænd, som ellers tvinges til at ordineres sammen med kvinder. Om Wagners indlæg kan man vel sige, at det ikke bragte noget ikke allerede hørt ind i debatten, men det viste en oppositionel tendens, som stadig gør sig gældende i folkekirken.

Frimenighedstanken, som forud var en grundtvigsk foreteelse, blev mere og mere synlig på højrefløjen. På Østerbro, København og i Odense opstod der karismatisk prægede menigheder. Endnu synes disse tiltag kun at være sporadiske, men værd at notere, fordi tendensen synes at træde frem i disse år.

Men det meget vigtige spørgsmål må stilles, om den såkaldte højrefløj på længere sigt vil forblive i folkekirken eller om den – eller dele af den – vil udtræde for at danne alternative menigheder. Et tankevækkende indlæg herom var debatbogen *Missionsfolk og Folkekirke*, Dansk Luthersk Forlag, hvor seks teologer med tilknytning til LM stillede spørgsmålet, om bibel- og bekendelstro kristne fortsat kunne stå i folkekirken. Bogen var plastret til med spørgsmålstejn, men holdningen var ikke desto mindre sjældent éntydig: nemlig at de sandt troende i det mindste måtte opstille alternativer til den forhåndenværende kirkelige ordening, for så vidt denne overhovedet skulle bevares. De seks angreb vantro præster og biskopper, eksistensen af kvindelige gejstlige, homofil praksis, ligesom der krævedes bibeltugt ud fra NT, og det understregedes, at broder- og søsterskab ikke lod sig realisere med vranglærere og ugudelige. Særligt hårdt formuleredes disse synspunkter af rektor Niels Ove Vigilius s. 9 – 46.

*

Til slut kan man ikke mindst på baggrund af den intense, refererede demokratidebat spørge om, hvem der egentlig har magten i kirken, sådan som der også spørges hvem der har den egentlige magt i Danmark. Det er vist ikke medierne, så lidt de går op i de kirkelige anliggender. Ej heller gælder de gamle kirkelige partier som de egentlige magthavere. Dertil er de blevet for marginaliserede. Men hvad så med biskopperne? Ja, der er kastet meget lys på deres virke de senere år, hvad de selv har

bidraget til. Men hvor prægnant deres faktiske indflydelse er, står ikke mig klart. Derimod er det som om politiske kræfter af alle slags evner at føre sig frem, herunder især Lf.Mr. og km og visse aktivistiske kredse, idet man sætter begreber som demokrati og social aktivitet i højsædet.

Ser vi på spørgsmålet om den nye folkelighed, synes det at fremgå at kirken står i det samme problem som det øvrige samfund, når talen kommer på de nye beboere i Danmark – og lige så uforberedt. En ret uafklaret sag forekommer det således at være, om der skal drives kristen mission blandt indvandrene, og dermed om integrationsbestræbelser også skal udstrækkes til det religiøse område.

Spændende bliver det at følge kunstdebatten i den kommende tid. Også på det punkt lader vide kirkekredse til at være i vildrede. Det gælder både, når emnet er den bildende kunst i kirkerne og og med hensyn til salmeproblematikken. For drejer det sig om at udtrykke et demokratisk/folkeligt/religiøst behov, eller er evangeliet den overordnede instans? Og hvad med den kunsteriske frihed?

Ja, nye spørgsmål dukker op og det på en måde så megen kirkelig debat af ældre snit, herunder fundamentale teologiske begreber, ikke nyder publikums overvældende interesse. Men den lyttende fornemmer, at gået i stå er den væsentlige kirkelige og teologiske samtale nu ikke – den føres bare så tyst i tidens larm, og noget af den er kommet til udtryk i denne oversigt.

Forfatternes adresser:

Birgit Kaiser,
Teglværksvej 60,
3460 Birkerød.

Jens Rasmussen,
Præstegårdsvej 11, Vester Aaby,
5600 Faaborg.

Thorkild C. Lyby,
Balskildevej 33, Ask,
8340 Malling.

Carl Trock,
Vagtelvej 25, 1. th.,
2000 Frederiksberg.

Niels Kærgård,
Tryggevældevej 60,
2700 Brønshøj.

Liselotte Malmgart,
Skanderborgvej 5,
8000 Århus C.

Poul Juul Foss,
Kronprinsessegade 46 C, 3.,
1306 København K.

Register

- Abrahamson, F. 81, 124
 Achelis, T. O. 36
 Acton, Lord 69
 Agerbeck, Hans 45, 58, 60
 Ahlefeldt-Laurvig, Chr. 79
 Akselbo, P. J. 123
 Alberti, C. C. 132
 Alberti, P. A. 90, 92, 121, 155
 Albrechtsen, Keld 245
 Alkil, Niels 226
 Amby, Kristen 228
 Andersen, Alsing 222
 Andersen, H. N. 192
 Andersen, J. Oskar 43, 48, 57, 61
 Andersen, Jess 20
 Andersen, Lawe 21
 Andersen, Ole 264
 Andersen, Otto 185
 Andersen, Peder 169, 183
 Andersen, Svend 241
 Andreasen, Uffe 226
 Arboe-Rasmussen, N. P. 148, 187, 191, 199
 Arendt, Niels Henrik 236
 Arendt, Rudolph 257
 Arminius, J. 74
 Arnkiel, Trogillo 8, 29, 32, 36
 Arup, Erik 68
 August, Bille 67f

 Bagge, Poul 52
 Balle, N. E. 48, 59
 Ballin, Max 155, 157
 Bang, Gustav 11, 33
 Bang, Herman 172
 Bang, Imm. 113

 Banke, Niels 185
 Banning, Knud 185
 Baptista, Johannes 35
 Bardenfleth, V. 83, 86, 92f, 117-21, 124
 Barth, Karl 258
 Bartholdy, Chr. 210, 227
 Basse, A. F. 122
 Bech, S. Cedergreen 185f, 188
 Beck, Vilh. 89, 94, 145, 195
 Begtrup, H. 62
 Behrens, C. 185
 Bennitzen, Jens 20, 23
 Benzon, Otto 156
 Bergman, Ingmar 67f
 Berntsen, Klaus 121
 Bertelsen, P. 120
 Biddle, J. E. 187
 Bing, Fredrik 133, 189
 Birck, L. V. 129f, 151-68, 174, 176, 183f, 186-97
 Birkedal, Vilh. 56f, 62
 Bjarnesen 73
 Bjerg, Svend 196, 235f, 258
 Bjergager, Erik 239
 Bjerre, J. J. K. 92f, 107-09, 112, 124f
 Bjerrum, Jørgen Degn 244
 Black, R. D. C. 186
 Blauenfeldt, Louis 74
 Blom, Marie Johanne 186, 188, 195
 Blüdnikow, Bent 186
 Boisen, F. E. 56
 Bojsen, Frede 79, 116, 121
 Bollmann, Kaj 233, 254
 Bording, Kristen 210, 227

- Borgbjerg, Fr. 126
 Borup 124
 Boserup, Mogens 137, 169, 176, 186
 Brahe, Tyge 16
 Brandes, Georg 194
 Brandes, Peter 252
 Brandt, C. J. 117
 Brandt, J. S. 56, 62
 Brems, Hans 171, 186
 Broby-Johansen, R. 151, 160, 186
 Brorsen, Søren 207, 227
 Brorson, H. A. 48
 Brun, Jesper Clausen 20
 Brunés, Steffen 243
 Brücker, Valdemar 73
 Brøndsted, Gustav 67
 Buch, Magdalene 186
 Buddha 162
 Buhl, V. 214, 216, 222f, 225, 227f
 Bukdahl, Else Marie 250
 Burckhardt-Seebas, Christine 36
 Busch-Jensen, Niels 229
 Busk, Jens 106, 121, 124
 Buurman, Otto 33
 Byron, Lord 140
 Baagø, Kaj 58, 60

 Christensen, Alfred 122
 Christensen, Arthur 186
 Christensen, Hans 56
 Christensen, J. C. 90-93, 98-102, 106f, 109, 114f, 121-26
 Christensen, Jens Ole 264
 Christensen, Johs. H. 240
 Christensen, Knud 261
 Christensen, Kr. Juul 229
 Christensen, Kurt 263
 Christensen, Torben 131, 186

 Christian III 9
 Christian IV 10, 33
 Christian IX 117f
 Christian VIII 46f, 58
 Christoffersen, Lisbet 237f
 Clausen, Elsabe 27
 Clausen, H. G. 58
 Clausen, H. N. 44-46, 53-55, 58, 60-62
 Clausen, Jesper 17, 27
 Clausen, Johs. 125
 Collin, Jonas 60
 Comenius, Johan Amos 13, 16-18, 34
 Cortes, Freddy 256
 Creedy, J. 186

 Dahl, Frantz 123
 Dahl, S. 185
 Dahlby, Frithiof 35
 Dahlgaard, Bertel 186, 210, 227
 Dahlsgaard, Inga 186
 Damkier, O. 85-87, 105f, 109, 112, 120, 123
 Danstrup, John 186
 Darwin, J. 139
 Daugaard, Th. 195
 Davidsen, T. 186
 Degn, Tonius Laursen 19
 Dinesen, Lars 79, 116
 Dorph, Anton 172, 194
 Drejergaard, Kresten 242f
 Dybdahl, Vagn 149, 186
 Dyrholm, Jens 62

 Edgeworth 186
 Engberg, Gunner 220, 228
 Engberg-Pedersen, Troels 249
 Engelstoft, C. T. 36, 60
 Engelstoft, P. 185
 Erichs, Elsebe 20

- Eriksen, Herluf 252
 Espersen, Preben 237f, 241
 Estrup, J. B. S. 116, 119
- Faber, C. G. V. 61
 Faber, Nicolai 42-63
 Falcke, Haakon 228
 Fatum, Lone 240
 Feddersen, E. 32-35
 Fenger 224
 Fenger, J. F. 62
 Fenger, P. A. 62
 Feuerbach, L. 139
 Feveile, Johs. 33
 Fibiger, Vilhelm 199-229
 Fich, skolelærer 59
 Fichte, J. G. 43, 52, 60
 Finney, Charles 70
 Fledelius, Karsten 248, 254f
 Fog, B. J. 78, 80-82, 115, 117-20
 Fog, Mogens 229
 Francis, Emil 160f, 186
 Francke, A. H. 70
 Frederik II 31
 Frederiksen, Erik Ellegaard 251
 Fuglsang-Damgaard, H. 222, 228
- Gad, Chr. 125
 Gad, P. C. Stenersen 58
 Gade, Sven Ove 245f
 Gadegaard, Anders 233, 261f
 Galbraith, John K. 186
 Geil, Georg 236
 Gelting, Jørgen H. 169, 185f
 Gloerfeldt-Tarp, Bror 160, 186
 Gloerfeldt-Tarp, Kirsten 187
 Glückstadt, Emil 156
 Glædemark, H. J. H. 58, 60-62
 Goethe 65
 Goos, C. 79, 116f
 Gradin, Arvid 72f
- Grane, Leif 187, 254, 262
 Gregersen, Niels Henrik 249, 257
 Grundtvig, N. F. S. 43-45, 50, 55-57, 59, 61-63, 72-74
 Græsholt, Thorkild 236, 255
 Grønvold, P. 174, 187
 Gøtzsche, J. 89, 125
- Hack, Maren Matthsdatter 20
 Hack, Morten 20, 35
 Hack, Peder 27
 Hacks, Maren Matts 17
 Hansdatter, Dorothe 17
 Hansdatter, Maren 31
 Hansen, Anders Madsen 59
 Hansen, Christen 56, 62
 Hansen, Emil 7f, 32f
 Hansen, H. C. 209, 222, 227
 Hansen, H. N. 81, 93, 115, 120f, 124
 Hansen, Holger Bernt 58, 61
 Hansen, Jens 23
 Hansen, Julius Friis 89, 93f, 96f, 105, 113, 115, 120, 122, 142
 Hansen, Jørgen 22f
 Hansen, Kaj Kjær 236
 Hansen, Ole 106
 Hansen, Oscar 122
 Hansen, Aage Falk 210, 220, 228
 Harms, C. 187
 Haslam, William 70
 Hasle, Henning 200, 205, 227
 Hauch, H. 123
 Hauge, Hans 249, 251
 Hauge, Svend 229
 Hedtoft, Hans 209, 222, 227
 Heide, Erik 250f
 Heinsen, Hein 251
 Helledie, Niels 250
 Helleland, Allis 251

- Helweg-Larsen, P. 115, 131, 142, 187
 Hendriksen, Halfdan 200, 219, 225, 227f
 Henius, Bent 187
 Henriksen, Bjarne Lenau 235, 263
 Henriksen, Jens Ole 237f, 242, 258
 Hermansen, Karsten 187
 Hitler, Adolf 158f, 202, 214f, 228
 Hoff, V. J. 89
 Hoffmeyer, Henrik Skat 172
 Holberg, Britta Schall 259
 Holbøll, V. 123, 228
 Holck, J. 81
 Holdt, C. J. 116
 Holm, Harald 90, 99-102, 121f, 126
 Holm, Kjeld 265
 Holm, Lars 233, 258
 Holt, Else Kragelund 235
 Holtzer, Adi 250
 Honoré, Paul 264
 Hugger, Hans 20
 Huitfeldt, Arild 16
 Hvas, Søren Lodberg 238f
 Hvidberg, Flemming 228
 Hvidt, Kr. 121
 Hylleberg, Bent 246
 Höföding, Harald 150
 Høgsbro, Sofus 117, 121
 Højlund, Niels 248

 Ibsen, Henrik 172
 Ifversen, Anders 23
 Ifversen, Jul. 80, 116
 Ivarsen, Lago 20
 Iversen, Carl 131, 134, 187
 Iversen, Hans Raun 187, 237, 253f
 Iversen, Kr. 32

 Jacobsen, Erik Thostrup 226-28
 Jacobsen, Frode 229
 Jacobsen, Hans 20
 Jahns, Peder 21
 Jakobsen, Sv. Ebbe 235
 Japsen, G. 7f, 32, 34
 Jensen, Adolph 169f, 174, 176, 187
 Jensen, Alfred 229
 Jensen, Arne 136, 187
 Jensen, F. Elle 60
 Jensen, Finn Riber 242
 Jensen, Harald 123
 Jensen, Jens 100, 109, 116, 124f
 Jensen, Jørgen I. 249, 258
 Jensen, K. Lindhardt 239, 243, 263f
 Jensen, L. 126
 Jensen, Matths 23
 Jensen, Mogens 67
 Jensen, Niss 12
 Jensen, Ole Brehm 237
 Jensen, Ole 131, 187, 257
 Jensen, Tim 246
 Jepsen, Holger 236, 242
 Jepsen, Jørgen Grunnet 187
 Jerrild, Holger 226
 Jerup, Bruno 244
 Jessen, Curt von 250f
 Jevons, Stanley 132-34, 139, 187
 Jising, Caren 17
 Johannessen 224
 Johansen, Niels 60
 Johansson, Egil 34
 Juhler, Hans 238
 Juler, Peder 21, 35
 Jørgensen, Harald 60
 Jørgensen, Johs. 172
 Jørgensen, Jørgen 227
 Jørgensen, Theodor 237, 254
 Jørgensen, Troels G. 123

- Kaiser, Birgit 33f
 Kant, Imm. 43
 Karstensen, Asger 187
 Kauffmann, Henrik 229
 Kennedy, John F. 71
 Kierkegaard, Søren 139, 245
 Kirk, Jens 250
 Kirkeby, Per 252
 Kirkegaard, Anders 250
 Kjærbøl, Johs. 227
 Klausen, K. M. 91, 93, 98-100,
 106f, 116, 121f, 124f
 Klotz, Stefan 10, 18f
 Knudsen, Jacob 172
 Knudsen, P. 79, 92f, 116, 125
 Koch, Hal 43, 48, 59, 61f, 126,
 142, 185-87, 220, 228
 Koch, Hans 130, 138, 187
 Koch, P. D. 87, 115f, 124, 126,
 141, 145, 148
 Koch, V. 124
 Koed, Holger 155, 160, 187
 Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. 61
 Korsgaard, M. C. 227
 Kozon, Czeslaw 238
 Kraft, Ole Bjørn 222, 226, 228f
 Krag, P. 93f, 104, 121, 125
 Krarup, Søren 246, 261
 Krebs, F. C. 134, 190
 Kristensen, Knud 207, 227
 Krogsøe, Peter A. 246, 256
 Kvist, Vagn 252
 Kühle, Paul 232f
 Kyndal, Erik 260
 Kyrø, Øjvind 259
 Kærgård, Niels 169, 187
 Kaalund, Bodil 250
 Kaarsted, Tage 187f, 200, 226

 Lagerlöf, Selma 172
 Langballe, Jesper 261

 Lange, H. O. 77, 79, 97, 113,
 115f, 142, 145, 148, 187
 Larsen, Aksel 229
 Larsen, Finn Langager 251
 Larsen, Florian 116
 Larsen, Gunnar 207f, 227
 Larsen, Jørgen 61
 Larsen, K. Olesen 188, 193, 258
 Larsen, M. P. 126
 Larsen, P. M. 89
 Larsen, Peter, Skråppenborg 50
 Lassen, Julius 97
 Laub, Thomas 172
 Laugesen, Anders 234
 Lauritsen, Svend Hagelskær 201
 Lauritzen, Jess 23
 Laursen, Bent 242f
 Lausten, M. Schwarz 131, 187
 Lemcke, Gyrithe 188
 Leo XIII 145
 Levinsen, Th. 97, 110, 112, 122
 Liebe, C. C. 115
 Lind, Johs. 116
 Lindberg, Jacob Chr. 45, 49, 51,
 58
 Lindberg, N. 186
 Linderberg, Fernando 148, 150,
 191
 Lindhardt, Jan 251
 Lindhardt, P. G. 33, 57, 82, 115-
 17, 129, 146, 184, 188, 191
 Lindholm, Steen 234
 Ludlow, John Malcolm 134,
 140, 186, 188-90
 Ludwigs, C. 114, 126
 Lund, Birthe 248
 Lund, Hans 117
 Lund, Vigo 72
 Lunn, Villars 151, 188
 Luther, Martin 10, 13f, 30, 33,
 48, 50, 69f, 254

- Lyby, Th. C. 62
 Lützhøft, H. H. H. 81
 Læck, Paul 20, 35
 Lønning, Inge 260

 Mackeprang, E. Ph. 137f, 148,
 150f, 187-89, 194
 Madsen, Carl 151, 188
 Madsen, N. P. 72f
 Madsen, Ole Skjerbæk 239
 Madsen, P. 83, 89, 97, 118, 120,
 126
 Madsen-Mygdal 93
 Marheineke, Ph. K. 74
 Markussen, Ingrid 58
 Marshall, Alfred 133
 Marstrand, Even 124, 131, 171,
 175, 188
 Martensen, H. L. 83, 117, 119
 Marx, Karl 133, 154
 Mastermann, N. Ch. 188
 Matthisen, Matths 20-22
 Matthsén, Laurs 19, 35
 Melchior, Arne 245
 Menger, Carl 133
 Mikkelsen, Hans 15, 34
 Mikkelsen, Henrik 12, 32
 Miland, Mogens 187
 Mill, John Stuart 132
 Moestrup 126
 Mogensen, Ebbe 27
 Mogensen, M. 123
 Monrad, J. H. 117, 119
 Morgan, Mary 188
 Mortensen, Jens 262, 265
 Munch, Peter 203, 207, 227
 Munk, Kaj 210f, 215, 228
 Munksgaard, Leif 246
 Mussolini 159
 Mygind, H. J. 72
 Müller, Tage 46, 58

 Mynster, J. P. 44, 46, 50f, 58, 60
 Møller, A. P. 222
 Møller, Aksel 222, 228
 Møller, J. Christmas 192, 199-
 201, 205, 207-09, 212f, 215,
 226-29
 Møller, Kristian 168, 188
 Møller, Otto 105, 109, 115f, 172
 Møller, Poul 228
 Møller, Rs. 58
 Møller, Wilhelm Christmas 226
 Møller-Christensen, Carsten 262
 Mørch, Søren 188

 Nedergaard, Paul 74
 Nielsen, Aksel Holst 239, 241
 Nielsen, Allan Graugaard 259,
 265
 Nielsen, Anders 100, 124
 Nielsen, Axel 131, 170, 176,
 184, 187f, 194
 Nielsen, Bent Feldbæk 238-42
 Nielsen, Bent Flemming 241,
 258
 Nielsen, Erik A. 252
 Nielsen, Fr. 97, 109, 114, 125f
 Nielsen, Johan 49, 56, 60, 62
 Nielsen, Kirsten 263
 Nielsen, M. H. 33
 Nielsen, O. Nørskov 59f
 Nielsen, Th. 126
 Nijss, Maren 21
 Nijssen, Hans 20
 Nissdatter, Johanne 12
 Nissen, A. C. 72
 Nissen, Jeb 20
 Nissen, Johannes 29, 36
 Nissen, Karsten 237
 Nissen, Knud 20
 Nissen, Niels 17
 Nybølle, Hans C. 131, 135, 188

- Nørager, Troels 257
 Nørregaard, Jens 97, 126
- Oldenburg, Claus 234
 Olesen, Elith 65-75, 116
 Olsen, G. A. 74
 Olsen, Max W. 33
 Olsen, Peter 265
 Olsen, Poul Erik 124
- Palladius, Peder 13f, 18, 33
 Paludan, Frk. 201
 Paludan, Jacob 171
 Paludan-Müller, J. 58
 Paulli, J. P. M. 80, 82f, 89, 93-96, 103, 110, 116, 120-22, 146
 Paulsen, Anders 31
 Pedersdatter, Caren 27
 Pedersen, Anina 159
 Pedersen, Carl Henning 250
 Pedersen, Ebbe 20
 Pedersen, Hans 23
 Pedersen, Johs. 58
 Pedersen, Laurs 23
 Pedersen, Lene 20
 Pedersen, Matz 23
 Pedersen, Nørgaard 73
 Persen, Anders 20
 Petersen, Carsten Elmelund 260-62
 Petersen, Harald 227
 Petersen, Ingomar 113, 126
 Petersen, Julius 133f, 137, 150, 185, 189
 Petersen, Niels 115, 122f
 Plesner, U. A. 49f, 59f
 Pontoppidan, Erik 33, 35, 48, 51
 Pontoppidan, Henrik 130f, 149, 167f, 172, 182, 191
 Pontoppidan, Margrethe 194
 Pontoppidan, Morten 147, 172
- Prytz, Signe 172, 188
- Raffinn, Maria 20
 Ramus, Petrus 16, 34
 Rasmussen, H. 125
 Rasmussen, Jess 23
 Rasmussen, Jørgen 23
 Rasmussen, Poul Nyrup 256
 Raunkier, Ingeborg 172
 Rebel, Lise-Lotte 258
 Rechendorff, Torben 240, 247f, 256
 Reedtz-Thott, Tage 83, 114, 117, 121, 126
 Rehefeldt, Bonaventura 29
 Rehefeldt, Cai von 19
 Reich, Ebbe Kløvedal 246
 Renthe-Fink 212
 Resen, Hans Poulsen 10, 16, 28-30, 33
 Reventlow, Chr. 159
 Rhode, P. 33
 Ribbentrop 228
 Ricardo, David 132
 Rindom, A. F. L. 116
 Rindom, Erik 188
 Risum, Lillian 245
 Rode, Ove 159
 Rosager, H. K. 62
 Rothe, P. C. 78, 115
 Røde, Christina 31
 Røde, Johannes 7-41
 Røde, Valborg 20
 Rüdin, Ingeborg Hansdatter 23
 Ryge, Chr. Frederikke 132
 Ryge, Johan Christian 185, 190
 Rørdam, H. Fr. 33
 Rørdam, Marie 117
 Rørdam, Th. Skat 77-128, 145-47, 172

- Sabro, Peter 123
 Sadolin, Jørgen Jensen 13
 Samuels, W. J. 187
 Sandbæk 126
 Sanders, Hanne 49, 59
 Saxe, Eigil 233
 Scavenius, Erik 101, 117, 200,
 207f, 210f, 214-16, 227-29
 Schack, A. 87, 97, 120
 Schack, Tage 188, 258
 Scharling, H. 117
 Scharling, William 153
 Schepelern, G. 81, 89, 93, 103,
 117
 Schleiermacher, Fr. 54, 60
 Schmidt, Jens C. 263
 Schmidt, L. H. 81
 Schousboe, Vilhelm Carl 89,
 118, 120, 125
 Schousboe, Karen 233
 Schrøling, Henrich 20, 22f
 Seemann, V. 186
 Sehested, Hannibal 79
 Sejergaard, Jørgen 264
 Simonsen, Jørgen Bæk 245
 Skjerbæk, Thorvald 188
 Skovgaard-Holm, Carsten 241
 Skovgaard, Steen 245
 Sløk, Johannes 184, 188
 Smith, Adam 132
 Smith, Robert Pearsall 65, 67, 71
 Spener, Ph. J. 73
 Stalin, J. 159
 Stauning, Th. 203, 206, 208,
 211f, 214, 227
 Steffensen 99
 Steffensen, Palle H. 235f, 258
 Stein, Friherre von 159
 Stein, Harald 82-84, 89, 115-21,
 145, 196
 Stein, Johs. 117
 Steinfeldt, Torill 33f
 Steinthal 116, 120
 Stenbæk, Jørgen 237
 Sthyr, H. V. 79, 93-95, 98-102,
 106f, 109, 122
 Struwe, Kamma 82, 115-17,
 120f, 126
 Svendsen, Erik Norman 187,
 252f, 260, 263f
 Svenningsen 218, 221
 Svensson, Sigfrid 35
 Swane, Daniel 118f
 Swane, H. J. 82, 90, 115, 117-21,
 125, 145f, 188
 Swane, Jørgen 188
 Söderberg, Ragnhild 34
 Søre, N. H. 188, 258
 Sørensen, Arne Haugen 250
 Sørensen, Arne 229
 Sørensen, Jens 12, 23
 Sørensen, Poul 222
 Sørensen, R. C. 126
 Terckelsen, Jens 7
 Thaning, Kaj 61
 Thastum, Johan 241
 Thodberg, Chr. 59
 Thomsen, A. 126
 Thomsen, J. Th. C. 220, 228
 Thomsen, Niels 239, 249, 257f
 Thomsen, Peder 17
 Thyssen, A. Pontoppidan 59, 62
 Thøisen, Sanne 259
 Tietgen, C. F. 101
 Tikjøb, Terkel 261
 Toftegaard, Jens 130f, 188f
 Tolstoj 172
 Toniussen, Laurs 17
 Topp, Niels-Henrik 169, 189
 Torm, Frederik 152, 161, 189,
 192

- Trap, J. P. 34
Trier, Herman 93, 121, 124
Tøttrup, Gunner 255
- Ussing, Henrich 30, 36, 61
Ussing, Henry 77, 87, 94, 97,
105, 115f, 120, 123f, 141, 144,
188f
- Vedstesen, Steen 248
Vigilius, Niels Ove 266
Villemkjær, Orla 264f
Vind, Karl 189
Volf, R. 83, 94, 115f, 120
- Wagner, Hartvig 266
Walras, Leon 133
Warburg, Erik Johan 219, 228
Warming, Eugen 172f
Warming, Hanne 172, 188
Warming, Jens 129f, 137f, 151f,
168-97
Webb, Beatrice 158
Wedel, Andreas 32
Weiss, Birthe 244, 247f, 251f,
254-56
- Wesley, J. 70, 74
Westergaard, H. Malcolm 140
Westergaard, Harald 78f, 85-87,
89, 94, 97, 105, 113, 115f, 122,
129-53, 168, 172f, 176, 183f,
186-97
Westergaard, Niels Ludvig 131f,
186
Westergaard, Viggo 132, 190
Wiberg, Bertil 237
Wicksell, Knut 137f, 150, 189
Wieth-Knudsen, K. A. 150, 189,
194
Winding Pedersen, Hans 189
Wold, Mikkel 258
Worsøe, Hans H. 32-36
Wulff, Julius 189
- Zahle, C. Th. 158, 172
Zeuthen, F. 94, 121, 131, 186,
189f
Zeuthen, Hieronymus 172f, 190
- Ørsted, A. S. 47, 50, 54, 58, 60
- Aagaard, Morten 253